

84 лезг **ВБК**
В 20

Ведих М.
В 20 Къуьд: Повесть ва гьидсаяр.— Махачкала: Даг. кн. изд-во, 1994.— 192 с. Зима:
Повести и рассказы.

Бажарагълу прозаик Мегъамед Ведихан ктабда «Къуьд» тIвар алай повесть ва са жерге гьикаяяр гьатнава. Яшайишдани инсандин кьенеп-тан алемда киле физвай гьерекатрикай ва абурун алакьайрикай ийиз-**вай** веревирдерив ацанвай и эсерар кьешенг чIалалди, художественный жигьетдай гуьгьуьлди кьадаивал ва устадвилелди кхьенва.

ВБК 84 Лезг_

В 4702380201-26_94
М I23—94
ISBN 5—297—00798—4

@ В В
Λ

...Гъахъвал гвай гъар са руыъди вичиз гъамиша суал гуи лазим я, вич патал ша-ддаказ чаяни гуз жедай хътин са иман, са багъа затІ вичихъ авани лагъана.

Джон Рёскив

...Атана апрелдин эхир алукунавайтани, гъаваяр гьоде бегьем къанмай. Каспий гъульуьн лепейри къугъунар ийиз, туьмерзавай муркIадин къаябар гъиз, акатайвал къерез гадар-зава. И нянин береда, марфадилай къулухъ, гъульуьн къере сейрзавай, тебиатдал рикI алай зун хътинбур тек-бирни ава-чир.

Гъава ламу я, Къериз-къериз марфадин агъур стIалар ават-зава... Кеферпатан къезил, къайи гарни дуйм-дуйз атана чина акъазва. АтIугънавай цавани пДайлапанар, ара-бир рапрапар гуз туьхуьнзава. Сует жезвай хъиз, гъульуьни кагъулдаказ леш-решарзава. Чайкайрин гъарагъунрин сесер патавай физвай по-ездрин гурлу ванери ара-ара бамишарзава. КIвачерик къежен-вай къумадини жакъракъарзава.

Зи плащди къай къазвач: гъатта са бу(бат гаруни кваз зав чин атIугъиз, къуьнер чукъвез тазва. Бязи декъикъайра къа-чузвай дерин нефесдихъ галаз, залай зурзунни алахъзава. Гъавадин къайивилик са гъихътин ятIани тазавал ква, гъатта жувалай алахъзавай и зурзунни кваз заз хуш я, адакай гъяз къвезва.

Жувахъ ахварай хъиз галукъзавай чайкайрин гъарагъун-рин, къайи лепейрин лешрешрин сесер, заз акI я хъи, гуя абур лап яргъа гуьгъуьна амукуьзава, зун, лагъайтIа, са мурадни авачиз и гъульуьн къере къаигъусузвилелди, гъакI къекъвезва. Гъар гъикI ятIани, махарик квайди хъиз, гъич чирни тахъана, зун хуьруьнвидин вилик кватна.

Ам элкъвей къулу са къванцел акъвазнавай ва... хъуьрез-вай. Аквадай гъалда, ада зун яргъа амаз къатIанай: хваш беш ийиз гъазур яз, ачухнавай гъилни яргъи авуна гуьзлемишза-вай.

— Гъе-е-еъ, — хъуьрезва хуьруьнви. — За вун фадлай гуьзетзава. Эхирки атана агакъна, — зи гъил къуна ялна, зунни вич

4Iалаи къванцел гарпна акъадарна. Акунрай хуьруьнви гумрагъ I'тир. Дикъетдивди алукунавай адаз къай са куьнайни тушир. 4'Эгер перемдин ачухнавай хев къацу шарфуникай хкатна акваз-вачиртIа, гъар сада ам мекъивал эхиз тежер, кефсуз инсан я лагъана фикирдай жеди. Ихътин дуьшуьшар зазни еке шадвал я, мегер хуьруьнвиар и шегъерда гъар юкъуз гъалтзавани?! Зазни хъвер ийиз кIан тир. Аквадай гъалда, из пIуззарар ди-къетсузвилелди са патахъди цIдгана. Хуьруьнвиди и кар къа-тIун тавуна амукуьнач:

— Гъикана, дуст, мекъи яни? — хабар къунай ада.

— Са буIбат къайи фул акатнава, — къуьнер чукъквенай за.

— КъелечIдиз алукунава... Гатфар ятIани, куьчеда гъелехъуьтIуьз хъиз мекъи я, — ада залай наразивилелди вил ала-дарна.

— Марфни къванай къван?.. Гъавайриз са артух фикир гунхъанач...

...Дуьз лагъайтIа, и хуьруьнви заз фадлай акунвачир. Са шегъерда яшамиш жезватIани, сад садал гъалтдалди йисар къвез-фида. Гила ада, шаксуз, зи фикир вичел желбнавай. I Гару хуьруьнвидин бармакдикай хкатнавай чIулав бурма чIарар яваш-яваш юзурзава. Адан цIвелериз къериз-цIаруз рех чIланва. Вичини милайим хъверзава, на хиялда, къезил гарун къайивили адан чуру тунвай хъуькъверик хъиткъитIар кутаз-ва. Анжах кIусни чIахчIах квачир хътин, яргъи ва къакъан рер, гуя бейкеф я, атIугънаваз гъульуьз тамашзава, яцIу пIу-эаррилайни къалиндиз бугъ алахъзава. Хуьруьнвиди еке иш-рагъдалди нефес къачуз, гъульуьн къайи гъавадикай лезет хкудзавай.

: Каодиз секиндив акъвазун чидач. Къарай атIайди хъиз, гагъ беден эчIягъда, гагъни туфлийрин дабанар къванцел гъал-низ тахъ-шахърин ванер акъудиз «къуьлда».

Хуьруьнви залай са къилин къакъан ва ацIай кIалубрин инсан я. Кефияр къум-бар адалай гумрагъвилин руьгъ алахъзава.

Хуьруьнвиди гъульуьн къер фенвайвал гъил туькIуьрна, яр- I'бай аквазвай зурба кранрин куькIвар хкаж хъанвай порт къа- дурзава ва агъваллувилел рази я, ана диопетчервилин къул- Iдугъда вичи тамамарзавай сменадин начальникдин везифай- Iикай ихтилатзава. За куьтIни тавуна яб гузва, налугъуди, адан кIвалахдин итIи- <битIийринни кваз зун лап гъавурда ава, разивилелди къил элязава. Ахпа чун хайи хуьруькIай рахана. Гъар са лезгидиз хъиз, чазни жуван багъри чкадин тарифар авун хае я, амма инал хуьруьнвиди авур суьгъбетди зи рикIиз «шс тIарнай...

САДЛАГЪАЙ КЪИЛ

— Угъраш КъецIи Мамед! — сивел цIай алаз, Садикъ цIукIэцигайди хъиз, хуьруьн Советдин кантурдай акъатна. И секуьлкIвалерин айвандикай себ гуз-гуз ам гурарай тади кваз эвичI-на. Гъич къаншарда, цлан кIане сериндик ацукънавай агъса-къаларни къатIуннач, абуруз саламни тагана, гъаркъуь рехътирвал виняй агъуз кам къана.

Яраб Садикъахъ вуч хъанатIа? Къужаяр са куьнинни гъа-вурда акъунач: гагъ алатна физвай Садикъан, гагъ серии кан-турдин ракIариз тажубвилелди тамашиз, абур рехи

чуруйри-лай кап алтадиз гьакI амукънай.

Советдин идарадин айвандик къелечI яIарин къумрал са дишегъли пайда хъана. Ракънинин нурарик акатнамазни, агаж хъайи пелен юкъвал кап эцигна, ам къвердавай яргъа жезвай Садикъан гуьгъуьниз килигна.

— Я Садикъ! — эвер гана ада. — Акъваз, я чан халадин! Хъелна вучиз фида?

Садикъаз адан ван атанач. Къастуналди гьерекатзавай адан рао Дамрал аватнавай бурма мегни кваз циравдин тум хъи «юзазва. Къвай хъиле адав саки звериз тазвай. Амма дишегъли-диз — Советдин секретарь Къизтамумаз ам икъван бейкеф &•» хъфена кIан тушир. Садикъ къвердавай зарбунда яргъаз акъат-завайди къатIай секретардивай секиндивиз акъвазиз хъаначир. Ада теспача акатнаваз Садикъан гуьгъуьниз чамарна. Эхирни, куьчедин юкъваз акъатайла, ам хъелна катзавайдав агакъна. Къизтамумаз ам хъуьчIуькай къуна акъвазариз кIанзава. Амма итимдин гъил агъур я, зарбдивиз галтад жезвайла лап тупIарай цIуьтхуьниз акъатзава. Къилихъ галай фитедини ди-шегълидиз тади гузва, герен-герен вилериз аватзава. Фите дуьз къилихъ кутIундай мажални авач — Садикъ йигиндивиз алатна физвай. ИкI хъайила Къизтамум са гъил къилел къуниз маж-бур жезвай.

— Заз килиг-е-е! Я чан халадин, садра заз яб це-е! — рехъ-ди гъа са келимаяр тикрариз минетзава ада, налугъуди, и ди-шегълидиз Садикъаз ахъайдай важиблу са сир авай.

Садикъа сирерикай вучда. Касдивиз кантурар галай патахъ-ни гъич килигиз кIамач. Гъакъван адан рикIиз Мамеда тIарна. Нагъакъан кас я ам. Садикъа и инсандикай рехъди фикирзава, налугъуди, ам алчак тирди мад сеферда ашкара жезва — ада-лай агъ алахъзава: «Угъраш, КъецIек!»

Яшлу Къизтамумавай Садикъахъ галаз кам камуна аваз физ жезмачир, гъелек хъанвай.

Кантурдин айвандик эхирни вич, хуьруьн Советдин испол-комдин председатель Мамед экъечІна. Явашдиз атана айван-дал элкъуьрнавай чахчахрал алгъана, са живи ял акъадарна, Ахпа къве тупІув къунвай карандаш мажалдивди цавуз хкаж-на, яргъи, яхун беден хьуткъуьриз рахаз башламишна:

—Накъ шегъердай хтанвайда атана заз кІвалахар чирза-ва! Ихтиярар, къайдаяр гваз къекъезвайди аку садра?! Ше-гъерэгъли! — карандашдал гъава атІузвай Мамедаз гуя вичиннери рахаз манийвал гузва, ван ана бамиш жезвайди хъиз би-шиз акъатзава.

Касдин гафар вири куьтягъ хъана — хияллу яз чилиз та-машзава, элкъвена серии кабинетдиз хъфизни кІанзава. Аммиг тсам къачунач, гуя лазим гаф вичин кІвачерикай жагъана, Ма ■ меда кескин яз мад карандаш цавуз хкажна:

—Зун алчахардай ваз са ихтиярни авач! Ваз законар чиэ -вач!

Куьчеда Садикъан гъич гелни амачир, ам фадлай далдадик акатнавай. Амма Советдин председателдиз вичин рикІе кІватІ хъанвай къван гафар виридаз ван жедайвал талгъана гъич къарай къведач. Ам вичи карандаш туькІуьрнавайвал цавуз килигзава, цавуз къурхуяр гузва, на хиялда, адаз Садикъ гъа-най аквазва:

—За столдихъ ацукъна жуван везифаяр тамамарзавайдия! Гъавурда гъатнани?! Гъар са келимадин патахъай вуна зазсуддин вилик жаваб гуда! Жуван алчах гафар къулухъди вах-чу! — Мамеда карандаш акІ карчивилелди гъавадай тухванахъи, лап дуьм-дуьз вичи лагъай келимайрин кІаникай цІар чІу-гуна, абур дерин фикир гуниз лайхллубур тирди къейдна.

—Гъавурда гъатнани?! — тІвек акъудзавайда хъиз карандаш кІвенкІвехъди тарпна гъавада эцяна, точка эцигна.

Мамедан къил пичІи хъана, ам гватнавай еришралди эхирни кабинетдиз гъахъна.

Мамед вичихъ авай-авачирди лагъана хъфена. Садикъни ак-вазмач. Сериндик ацукънавай къужаярни гила далдадик акатнавай. Къизтамум баябан куьчеда бирдан тек амукъна. Къал-макъалдилаи къулухъ ден-*беден алуькъай секинвили, дишегъли-дин къил гижі авунвай. ИкІ, садлагъана, вичихъ вуч хъанатІа адавай аннамишиз жезвач. Къизтамумаз къуд патахъай ра-гъул, векъи къванерин, рагъ фена ифенвай гъяркъуь цларни, къуд пипІен мичІи тІеквер — пенжерар тамашзава. Магъле са ажайиб я.

Инал, майдандал хкаж хъанвай тутун зурба тарни, хилер куьрсна, лефес къунвайди хъиз, гъакІ аквазнава. И мичІиз аквазвай пенжерарни рагъул цларай акІ килигзава хъи, налу-гъуди, абур буьркъуьдан, чан алай ишигъ амачир пичІи ви-

лер я. Абур дишегълидиз гъаКІ тамашзава. Вич йикъа са шу-мудра агъадал-винел физвай и магъле гила чир техжез, Къиз-тамум куъчедин юкъвал перт яз аламай.

Къашнарда авай Цумур бадедин гъаятдал элкъуърнавай жагъунни кваз рикъиз къана. Адан тІвалар аку, жагъун чу-кІурна гъарнихъ сад катиз гъазур яз, векъи хъана, хкис хъана акъвазнава. Эхирни Советдин секретардин вилер кантурдин ай-ванда акъуна. Кабинетдин ачухнавай рак тирвални чІулав я, мичъи я. ЯтІани, дишегълиди са бубат къезилвал гъиссна, адан серсервал алатна. Вич икІ садлагъана гжи хъунал тажуб яз, къуърнер чуъкъвена, мичІи-яру булушкадин ценер галтадна, къве гъилни виликди чарана кантурдиз хъфиз рекъе гъатна.

Инлай а кантурдиз са акъван рехъ авачтІани, Къизтамумаз физ пара юргъун я, зегъем я. Агъурдиз вегъезвай гъар са къа-дамдихъ галаз, ада хъайи агъвалатдай къил акъудиз кІанз, къалмакъал тупГалай ийизва: «Машинар вучтинбур я? Цемент гъинвайди я? Эцигунардай материалрикай вучда къван?» Са-дикъа Мамедахъ галаз гъарай-вургъай вучиз тунатІа адавай аннамишиз жезвач. Итимри столрал гъутар гъалчзавайла, Къизтамума тек-бир абуруз вил ягъиз, гуьлуьтар хразвай. Ихъ-тин къалмакъал ина гъамиша жезвайди туш. Хуъруьнвийри вирида, туькІуьрдай са кар гъалтайла, Советдин председател-диз минет-дад ийидай. Амма шегъердай накъ хтанвай и касди къе атана Мамедаз зурар гузва. Советдин секретарь патални им еке машгъулат я: «Садикъ гъеле жегъил я. Касдин чин аку — михъиз яр чкІанва, къупармиш жезва, гафар бегъем жагъиз-вач, рахадайла галкІизва. Садра адан чинин кІевивал аку, лап шкъакъ я, Мамедан чандилай алатзавач.

Мамеда гъар са гаф галай-галайвал сивяй акъудзава. Стол-дал гъуд гъалчзава. Карандаш гъикъван устадвилелди ишле-мишзаватІа тамаш садра, дуьм-дуьз гъавада кхъизва. Вилерни экъиснава — Садикъаз акІ килигзава, налугъуди, ам сифте ак-вазвай ничхир я. Яраб са тІимил чІехи вилер авайтІа, и бере-да Мамед гъикІ аквадайтІа?.. Уьгъуь язава. Сагъ туш ам. Къуьзуь жезва ам, къуьзуь...» — веревидзавай секретардивай абурун рахунрин мана къатІуз хъаначир.

Къизтамума Садикъан дердидикай вучда къван, чарабурун гъуьжетриз яб гун адан пеше туш, кутугнавач. Лазим кар хъайитІа, Мамеда эверна гъавурдик кутада, и кІвалах икІ ая лугъуда.

АцІай якІарин, гъеле жегъилвал кумай Садикъан вилик столдихъ ацукънавай Мамедан ргай жум хътин шуьткъвей чина, гъихътин ятІани къурхулувилин гъисс къекъезва, адан вилерини къарибадаказ рекІврекІвзава. Къизтамумаз и декъи-

кьайра ам язухни кьезва. Советдин председателдини чара акьалтІнаваз лугьузва:

Ваз завай вуч кІанзава? — садлагъана вич кьуткьурна ацукънавай стулдин далудихъ агалтна, ахпа зирекдиз, хак хьиз дуьз акьваз хьувуна, гьилер чарана, тулІарив кьунвай карандаш лархъна столдин чинал гьалчна.

— Ам государстводин кІвалах туш! — гьарайзава ада Сади-\ кьаз.— За ви кІвалахрин патахъай вучиз кьайгъу чІугвада! і Веси авунатІа авуна ман, зун гила кьилихъди акьвазун лазим ' яни?! Жувахъ гьахътин ашкьи аватІа, фена жуваз кІани кьа-дар булахар эцига. Заз кар-кеспи акьалтІнаваз туш. А кар па-тал за гьич тІубни юзурдач.

Секретардин зигьинда чІехидан эхиримжи гафар фасагъат-диз гьатнай. «Государство» лугьудай хътин важиблу гафар адаз пара бегенмиш тир. «Вири дуьз я,— кьейдзава Кьызтаму-мани,— эгер государстводиз талукъ кар туштІа, ахътин кІва-лахдикай кьилиз акьудна вучда кьван»,

Садикъ, хьилелди гьил эяна кабинетдай экъечІайла, секретарь хиялрикай кватнай. Вич са куйнинни гьавурда гьатна-чиртІани, адаз кабинетдай Садикъ экъечІай тегьерди таьсир-най. Гила адаз а касдин дерди чириз кІан тир. Гьикьван ла-гьайтІани, шегьердай хтанвайди я, мугьман тушни? Кефияр хана рахкурун дуьз туш эхир... Гьа икІ ада Садикъан гуьгьуь-низ чукурнай.

...Садикъаз са куйнизни яб гуз кІамачир.

II

Садикъак хьел кумай. Вичин кІвалерин гьаятдиз гьахъна-мазни, ада рухвайриз гьарай гана:

— Рагьим! Рагьман! — акІ эверзава хьи, на хиялда, Маме-дакай атай хьел абурулай вахчуз кІанзава.

Бубадин ван галукъай кьве жаванни эвер кваз гьаятдиз акьатна.

— Станциядал, Усман халудин патав вач! — чин чІуру язбуйругъ гузва:

— Адаз лагъ: кьуй чилин кІаникай кІантІани са вад ше-шел цемент жагьуррай.

ТахъайтІа, за вичин бухгалтервилин «делояр» вири цавариз акьудда лагъ. ТахъайтІа, заз вич хьтинхванахва герек туш лагъ. Гьа икІ лагъ! Са кІвач ина жеда куь, са кІвач ана! — кІевелай тагькимариз Садикъа гадайриз яр-гьи тІуб юзурна.— Эвера!

Хьел квайла бубадин мецъай дуьзенан келимаяр акьатдай-ди, кьетІнавай кардилаь мад кьулухъ чІугван тийидайди жегьилриз хьсан чизвай. Абуруз амукъзавайди куьтІни тавуна гайи ташпуругъ кьилиз акьудун тир.

— Куьн гьиниз? — куьчедихъди гьерекатзавай гадайриз зарб гана.— Ахмакьар! Хьфена дидедай пул кьачу!

Садикъ вични гьаятда авай, хейлин йисара садани рак ачух тавур кьазмадиз гьахъна. Са куйнан вахт алатнач, анай тахърахъ-пахърахърин ванер акьатна, гьа са вахтунда ада са низ ятІани себни гузва. Эхирни ам кьазмадай кьилел руг, кьуьнелни гуьрз алаз, гьилени лапаткани каца аваз акьатна. Мад акьвазун хьанач, куьчедиз тади авуна, пІузарал кьундна вич вичик рахаз-рахаз хуьрйай чуьлдиз фидай рехъ тирвал кам кяна. Кечмиш жедайла, дидеди адаз кІамун кьилеллай никле авай чешме расун веси авунай. Кьуьзуй дишегьлидихъ жемьт-дин арада баркалла гьидай кар тунин мурад авай. Кьуй геле-жегдани адан тІварцІел гьар сада абурувилелди рагьмет гьуй.

Дидедин эхиримжи, михьи фикир гьакьикъатдиз элкьуьрун патал Садикъ хуьруьн Советдивай куьмек тІалабиз фенай. Бес вири и кІвалахриз са тешкиллвал кІанда эхир. Садикъ иниз цаварай аватнавайди туш. Харжар вири вичин хивез кьачуз-ватІани, кьванер, цемент, кьум, абур дашмишдай улакъ ге-рек я.

ИкІ хьайила, Советдин кьаришмишвал авачиз, чуьлда бу-лах гьикІ эциграй? Мамедани сифтедай хиве кьунай. Адак умуд кутур Садикъан рухсатдикай багъа вахт— луд югъ са кІвалахни арадал татана муьфте фена. КьецДи Мамед ришвет-баз тирди хьсандиз чизвайтІани, Садикъа ихътин пак карда ада алчаквал ийида лагъана фикирначир.

Ингье кье Мамедахъ галаз акьатай кьалмакьалдини кас-дин рикІиз бегьем тІарна. Хьсан кардин геле аваз, гевес квай-ла, виликай рехъ яна, са гьихътин ятІани мацІахая гуьгьуьлар хун рикІиз гьикьван туькьуьл жедай кІвалах я? Садикъан хьел сакІани хкатзавач, адалай уфт алахъзава: «Угъраш!»

Чешме хуьруьвай хейлин яргъа ава, аниз кІвачи-кІвачи физ са сятинилай артух вахт серф жеда. Чин пад кІаникна эцигнавай кьацу, лап зурба кьапуниз ухшар авай, гегьенш тепедин кьъни-юкь атІана физвай рекьик руг ква. Булахрин ре-кьерик гьамиша руг жеда, анрикай я инсанрин, я гьайванрин кІвач атІудач. Гьар са чан алай шейини чешмедихъди ялвар-да.

Гьар са кам кьачунивди, Садикъ хуьруьвай кьакьатзава, кьвердавай кІунтІал хкаж жердавай, адан далудихъ хуьрни, на хиялда, чилиз физва — аста-аста виняй агъуз аватзава. Ам гуьлягъдин сиве гьатнавай кьиб хьиз, гьар са декьикъада яр-гьи кьве тепедин арада батмиш жезва.

Садикъ пата-кьерехдиз тамашзавач, адан вилерикай кьацу векьерин арадай кьекъез-кьекъез рагъул гуьлягъ хьиз физ-

вай гьяркьуь кашу карагзава, гуя рехъ вич кІвачерикай цІуьт-хуьнзава. Касдивай са фикирни ийиз жезвач, анжах ара-ара ^ желледиз «диде» лугьудай сес чкІизва. Лап терхеба ван хьиз ^чкІизва. И са метлебни авачиз бейнида эвез жезвай ванце тир |" ^мурад авай. Анжах Садикъавай ам исятда аннамишиз жезва-

р
/ И чуьлдай эхиримжи сеферда вич мус фенатІа Садикъан з'гьич рикІелни аламачир. Саки къад йис я, хуьряй экъечІна, ^"-фена. Хайи кІвализ хтанатІани, и чкайриз сейрдиз экъечІдай мумкинвал хъанач. Гьич тахъайтІа, адан аялвал ина акъатна, лм рикІин хиялди, са гьихьтин ятІани чинибан гьиссди дуьз -тухузвай. Яшайишди, инсанрин рафтарвилери цІалцІам ва лигим авунвай а гьисс уьмуьрдин четинвилерай къил акъудиз куюмек гудай даяхдиз элкъвенвай. Садикъни ада чешмедал дуьз тухузвай.

Ингъе ам тІебиатди яратмишнавай чин пад кІаникна эциг-навай къапуниз ухшар тепедин къилел — къацу къапунин кІа-нел акъалтна. Су ван къилляй-къилди шагъварди чамарзава, адалай гарал зурзазвай жуьреба-жуьре цуькверин атирар алахъзава.

Садикъа кІулалай къван аватай къван къезилвал гьиссна. •Серии шагъвардал са бубат ял акъадриз акъвазай ам, къулухъ-ди элкъвена, хуьр галайвал тамашна. Адаз хуьр акунач. На-лугьуди, багъри уба, виняй агъуз чилиз фена, батмиш хъана. Садикъан вилер пичІи бушлухда акъунай, агъадай винелди •фенвай, эхирни чилив игис жез-жез тамукъ акахъзавай яргъи къве тепедин ара аиДанвай вили бушлухда. Тепеярни, къацуни рагъул чурчулар хьиз, сад садан патав къаткана, ракъинин чими нуларик сует хъанва. Гуя адан хуьр алемда метлебсуз са уба я, гуя адавай дуьньядинъ, гьакъикъатлухдин шартІариз ду-рум гуз хъанач — кІватна.

Садикъаз арада хуьр авай и къве тепедал гъажибугъдайрин никІер алаз чидай. Гила анаг байбан тир. Вили, ичІи бушлух-ди Садикъан вилериз тІарна. Адавай мад хуьр галайнихъди ки-лигиз хъхъанач.

Зегъем я. Гьекъ къурайла къезил гаруни дад гузмач. Адан бурма чІарарни элчуьхнавайбур хьиз япарал аватнава, мегни пелел алкІданва.

Къуд пад къацу чІурар я, чуьллерилай жикІийрин цуькверин атир алахъзава. Цавни гуьлуьщан я, ана пІапІишди мани язава. Касдихъ и гуьзелвилерикай лезет хкуддай ашкъи ама-чир. Нерин кІвенкІвекай куьрс хъанвай гьекъедин стІалдихъ тІуб гелягъна, ада эхирни кам Чюяна.

Чешмедин патав агакънамазни къуьнелай гуьрз вегъена,

гъиле авай кацани лапатка чилел гадарна, дерин нефес акъа-дарна, чӀудгунарна. Гила ада зегъемвал мадни артух гъиссна, гъекъедай къеженвай перем къуьнерал алкъанвайди къагӀана. Садикъа хилер куьруь шатланкадин перем хӀӀунна, патав гвай валал экӀяна, чешмедал кам къачуна.

Чешме чиликай хкис хъанвай къве чархунин арадай акъат-зава. Булахдиз сугъул я: ци четиндиз гъерекатзава, перишан-диз шуршурзава. ЯтӀани адалай серии гъава къарагъзава... Ара-ара цавун тагъдиз лув гуз къанзавайбур хъиз гадар жезвай къайи сад-къве стӀал, гъамгадин къашари хъиз ракъинин ну-рара рапрапарна, къацу векъиз ават хъийизва. Садикъан те-мягъ фена, мад адавай акъвазиз хъанач, алгъана къве гъилни чарха акӀурна, къарасдикай раснавай чӀутхврдик къуф кутуна, сарара тӀал гъатдалди къайи яд хъвана. Ахпа чин чуьхвена. Далудиз, хурудиз яд хъичирна. Акваз-акваз касдик гъевее акатна, гуя ифенвай бедендилаь цӀуьтхуьнзавай цин стӀалри адак хъитхъитӀар кутазвай. Амма яргъалди и кардикай лезет хкудун виже къевезвачир, къвалах башламишун герек тир. Ам чкадин мензерайриз тамашиз башламишна.

Булахдивай са акъван яргъа тушиз дагъар фенва. Садикъ-ни атана адан синел акъвазна, агъа къамуз-дегънедиз килигна. Гегъенш къамун къерехар тирвал экъечӀнавай кул-курин, къалин тамун ценерикай хкатиз, дагъдин вацӀу, элкъвез-къекъвез, къванерилай, чархарилай гадар жез, агъадалди гъерекатзава. Дагъар зиринг вацӀун гурлу ванцив ацӀанва. Садикъаз акӀ тир> хъи, такабурлу и ванци, гъисслу авазди хъиз, тамал, къуд па-тал, гъатта хкис хъана акъвазнавай къецӀил чархарални кваз чан гъизва, абуруни адахъ дериндай яб акалзава. Аял чӀава-лай таниш и аваз Садикъ патал мадни кесерлу тир. Низ чида ада и сесерихъ яб акал тавуна гъвдсъван йисар алатна фенатӀа?! Гила тамарзлу яз вичин аялвили баядрихъ яб акалзава. Гъич гъуьлуьхъни икъван ширин, лап рикӀиз гъахъдай, такабурлу, гъар са вахтунда икъван сабурлу сесер жедач. Ингъе гъил къван яцӀу яд авай и булахдин хвал аку — ци дагъардин сине-лай гадарна вацӀук акахъиз тади ийизва, къамуз эверзава.

Садикъак бейхабардиз секинсузвал акатзава, адан рик! къа-мун тазавал, вацӀун миъивал, адан ширин ва такабурлу аваз-ни кваз са нефесдай фитӀинна вичин бедендик кужумдай мураддив ацӀанва. Касди гъакъикъатдани нефес дериндай, амма сад хъиз къачузвай. Эгер мажал авайтӀа, Садикъа яргъалди дагъардал, къамал гъейранвал ийидай. Къе ам сейрчи туш, адан рикӀ гъеле Мамедан беикефвили кузма, къвалах гъиле къу-ла къанзавай.

Садикъ булахдал хтана. Сифтедай гъич фикирни тагаь, чешмедин къилел хкаж хъанвай тарци гила адан фикир ви-

V

чел хелбнай. Ам булахдин вах я, чешме хьиз амни и чарха-рай экъечІнава. Шузаррал мили хъвер алкІанваз Садикъ адаз мукъва жезва. Куьгъне таниш чидайвал амачир: пун тирвал лишанар, къацІар я. Низ чида ам гъихътин зигъинкурдин гъи-лерик акатнатІа. Гъар вуч ятІани, таравай вири бедбахтвиле-риз дурум гуз алакьна, гъа виликрай хьиз, къени ада булах-дал вичин къезил серии вегъенва, назикдиз кушкушзава. Ам вич уьмуьрдин чешме я. Садикъан чинал перишан хъвер ал-кІанва. Ваъ, ада таран язух чІугвазвач, ам гъакІ гъамлу я. ■Садикъан рикІиз гъакІ кІанзава...

Чешмедин къилел, гъверши таран патав еке шуьмягъ вални гва. Аял чІавуз, Садикъ ништа адаз шумудра акъахнайтІа, шуьмягърай шумуд жибин ацІурнайтІа?! Инай агъуз яруни цІару цуьквери къунвай, гегъенш, къацу чуьл чапдиз фенва. Тек-тек экъечІнавай еке, бурма хъархъун тарари шагъвар алахъзавай никІерин баябанвал лишанламишзава — гъакъван абур ялгъуз я. Садикъалай уфт алахъна: «Гъава гъикъван ми-хъи я? Гъикъван инаг гуьзел я?»

Кар башламишдайла, Садикъа вичи вичиз гъуьнтІ гана: булах эцигун патал вахт вилик кумаз атана са план чІугун лазим тир эхир. Касдивай алакьнач. «Сиягъ! Вахт бада фена. Швалахдив эгечІна кІани чкадал. КъецІи Мамедахъ галаз къил къуна». Гила къулухъ чІугвадай кар амачир. Вичивай алакь-дайвал тІебиатдин, чкадин мензерайрин гуьзелвилер гъисаВа къуна, фикирда са вижевай план чІугуна. Булахдин къилелай камар яна, алцумна, кЪвалах башламишдай чка тайинарна: «Шуьмягъ вал атІуда. Гъверши тар?.. — рикІяй маса фикирдай къимиш атанач. — Гъверши тар тада. Шуьмягъ валарин пешер чешмедиз гзаф аватзава, абур була чиркинарзава».

Сифте валар атІун герек я. Садикъ, лагъайтІа, кІвалай якІв гвачиз атана. РикІелай алатайдаз вучда?! Сифте ада вичиз себ гана, ахпани теселли: «Гъикъван лагъайтІани, икъван хъел атун дуьз туш». Ам каца къачуна валариз гъахъна. Са акъван вахт фенач, Садикъ кІвалахдин яцІа гъатна, кацадал шуьмягъ тазарин пунар эгъуьниз, дувулар къатІзава, ахпа гуьрз кутаз абур ярхарзава. Швалах къвердавай ргадай къван адаз валарикайни, гъиле авай кацадикайни гзаф хъел къевез-^а, сас сарал илисна, ам валарив каца гваз агахънава. Налу-гъуди, Мамедалай къисас вахчун патал Садикъа валариз инад къазва. Фикирдиз Советдин председатель хтайла, ажугъламиш хъайи къабан вак хьиз, ам цІийи къуватралди тазарал тепил-миш жезва, гуя вич и йикъал гъайиди, вичиз ихътин кІвалах жаза яз гайиди гъам я: «Угъраш КъенДек!»

Дуьз лагъайтІа, ажугъ квайла Садикъа алапатдин кІвалахар ийидай. Са нин ятІани хъилий кар башламишайла, гатун чиз амукъдачир. На хиялда, адахъ вири эллериз вичин баяса-рагъ, вичиз саданни куьмек герек авачирди успат нйидай къаст ава. Чин атІугъарна, пГузаррал кІвенкІна, кІаняй акъудай валар, душмандин мал хьиз, тухуз рагалай дагъардиз га-дарзава.

РикІе гъикъван гъулгъула авайтІани, бейнида ара-ара «ди-де» лугъудай гафуни, дагъларилай къарагъзавай михъи шагъ-варди хьиз, баянар гузва. Гила а сес виликдай хьиз терхеба ваъ, тайин тир метлеб аваз эвез жезва. Гъикъван хъилелди кІвалах-завайтІа, къвердавай фасагъатдиз келледа гъатзавай дидедик ванцини Садикъан зегъмет гъакъван дерин манадив ацІурзавай. И кар ам патал исятда виридалайни важиблу тир.

Диде — Тейли рагъметдиз фейидалай шгахъ алатнавайди ан-жах са йис тир эхир...

КЪВЕД ЛАГЪАЙ КЫЛ

Садикъан рикІел дидедин гъил алама. Вичелди яргъи авун-вай, дамарар экъис хъанвай, яхун, къекъверагдин хьиз зурзаз-вай гъил. Амма ада тІалабзавай затІ авач, акси яз, къалу яйлухдик мукъуфдивди кутуна хуьзвай са затІ хців вугузва. Садикъан япара дидедин зайиф сес къени ама: «Ина... вад... ви-ш манат ава. Жувалай алакьдайвал кЕватІна... РикІел ал-ал-амани, чи, чи була. Ана... атІ-тІа чуьлда авай. Вун а вахтунда аял тир. Зунни, вунни, Гъабиб хал-лу жедай була... РикІел аламани? Къуй инсанри заз гъамиша рагъмет гъуй. И пулунихъ анал зи тІварунихъай булах туькІуьра. Жувавай жедайвал кІватІай кепекар я. Эгер бес тахъайтІа... багъишла-миша...»

Дидедин ван къуруз акъатзава, ам атІуз-атІуз рахазва, на-лугъуди, туьтер кузва, хурани гъава бес жезвач. Зигъин яваш-яваш туьхуьнзавайтІани, Тейли гъеле фагъумдилай алатнава-чир, ам гъар са гаф мукъуфдивди хкъагъиз ва ачухдаказ лугъуз. чалишмиш жезвай.

Дидедин гъайифди кузвай Садикъавай багълама къабулиз хъанач. Хва анжах дидедин пелел экъис жезвай, къвердавай артух дакІвазвай дамуниз килигзава. Адаз акІ я хъи, са вуж ятІани акван тийидай гъилелди хъуткъунзавай рацІамарни га-лаз ялна, а дам хкудиз алахънава. Садикъаз кичІе я: ингъе-ингъе дам тарпна къатІ жеда, амма адалай багъри инсандиа са куьнални куьмек гуз алакьдач. Вичел яргъи авунвай диде-дин гъилиз, аялди хьиз, хъуькъеве гъуьцІиз, теменар гуз, хци дериндай дерт чІугвазвай...

— Вучиз, диде чан. # Вучиз... — мад адай гаф акъатзамач. Чалал къвезвай куърпеди хъыз, гафарин къатлар незва, ван бамиш жезва.

Касдихъ дидедиз чан-рикI гудай, гзаф келимаяр лугъудай мурад ава. Вичиз пул герек туш, булахни, клан хъайитIа, къе-лени, гъакI савкъват яз эцигдайдан, Тейлидиз кечмиш жез гъе-ле фад тирдан, мукъвара шегъердиз хутахна ана амай уьмуър-са къайгъуни авачиз, хтулрин юкъва кечирмишдайдан гъакъбин-дай ширин суьгъбетар ийиз кланзава. Амма мурад сакIани къи-лиз акъатзавач. Дидедин эхиримжи нефес аквазвай хцин гъад гъихътинди хъуй?! Вилериз накъвар хъченвайла, дерт магълуб-дай къуват гъинай атурай? Садикъан мецъйни акъатзавайди, анжах са «вучиз... вучиз» — тир. Хцел алкланвай Тейлидин клуьренвай вилери са жуьре къайи рекIврекIвна. Ахпа абур къалабулух кваз кIвалин къа-ва къекъвена, ченедик зурзун акатна, сивни къакъунна, пIуза-рар юзазва, амма чIал акъатзавач. Мвале кIватI хъанвайбу- теспача акатна. Садикъа, юрфарилай гъил акална, ви- диде виниз хкажна, месе ацукъарна. Къунши дишегълиди авай истикан гъана. Тейлидин сивихъ агалдарна. Къари хъ къаних тир, вили хъанвай адан пIузарар гъасятда исти-кандин къеженвай къерехрал къанихвилелди алкIана, гуя яд тIа, никIевай булахдай гъанвайди тир. Амма адавай бегъем-вилелди ам хъваз хъанач, пIузаррин гъерекат акъваз хъана, цин пай хуруйрал, месел экъична, рехи къил, клусни такъат ку-ачиз Садикъан къужахдиз куърс хъана. Дердини кузвай Са- диде месел эциг хъувуна. Легъзеда Тейлидин чинилай агъуз са нин ятIани гъил цДуьтхуьнна. Налугъуди, ада къари- дин тIал вахчуна: Тейли вилерни акъална, регъятвал гъиссай-ди хъыз, чина гъатнавай биришарни гъуьргъуь хъанваз, ширин ахвариз фенвай. Гъамишалугъ тир ахвариз.

Садикъаз рангадин гъални кумачир, уьмуърдин чимивал хкатзавай дидедин чин, пелен юкъвал хкис хъанвай дам гила гъикI яваш-яваш элекъзаватIа аквазва. Адан бедендиз цак. акъатна, рикIе са гъихътин ятIани туькъуьл фикирди къайи къув яна. Мад адавай акъвазиз хъанач, дишегълийрин шелдин ван гъатнавай кIвалай экъечIна.

А вахтунда дидедин гъиляй аватай пул квай яйлух Садикъаз вичин жибиндиз ни ва гъикI вегъенайтIани акуначир. Ам адан папаз Сунадиз Тейли кучудна шегъердиз хтай са шумуд гъафтейрилай жагъанай, вични парталар чуьхуьдай чкадиз ту-худаила, гъакI пенжекдин жибиндиз вегъей гъил а багъламада—? акъурай. А юкъуз веси къилиз акъудун патал-дйдеди а вад вииз |манат кIватIунин себебар Садикъавай чириз хъаначир. Адаз кIамаз хъанвай: «Мегер зун хва тушни, чарадан гъиле хъыз пул туначиртIа, веси къилиз акъуддачирни? Мегер дидедин ви-лик зун икъван ихтибардай, виляй аватнани? Зун гила дидедин весини къилиз акъудиз тежер, къве кепек гъакъван гъайиф кас яни?!» Ихътин фикирри адав мажал вугузвачир, гъатта йис алатайлани, отпуска къачуна хзанвилелди хтана, ингъе исятда шувъмягъ валар акъудзавай арадани, а суалри Садикъан къа-рай атIанва. Шувъмягъ валарни акъудна куьтягъ жезва, амма касдиз тайин са жаваб жагъанвач. Дерин хиялри тухванвай адаз вич дидедин вилик ихтибардай аватай декъикъа акваз клан я. Мамедни рикIела михъиз алатна, ада са куьникайни хабар амачиз, гъакI, вичи вичелай кIвалахзава. Къуй гзаф йисар алатнаваз хъуй, вилик метIерал акъвазна багъишлами-шун тIалабдай, тахсирдила гъил къачудай кас амачиз хъуй, амма Садикъаз вири крарин гъавурда акъаз клан я.

Ингъе шувъмягъ валан, эхиримжи тазни кланяй акъудна, тухвана синелай кIамуз гадарна. Хтана тамамарнавай «Iвалах-дила гъил аладарна. Валар амач. Гила булахдиз мягъкем бине эцигун патал хандаклар яна, чка туькIуьрна кланзава. Швалах тIимил авач, лап чешме акъатзавай чархарал къван чил эгъуь-нна, накъв акъудун лазим я. И са живи ял акъадарзавай де-къикъада Садикъа вичин хам гъилер цуру хъанвайди гъиссна. Кацадин тум туькIвейди хъанач, капариз пих акъудна. Далу-дила гъекъедин маргъвар физва, юргъунни я, къарихни.

Садикъа тухдалди яд хъвана, амма бедендиз ам хъичириз кагъулвална. Дуьз лагъайтIа, и декъикъада адаз вуч авуртIани са гафар тир: фена гъверши тарак, къалин чIар алай хуру къай-гъусузвилелди чухваз, гъакI ацукъна. Налугъуди, ам экуькъирав я — вилера са тайин тир гъиссни авач, гегъеншдиз абур ачух-на вичин вилик тамашзава, датIана къурхуллувал гъиссзавай, кичIе къуьр хъыз, вилер ахъа яз сует хъанва. Ваъ, Садикъа ах-варзавачир. Низ чиде адан хиялар гъикъван яргъариз фенва-тIа, Эхъ, элкъвена къулухъ килигун, гъакI, бейхабардиз къе къилиз атай суалриз фадлай алатай уьмуърдай жаваб жагъурун гъакъикъатдани зегъле тухудай кар я. Садикъни мукъаят я, адазни феи уьмуърдикай кин ава. Галтугзавайбуруз элкъвена вил ягъиз кичIе тир; жанавурдин катзавай тахсиркар шараг-дик хъыз, Садикъакни къурху ква, амни алатнавай уьмуърдикай, а яргъал йисарикай катзава.

Садикъ квелди гунагъкар хъуй? Адаз малум туш. ЯтIани, рикIик къалабулух ква. Къурхуллувал ни гъиседач къван?.. Белки, руьгъдин уьмуърдин пас акъалтнавай уьмуърди куьгъне къатарай гунагъкарвал субутардай туькъуьлвал винелди акъа-тин, я туштIа, михъи фикр, экуь хиял анра чуьнуьх хъанвай

чиркера акъуна мидаим яз лекеламиш жен. Ахпа вучда?! Са-дикъаз аникай гъулягъдикай къван киче я. Амма гила ада-вай рикел хкун тавуна, феи умуърдикай фикир тавуна акъ-вазиз жезмачир. Бейни вичин ихтиярда гъатнавай. Са риклиз кѳан хъуналди зигъин мегер нивай куквариз, акъудна гадариа хъуй? Садикъан гъар са фикир, адан гъар са нервидин гъал: лап тѳал гъатдаивал тѳарамдиз феи умуърдиз ахмиш жезва. Къурхулувилин жиледа туьш жез ам цѳу хъиз кузвай.

II

Лацу бурма булутар гъич чѳарни юзун тийиз вили цавун Ганел алкѳанва. Чап кваз виняйгъуз фенвай къацу чуьл бая-бан я: гапѳал-гапѳал къалиндиз къакъун валар акъатнава, бу-буйрин гъуьл хъиз аквазвай, яр алахъзавай никѳе инал-анал са мус ятѳани кѳватѳанавай чепрекъанрин кѳунтѳар куьгъне къеле-яр хъиз акъвазнава. Къудратлу хъархъун тарарни махарик квай хътин зурѳба къарникъузар хъиз аквазва, анжах мичѳи-къацу къарникъузар... Абурни тек-тек акъвазнава, гуьлуьпан цавуз гъа са чкадилай атѳугънаваз тамашзава, Садикъаз гъакѳ я. Гъатта абурун кѳаник къатканвай данаярни кваз гегъениг чуьлда лап гъашаратар хъиз аквазва. Алукънавай, гъич са гъе-рекатни амачир дерин секинвиле, Садикъа къулайсузвал гъисс-зава, адан рикѳ дар я, гуя ам багъри ваь, яд гъуьлерилайни анихъ галай къариблух са вилаятдиз акъатнава. И чуьлда вичин аялвал фейидахъ, са мус ятѳани и никѳелей гвен гуьзвай дишегълийрин манийрин месер алахъайдахъ, ина дидедин пе-ришан манидихъ яб гайидахъ адаз инанмиш жез кѳамачир.

Эхъ, а яргъа ийсара гъакѳ тир, гъевчѳи Садикъазни вири дишегълийрин ванерикай, вичин дидедин гъамлу, назик сес хкат-на чир жедай. Ам а сесиналди и чуьлдиз садрани къведра ата-начир. Гила ихътин рикѳел хкунарни са ажайиб я: абурухъ агъунни ийизва, гъа са вахтунда инанмишвални амач, налу-гъуди, алатна феи ахвар я.

Экуьнахъ кѳвалахдал фидайла, Тейлиди фу-яд туна гъазур-навай чанта столдал эцигдай. Куьчеда аялрихъ галаз къугъун-рал гъикъван машгъул тиртѳани, Садикъан рикѳелей чанта алатдачир. Нисинин вахт алукъзамазни, гадади вичин вири машгъулатар туна, чанта къачуна чуьлдиз гъерекатдай. Ам гъавурда авай: эгер чуьлдиз тефейтѳа, диде нисинин тѳуьн та-хъана гишила амукъда.

Тейлидиз вичин хцикай халис инсан хкатна кѳанзавай. Алакъдай кѳвалахар тапшурмишиз, аялдик жавабдарвилин гъиссер кутаз чалишмишвалзавай. Гъикъван лагъайтѳани, велед дидедин гуьзчивилик хъун пис кар туш, са гъевчѳи герен къвалав гъаз хъайитѳани, хчин гъаларай адан вири крар аквада. Гъавилай Тейлиди Садикъал нисинихъ вичиз фу-яд гъун тап-шурмишзавай.

Садикъни халис итим яз чѳехи жезвай, садрани геждачир, дуьм-дуьз нисинин фу недай вахтунда никѳиз атана акъатдай. Гъеле яргъа амаз, никѳиз агакъдалди, сифтени-сифте ам галат хъана ял ягъзавай зегъметкешрин къуд патаз чкѳизвай зара-фатринни хъуьруьнрин ванери къаршиламишдай. Амма адан диде, лагъайтѳа, на хиялда, шадвилерикай пай атѳанвайди я, виридакай къерех хъана, кѳвачерни булахдин гъевчѳи латак ку-туна, гъвершин таран сериндик ацукъна жедай. Фикирлу яз, гагъ-гагъ гъил чѳутхвардик кутаз къайи яд вичин закѳамрилай иличдай. Тейлидин патавни, са къадамдин мензилда, гъверши таран пуна къуьн акѳурна агалтна гъамишалугъ къаравул хъиз, Гъа)бибни акъвазна жедай. Садикъ акунмазни, Гъабиба милиз хъвердай ва Тейлидиз кушкушдалди са вуч ятѳани лугъудай. Тейлидини аста-аста хъвердай ва ам чанта ягъуриз-ягъуриз яр-гъай къевезвай хциз тамашдай. Вичикни и вахтунда яр къе-къифдай. Абуруз мукъва жердавай Садикъан еришар яваш жедай. Эхирни гададин вилер Гъабибан, тѳевк акъатна, ранг фенвай, куьгъне чекмейрилай цѳуьтхуьндай. Гъабибан виликай регъуз-кичѳез хъиз дидедин патав фидай.

— Саламалейкум, къегъал, — лугъудай и арада Гъабиба.

Къегъалди жаваб гудачир. Бейхабардиз галукъай и ванци аялдин рикѳин ферикъатвал квадардай ва ада руьгъда къулай-сузвал гъиссдай.

Гъабиб жендекдиз къакъан, яцѳу якѳарин итим тир, кѳаник квай, куьрс хъанвай пѳузакай хкатна гъамиша адан хъипи са-рар аквада. Лаз янавай, дакѳун квай чинални датѳана расу хъуьтуьл цак жеда. Садикъазни ам кваса тирди чида. Гъабибаз чуру экъечѳи тийизвайдини адаз малум тир. Хев галачир, кѳа-никай алукѳдай перемдин хуруни ачух я, куьк ва лацу хурни гъамиша аквазва. Тейлидин хва адаз пара бегенмиш я — тама-шиз, хъвериз акъвазда.

Садикъавай садрани Гъабибан чиниз килигиз жедачир. На-лугъуди, къиляй пут къевезва, гъакъван ам залан жедай, виниз хъижез амукъдачир. Чилиз тамашзавай гададин вилер Гъабибан ранг фенвай куьгъне чеймекрилай цѳуьтхуьнна, абурун иесидихъай къурху авайди хъиз, игътиятлудаказ, гуя вич садани къатѳана кѳанзавач, Гъабибаз къвал гана патавай олячѳи-на фидай. И легъеда аялдин япарихъ заландиз нефес къачуз-вай Гъабибан хурун ван галукъдай. Азарлу, нефес квай инсан я. Лугъуда хъи, и кар сеbeb яз ам дяведизни тухвайди туш.

Садикъ гъич садрани адахъ галаз рахайди туш, гилани куьтѳи-ди тавуна ам фена дидедин къвалав ацукъна.

Назик яру пѳузаррал мили хъвер алкѳанвай Тейлини вучиз ятѳани и береда кушкушдалди рахадай:

— Галат хъанани, чан хва?

Садикъяз вичин сес къалуриз кІан туш, бурма къил гьакІ гал-тадна жаваб гузва.

Тейли хцел гьейран я: бурма мекерилай гьил кутуна, ам мадии вичив агудзава. Гуя Гьабибакай адазни вил ква, хцихъ галаз са аргух гаф чІал ийизвач. Гьабиб, лагьайтІа, па(камахъ атайла вичи гьвершин таран хилек кутІуннавай багълама ге-лягъиз чалишмиш жезвай. Чишдин ван ацалтна, акъван муь-кІуьвилелди тІвалар ахъайзава хьи, лап заргарди хъиз кІва-лахзава: фагъум-фикирна, яваш-яваш, мукъаятдаказ тупІар юзурзава. Гзаф чалишмишвалзава, гьатта багълама галуддал-ди азиат гана чиниз яр чкІана, гьелек хъана. Зегъемвал алудун патал чешмедал тади авуна, вичин гьекъедин маргъвар физвай гардан чуьхвена. Тейлини кІвачел акъалтна. Садикъа гваз атай чантадай лацу суфта акъудна, къацу векьел, гьвершин таран сериндик экІяна. Гила са бубат регъятвал гьиссай Гьабибани хтана адаз суфта кІевириз куьмек гузва, багъламадикай хку-диз адал вичи гваз атай фу-яд эцигзава.

Дидедихъ гьикъван рикІ кузватІани, Садикъа абурухъ галаз са суфрадихъ ацукъна фу недачир. Гьатта пара гишин тир-лани, гьикъван дидеди чпихъ галаз са сивел элягъун патал ми-нетдайтІани, Садикъа къил баштандай. Куьк хур еке руфунал вегъена, кІвачерни кучудна суфрадал алгъана, чІиш чІугваз фу незвай и Гьабиб дидедин патав гваз акун гададин рикІиз тІар-вал тир. Аялдик Тейли вичикай аиру хъунин къурху акатдай. Ам етим хъиз перишан яз, къерех жедай, экъечІна чуьлдиз фи-дай.

НикІел рушарин хъуьруьнрин ван ала. Асайишдиз фу незвай Тейлини Гьабиб абурун куьниз я къван? Агъа тІулал алай зурба хъархъун тарак перпилагар туькІуьрна, сада сад, румар гуз, булушкадин ценерик гар къугъвадайвал цавариз акъудза-ва.

Пагъ и Къизтамум — са дерди авайди туш. Рушари къун-дахна, леледа туна, лайлаяр ягъиз ам эчІягъзава. Къизтамум ксузвач, женжел аялди хъиз къундахдикай са гьил хкудна, лацу сарар къалуриз хъуьрезва, фан кІус жакъвазва.

Швачелни алачаиз самай физвай Садикъа, гьич тІарвални гьиссзавач, «ти-тиъ» ийиз вирддахъ галаз Къизтамумал хъуьрезва.

Садикъ рушарин межлисдиз са акъван мукъва жезвач —вил тсвай кае ава,— къерехда ажъвазна тамашун архайинвал я. Пер-пилаграл къугъвазвай Гуьлназаз акуртІа, галтугна къада.

—Вун зи чам я,— лагъана къужахламшида, бурма меке-рилай кап алтадда, яр къекъифнавай хъуькъвериз кІасар гуда. Ахпа Садикъа вучрай?! Аял лап шедай гьалдиз къведай.

—Шемир,— лутъудай Гуьлназа Садикъаз.— Вун чІехи же-далди хала гъуьлуьз тefена акъвазда. Жув фад-фад чІехихъухъ. За гуьзлемеишда.

Ангъе тарак квай рушарин юкъва фарфалаг хъиз элкъвез-вай хъипини-къацу булушка алайди гъам я. Гзаф зирекди я ам. Садикъни, чинерук акур нуькІ хъиз, мукъаят жезва. Амма Гуьлназаз гада такуна амукънач, перпилагарни туна адан гуь-гъуьниз чамарна.

Садикъани рушахъай къил баштанзава, вил акъур патахъди катзава.

—Чам! — яргъа амаз гъарайзава Гуьлназа.— Вун гьинизкатзава?!

Руша акъван къезилдиз эверзава хьи, кІвачер саки чилик хкІазвач, налугъуди, гъавадал къугъваз экъечІнавай жейран я — акурдан темягъ фида. И гегъенш чуьлдай Садикъ гьинихъ фирай, дидедин патав хъфидай ашкъи авач. Аялдиз ник дар хъана, ам вич вичивай квахъна. Легъзеда атана гар хъиз акъатай Гуьлназа, катра хъиз, аял яна гьилерал хкажна къу-на.

—Ахъая зун,— Садикъан гуьгъуьлар лап чІур хъана, ру^шаз экъуьгъзава. Гуьлназа сеперрикай вучда къван, къал квайггададин гафарикай адаз мадни гъяз къвезва. Ада звериз-зве-риз тухвана Садикъ рушар кІватІ хъанвай чкадал эцигзава, вични адан вилик цуквал ацукъзава.

—Вун зи рикІиз гьикъван кІанда...— хъуькъвериз кІасар>гуз аялдал гъавалат хъанва.

Садикъаз такІан кар я:

—Квахъ! Квахъ! — къалзава ада.

—Вуна са фикирни ийимир, халадин цукъ,— Садикъан амал-рикай лезет хкудзава руша.— Вун чІехи жедалди, за тІанурдатуна са араба какаяр къурурда, са арабадавай жегъизар гъазур-да. Вун халади акІ хуьда хьи, мектебдизни кваз кІула къунатухуз-хкида. Килиг, ахпа чІехи хъайила, масад гьумир гъа.Гаф гузв-ани на? Ягъ халадиз гьил.

Садикъа гьил вугузвач, «какаяр тІанурда къурурдайбур* туш» лугъуз, чІиш чІугвазва, гьутув вил тІушунзава.

—Мегер чамран нер авахъдайди яни? — Гуьлназа гададиннерни михъзава.

—Ам гьилияй ахъаймир, Садикъ, ахътин свае къекъвейтІа-ни жагъидайди туш,— лугъузва патав ацукънавай маса руша-ри.

Ацукъай чкадилай тарпна Пенкер кІвачел къарагъна.

—Амни къий, адакай жедай свасни,— Гуьлназаз чанг во-гъена гададин патав ацукъна.— Зун твах жуваз, Садикъ, аку-халадихъ гьихътин зилфикъараяр аватІа,— къилелай шуткъу-ни хтІунна яргъи кифер гададин хуралай агъуз вегъена.

—Къугъугъ жуваз кІани къван,— гужуналди абур Сади-къан гьиле вугузва: амма аялди, гьиле цукІ гъатайда хъиз, кифер гьасятда ахъайзава.

—Агъ вун тахоарадиз фий! Фитнечи! — Гуьлназа Пенкеррум гана анихъна,

гададизни туьгьметна:

—Килиг, фитнечийриз яб гудач!

Рушари гададин зегъле михъиз тухвана, ийир-тийир квахъ-на ам мурмур ийиз вич вичик рахазва. Ягъай вилни леледа ацукъна хъуьрезвай Къизтамума акъуна. Адани Садикъяз лурп-навил акъална.

Тарак атун тавунани жезвач, рушари манияр ягъиз, капа-рал илигна иник еке межлис кутазвай эхир. Къизтамуман къуь-лериз тамаш тавуна нивай акъвазиз хъуй?

Ингъе ам леледай эвичГзава. Рушарикай сада, зверна фена, агъа никлин юкъвал шуьмягъ валан сериндик ксанвай чурудиз рех янавай бригадир Бейбала халудин кьеркъеш-бапIах гшаз хтана. Къизтамума ам карчивилел къилел алуКIна. Рушарини чарх яна майдан ачухна, чубьдал «Лилли-лилижар, малла-ма-лажар» манидинни гурлу капарин ван акъалтна. «Гъасса!» — хъарайна Къизтамум къуьлуьк экечIна. Налугъуди, ам къеци , тир, аста-аста са кIвач галчIурзава. Эхъ, гъакъикъатдани ам W кIва чикай пара инжиклу я, ада къеци Серкер халудин къуьл | ийизва. КIекре терсвилелди экъисна къунвай лув хъиз хкажна-вай къуьнни, агъуз ийиз кIамач, гъакъван адаз кагъул тир. Амма макъамди еке таъсирзава: ам пIузарал алкIанвай мили хъверда цIрана куьтягъ жезва. Ахпа низ чида къуьлзавайдан кефина ни эцянатIа, на хиялда, агъу туькъуьнна — садлагъара адан чин пис чIур хъана. Макъамни рикIелай алатна, вичин а жуьруь кIвачин дабан, лап гъелек жедалди чилел гъалчиз-вах-чузва. Къизтамума гъа ихътин къуьл ийизвай, и вахтунда адан чинайни кваз халис Серкер халудин ухшар къедайд.

Рушари мани дегешарна, гила абуру «Агъа гъуьлел гъуьм ала» язава. Къизтамума майдандиз экъечIна гъилер сифте галтадна, ахпа чаранд бейкефвилелди са гихътин ятIани мани ягъиз башламишна: «Чидач-чидач лагъайла, квезни чидач лагъайла...»—вичин сесинин везинда аваз гъилер юзуриз ви-ли-вилики физ, къулу-къулухъди хквезва, къуьлзава. ДатIана манидин гъа къве цIар тикрарзава.

Им Агъарза халудин къуьл я. Ам къурай яКIарин къакъан жендек авай са хуьруьнви я. Уьмуьрда къуьл авур кас туш, демериз яргъарилай тамашда. Са сеферда, гъикI ятIани, же-мятди адавай межлиса къуьл авун тIалабнай. Агъарза къуьл тийиз гъикъван кIевиз акъвазнайтIани, гъикъван вичик хкуьр тавун тIалабнайIани, жемятди къулухъ чIугунач, амни вичин гафунал кIевиз акъвазна. Жемятдин гаф, гаф я! Адан хура ни-вай акъвазиз хъуй?! Агъарзадизни, къуьлуьк экечIунилай гъейри, маса чара амукънач. Амма касдик хъел квай, вичиз «инсафсуз» икI кар къур халкъдиз, «квез за чидач лагъайла, са куьникайни хабар авачир хъиз яни?» — къастунай лугъуз кIан хъанай жеди. Хуьруьнвийриз ада мани язавай хъиз хъанай. Адан сивяй акъатзавайди сес галай са чидач-чидач тир эхир, амай къатI гъикI ятIани садазни малум туш.

Агъарза халуди уьмуьрда авурди са къуьл я. Амни вири-даз раиж хъанай. А вахтунда межлиса кап капуз ягъиз жемяг хъиз, гила и никIени рушар Къизтамумал кIевиз хъуьрезвай. Гъатта а'бурун арада авай гъевечIи Садикъавайни хъвер къаз жезвач: «ти-тиь... ти-тиь...» ийиз вичин кIизридин хътин куь-луь лацу сарар къалурзава.

Эхирни Къизтамума вичин майдандиз экъечIун «Бочковая къуьл» авуналди куьтягъна. Сивин са пад хъуьрезва, сарарикай хъиз «И-ис-сса!» сес хкудиз, такабурлу кIекре хъиз, къуьлуьк экечIнавай Бажибахдин вилик фена, чиле шаламдин тIиш эця-зава, ахпа терсвилелди рушан чиниз тамашиз, чияй руг акъу-диз адан вилик хкадарзава. Бажибахдиз маса мумкинвал амукънач, къулухъди кат хъуьуна... Ахпа Къизтамума майдандин юкъвал акъвазна вичи вичиз капар ягъиз, шаддиз гъа-райзава: «Буслим рушка, Веска, гурра!»

Садикъяз Бочков хъсандиз чидачир. Дяведин вилик квай йисара Урусатдай хуьруьз тарихдин тарсар гудай муаллим ата-най. Лугъуда хъи, ам хуьруьн рушал, Бесал ашукъ хъана. Ме-хъерриз, межлисриз майдандал экъечIна, адахъ галаз къуьл: тавур са мярекатни Бочкова тадачир. Гъакъван гъевес акатна-ваз вичин дуст-школадин директор Абумислимаз а майданди юкъвалай гъарайдалдай: «Буслим, рушка, Веска, гурра! Са-гул!» Абумислимани адаз жава'б гудай: «Сагъул, Бочков! Гъа Веска чна ваз гуда!» Ихътин декъикъайра жемятди Бочвоваз кIвачел къарагъна капар ягъдай.

Амма дяведиз феи Бочков элкъвена хуьруьз акъат хъуву-нач, жемятдин, лагъайтIа, ам къе хъиз рикIел аламай. Руша-ри гвенин къизгъин вахтунда рикI аладриз, аранбир «Буслим, рушка, Веска, гурра!» гъарайдай. Диде дишегълийрин звенода кIвалахзавай Беса гъасятда къил хкажда. Рушари мадни къив гудай: «Гъа Бес хала Агъадай Бочков хквезва!» Бес и зара-фатдихъ сакIани вердиш жезвач: пIузаррал перишан хъвер акъалтда, куьтIни тавуна къил агъузна гвенив эгечI хийида. Налугъуди, адаз Бочков мад гъич садрани хуьруьз акъат тийя-дайди фадлай чизвай.

Ингъе Къизтамума къуьлер авуна куьтягъна, килеллай кьер-къешни хтIунна. Галат хъанваз, пелекай гъекъ михъиз серин-дик ацукъна. Шуткъуни галудна кифер хуралай куьрсна, гъу-нарбашди хъиз къару яз, шад-хурам рушари ийизвай вичин та-рифриз яб гузва. Адан къве вил — къве булах я, лацу тупIари-ни акъваз тавуна чIулав киферин ахъа хъанвай къилер аста-аста хрзва.

Амма Гуьлназ мад вичин гъевечIи чамрай гафар акъудунал машгъул хъанва. Рушар гъикъван аял алдатмишиз чалишмиш жезвайтIани, Садикъан рикIелай диде алатзавачир. Ара-бир "чинебадаказ булах галайнихъ вил язава. Дидени Гъабиб чеш-медал тек алама лагъай

фикирди, муркIадин кIалди хъиз, хчин рикIе тIал твазвай. Абур анал тек яз кьатIайла, гадади-лай дерин ухт алахьдай. Суфрадихъ маса ксар галаз акурла, Садикъан рикIик гар акахьдай. И сеферда гададин бахтунни гъа-на, булахдал мадни инсанри ял язавай.

Агъадай винелди шуькIуь, яргъи кIвачерал, метIериз пе-тсер янавай шавлардин кикер къутгъваз, Бейбала халу къевезва. Ам са жуьре къекъведа. Ширерал а лайда хъиз, кIвачер цавай-цавай вегъеда. Лацу, гьекъедай кьалу хъанвай перемдин юкъ-валай кутIуннавай яру пIДирхиник са гъилни кутуна къекъведа. Кагъулвилелди атана рушарин кьилихъай винел акъвазна, яру хъанвай вилер са жизви агажна хабар къуна:

—Квез зи кьеркьечI акунашни, рушар?

Рушар гьасятда кIвачел акъалтна, яшлу итим патаз атай-ла ацукъун кутугнавач, гьуьрмет хуьн лазим я. Гуьлназани кьеркьеш гьасятда вичин булушкадин ценерив чуьнуьхна.

— Чаз вуч чида, я Бейбала халу? — са сивяй хъиз жаваб гана вирида.

—Квахъна жеди ламрахвадин мал,— Бейбала алатна фена. Вини хендедаяр квай тарак акъатайлани, ада аник ацукънавай дишегълийризни гъа и са суал гудай. Абуруни «чна кьеркьеш-дикай^вучда?» лугъудай ва чпи чпик хъуьруьнардай: «Чнаидан кьеркьешдикай вучда къван, яраб ам гьакъван адлу шейя жал?»—кушкучда. Гъа икI бригадир кьеркьешдихъ къекъ-вез масаниз фидай. Кьеркьеш, лагъайтIа, рушари адав гвен баш-ламишай са арадлай хъиз вахкудай.

—НикIин юкъвалай жагъайди я. Жуван бапIах ятIа аку,—хабар къадай.

Гъар сеферда ам вичив вахкайла, Бейбала бапIахдиз мажал-дивди и пад, а пад элкьуьриз, чарадан шейиниз хъиз, килигдай. Ахпа ам гьакъикъатдани вичин кьеркьеш тирдахъ инан-миш яз лугъудай:

— Аватна жеди ламрахвадин мал инал,— кьилел алукидай.

Бирдан дишегълийрикай сада сес хкажна, акъатна маня ягъиз башламишна. Яргъалди чIугвазвай адан назик сес, ра-къинин нурарив ацIанвай бушлухра, атир гвай шагъвар хъиз къутгъваз, къуд латаз чкIизва. Ял язавай жемят серинрикай хкечIиз, муоалар гваз гвенал ахмиш жезва. Яруни-цIару бу-лушкаяр алай дишегълияр чпин чкаяр жагъуриз, дурнаяр хъиз, цIиргъина акъвазва.

Лацу тIвех квай читинин булушка алай Тейли виридалайни кIвенкIве ава. Ам Садикъаз яргъайни хъсан аквазва. Кьилихъ галай пIипI дуьзар хъийиз, ада виликди камар къачузва. Шу-мал беденни гар галукъай нацI хъиз, сес алахъиз зурзазва. Ајvt гъеле жегъил я. Мани язавайдини гъам я.

Д>рнайрин цIиргъ мад физва чи хуьрелай, Цяведиз фей зи кIани яр хтанвач...

Амай дишегълийрини инлай-анлай ван хкажзава, Тейли-дихъ галаз сес къазва:

Тенбекдин ни къевезмай кисе кIвалемай, Вун садрани зи рикIелай алатдач.

Вири кIвалахдив эгечIнава, кьвердавай манини гужлу ва. Ада Садикъан рикIик къалабулук вутазва, ада гададиз еке таьсир ийизва. НикIин са кьиле текдиз амай аялди, нефес къун-ваз, лап чIехида хъиз, дикъетдивди манидиз яб гузва. Дидедин сес вуч перишан я. Садикъни гъамлу жезва... Адаз акI я хъи, гуя вири дишегълийри вичин дахдикай мани язава. Эхъ, вири-да дяведай хтун тавунвай адан буба Сеферакай мани лугъузва.

Гила гададин рикI незвай туькъуьл фикирни амачир: Гъа-биб Тейлидин патав гумач. Гъабиб гвен гуьзвайбурун цIарцIин виридалайни эхирда галтад жезва. Мегер ада'вай Тейлидихъ галаз ялунар ийиз жедани?! Тейли звеновод, кIвенкIвечи я. Са-дикъани вичин дидедал дамахзава.

Исятда ам хуьруьз рекъе гъатда. Ахпа чпин кIвалин юкъ-вал акъвазна, фронтдиз тухуз са шумуд югъ вилик кумаз ими Аслана чIугур бубадин суьретдиз тамашда. А вахтунда Сефе-ра душмандихъ галаз женг чIугвазвай. Аслан имидини адан шикил гимнастерка алаз чIугунай. Суьретдай Сефер са жуьре чинебадаказ хъуьрезва. Гуя хъвер пIузаррин кIвенкIвел рекIв-рекIвна туьхуьнзава, гуя ам ада къалин спелрик чуьнухъиз чалимишвалзава. Садикъ вьилдн кIвале яргъалди бубадин къа-матдиз тамашдай.

Амма гъеле гада чуьлда ама. Дишегълийрини адан дахди-кай мани язама:

Дурнайрик цIиргъ мад физва чи хуьрелай, Дяведиз фей зи кIани яр хтанвач...

III

Бейхабардиз галукъай ифей ванцм Садикъан фикирар чу-жIурна. Налугъуди, са ни ятIани и береда адавай виридалайни «багъа легъзе-аявал къакъудна, ам вилер хкажна хъел кваз бу-лахдин кьилел килигна. Анал, къецIида хъиз пад гана, са гъил-ни эчIез яна, къуьнерихъ пенжек вегъенвай Мамед акъвазна-вай. Садикъан вилер вичин вилера акъурла, хуьруьн Советдин председателди къулайсузвал гьиссна, на хиялда, кутуг тавур келима сивяй

акъатна, утанмиш я — са къуьн хъутхъурна, пенжек дуъзарзавайдан амаларна.

— Вуна кІвалахни башламишнава ман? — уьгъуь яна хъизхабар къуна.

Садикъан гуьгъуьлар хана, наразивилелди пІуззарар кІудна, тажуб яз бурма къил галтадна. Ахпа са арадилаь хъиз нефес акъадарна, жаваб гана:

— Аквазва хьи ваз...

Мамедаз мад суьгъбет давамардай гаф жагъизвач, гъа акъ вазнавай са чкадал камар къачуз, аста-аста вич эчІягъзава, яргъи, къурай беден гагъ са, гагъни маса патахъ алгъуриз акъ-вазнава. Мамедаз рахун тавуна къарай къезвач: кІуфал гъил эдигиз уьгъуь язава — кІвалахзавайдаз вич патав гумайдакай мад сеферда хабар гузва.

— Баркалла.

Мамеда гъикъван уьгъуь ягъайтІани, арадал атай са затІни хъанач. Садикъ гъеле вичин фикиррин таъсирдик кумай, адаз Мамедан гафар къавалай физвай ветІрен луварин ванцяйни туш.

Садикъан гъекъ алахъзавай далуди рекІврекІвзава. каца хкажиз чиле эцядайлани къуьнин къилерал яцІу дамарар, ял гъатзавай тупар хъиз, дакІваг мад эхлекъ хъийизва. Каца ак! чилиз язава хьи, гъатта Мамеда вичин кІвачерик чІур гъик! зурзаватІа гъам хъсандиз гъиссзава.

Хуьруьн Советдин председателдиз Садикъа накъвадин къая-бар алудзавайвал пара бегенмиш я.

— Зирекдиз кІвалахзава вуна,— тарифзава ада.— Вуна маса фикир ийимир, зегъметдал рикІ алай инсанар заз пара хунт я,— Мамеда капашдалди пел тІушунна, аквадай гъалда, келле-да артух жезвай тІалди, токди хъиз, звер ягъиз вичикай хабар гузвай.

Садикъа рикІивай кІвалахзавай, вири къуватдалди каца чи-лиз ягъиз, Мамедан къил «гуп», «гуп» ванцив ацІурзава.

Советдин исполкомдин председателдин гуьгъуьлар къверда-вай цуру жезва. ГъикІ цуру жедач къван, и Садикъ лугъудай-даз адахъ галаз са гаф-чІални ийиз кІан туш. Келледа тІални гъар са декъикъада артух жезва, ракъинин хци нурарини терс-вилелди чІар аламачир адан къилин кІукІ кутуна терсвилелди язава. Атайвал хъфизни кІан я... амма и рагъ ацалтнавай бая-бан къацу чуьл акурла, сугъулни жезва, кагъулни. Ихътин чка-дай гъиниз фин?! Мамеда, карчивилелди пенжекдин ценер гал-тадна, хабар къуна:

Ваз справка герек яни? Лазим аватІа, завай ваз гъихътин справка хъайитІани гуз жеда.

Садикъан япарихъ Мамедан ван чиликай хъиз галукъзава. Ам иниз атуникди рикІе гъатай туькъуьлвили гъакІ ятІани мад сеферда адан фикирдиз д ид един эхиримжи гафар хкана: «Вун... Вун гъевчи тир... Зунни, вунни Гъабиб халу... Чи булах рикІел аламани?» Анжах гила а сес бейнида, гъазаб хъиз, Садикъан сабурлувал квадариз эвез жезвай. Налугъуди, келледа гъатна-вайди эхиримжи нефесда бамиш жезвай дидедин ван ваъ, са ни ятІани ийизвай чІулав къаргъиш тир. Гъар сеферда фейи уьмуьр рикІел хкидайла, зигъиндиз бейхабардиз гъахъзавай Гъабиб лугъудай гафунини, чІуру хабарди хъиз, мефтІ ичІи ийизв,а, къайи къув язава. Гуя Гъабиб такІан хъунин гъисс, гъатта аял чІавай хтана, ажугъдиз элкъвена, Садикъан руьгъ-диз гъахънава. Гъар сеферда и касдин тІварцІи вичин экуь рикІел хкунар хци чукІулди хъиз къатІайла, Садикъак къал акатзава: «Гъабиб... Гъабиб!.. Ина вуч Гъабиб хъана!..» — вичин зигъиндихъ ихтибар амачиз хъилелди фикирдай гъарайза-ва ада. Ажугъдин къизмишвилив анДанвай чинай гъекъедин маргъвар физ, вири вичин къуват кІватІна инсафсузвилелди каца чилиз сухна.

Швачел акъвазиз касдиз юргъун хъана. Мамедахъ ракъини ифирнавай вичин яхун юрфарни эхдай такъат амач, гъакъван абур агъур я. Мад икІ гъикъван акъвазин, ам кисна хъиз цук-вал ацукъна, сивни са жизви ахъайна заландиз нефес къачуз башлаишна. И зегъем югъ гъикІ акъудин?! Касдиз машгъу-лат жагъанач — вичин вилик квай къацу векъин къал ялна атІана, ам тупІара алчудриз агъуз-виниз катзавай кацадиз та-машзава. Мамедаз Садикъан чІуру сумрадилаь кацадин рекІв-рекІв гузвай мурцаз килигун архайинвал я.

— Гъихътин справка хъайитІани гуда. Эгер ваз чир хъайитІа,гъа и булах эцигиз ихтияр гузвай справкани кхьида,— вичшгкІвалах чизвай Мамеда гъиле авай къал секиндиз Садикъаз;юзурзава.

Садикъаз Мамедан оправкаяр аквазвани мегер, гъич кІва-лахдикайни саки фикир тийиз, дерин хиялри тухванваз, ада чил эгъуьнзава ва зигъинда ара-ара пайда жезвай Гъабибан тІварцІи арадал гъизвай рикІ туькъуьлардай гъиссиникай ча-лишмишвилелди веревирдер ийюзша. А гъиссини хъел гъизвайгъ хъиз, адан рикІе са гъихътин ятІани шаклувални твазвай.

Садикъаз вич мад аял яз аквазва... Нисинин вахт я. Мад никІелай рушарин шад сесерин ванер алахъзава. Гада чанта юзуриз-юзуриз никІяй тІуз физва, дидедиз фу-яд тухузва. Тейлини, гъа виликрай хъиз, Чешмедал ацукънава. Гъабибни гъвер-ши тара къуьн акІурна акъвазнава. Гад агудна куьтягъзава, гвенар амач. НикІера аквазвайди анжах са сам я. Жемятди эхиримжи цуьлер ратІарал хутахзава. Тейлидини Гъабиба абур дашмишзавай арабайриз акъягъиз санал кІвалахзава.

Чешмедал къезвай хциз килигна Тейлиди хъверна. Гъа-биб дугъри кас я. Амни умундиз хъуьрезва, чІарарикай са гъи-лелди самар хкудиз-хкудиз гададиз мукъва жезва.

— Саламалейкум, игит! — лагъана, атана гададин виликцуквал ацукъна.

Игитди жаваб ганач. Эхъ, Гъабиб дугъри кас я, аялдин гъил къуна, гъа вичин жуьреда заландиз нефес къачуз милиз-милиз хъуьрезва. Садикъахъни, якъин, адан куьк, еке хурун ван

га-лукъзава.

Гадади адан патай ихътин кар гуьзлемишнавачир. Сифте ам серсер хъана, ахпа ада Гъабибан гъиляй вичин гъил ачу-хиз чалишмишвална. Гъабибан ифенвай яцIу тупIар векьи я. афиур аялдин гъилин шуькIуь кфилдал алкIанва. Гададивай адал тIем гъиз хъанач. Эхирни гъвечIи гъутар теспача акатнавай ри-кIи зиригдиз гатазвай хурув игисна къуна.

Тейли, гъа виликдай хъиз, кIвачер къайи яд алахъзавай ла-та туна ацукънава. Са гъиниз ятIани яргъаз тамашзава, налу-гъуди, патав гвай хцикайни Гъабибакай эсиллагъ хабар авач. Пичинай анжах акъуднавай, яр чкIанвай тIунутIра хъиз, хъуь-туьл лекъвер гъатнавай адан хъуькъверилай гъекъедин михъи стIалар цIдуйтхуьнзава. И легъзе Тейлидиз ширин тир, ада эр-зиман хиялар синагъламишзавай. Ингъе-ингъе экуь мурад къи-лиз акъатда. Ам умудлу я. Адан пIузаррал сирлу хъвер ал-кIанва.

Садикъан сумра чIуру я. Къил виниз хъжезмач, гуя хци ку-лакди беден михъиз табагънава: беденда фул гъатнавайди хъиз, ам кIвачелай къилелди зурзава, хурудив игисна къунвай гъвечIи гъутарни кваз чеб чпив туьнтвилелди гуьцI жезва. Садикъ-зш, ихтиярда амачиз, чеб чпивай туьнтвилелди гуьцI жезвай зичин гъутариз тамашзава.

Гъабибаз аялдин гъал къатIуз кIан туш, касдиз акI я хъи, чинеба гъазурай и савкъватди гададин рикIелай вири бейкеф-вилер алудда. Вири дугъривилер туна, уьмуьрда сифте яз ада вичин ният къилиз акъудиз кIевелай жуьрэтнай.

— Ма, къачу, хва, — Гъабибан сив япарихъ фенва, — дуьзе-иа хъверзава, икъван гагъда далудихъ чуьнуьхнавай шаламараникай хкудна гададиз къалурзава.

Садикъ абуроз тамашзавач.

— Къачу, хва, къачу, — хъуьтуьл сесиналди тавакъу ийиз-ва ада. — Регъуь жемир, къачу. За ваз мад хцун хъийида.

Аялдикай къван хъанва, ам и азарлудаказ нефес къачуз-зай ацIай якIарин итимдин гъавурда акъазвач. ИкI цуквал акъ-вазун Гъабибазни гзаф четин я, гъава бес жезвач, хуру ванза-ва. Ада тикрарзавай «къачу, хва» гафари, лагъайтIа, Садикъмадни кIвачелай къилелди къурурзава.

— Къачу... къачу...

Мад аялди хъ галаз гъи чIалал рахан, сакIани ам гъавурда гъатзавач. Гила Гъабиб вич серсер хъана, гила адан хъверни личIи тир. Амма ниятдилай къулухъ чIугъаз хъжезмачир. Гъа-биба гададин къуьнт хкажна, эхирни шаламар аник кутуна. Амма Садикъан гъил къуват кумачиз буш тир, шаламар чеб чпиз чилел аватна. Гъабибан дакIун квай хътин элкъвей чиниз, лапIаш вегъейди хъиз, яр чкIана. Ада къулайсузвал гъиссна, адаз утанмишни я. ЯтIани са жуьре хъверзава. Чилелай шала-ж «ар вахчуна абур гила мукъуфдивди аялдин хурудив игисна-вай гъутарикай винелди кутуна. Гъабибаз шаламар мад аватиз кичIе я, ам гададал вилер алаз са бубат къулухъ хъана. Легъ-зеда адан рикI къана, ада шаламарикай фикир хъувунач. Гила адаз абур аватнайтIани са гафар тир. Бахт гъиляй акъатайди хъиз, ам перт хъана гъакI амукънавай.

Шаламар лап тазабур тир. Чпин тIишерни акъван иердиз винелди элкъвенва хъи, гъатта, чан алайбурухъ хъиз, абурухъ талаз рахаз кIан жезва. Ни вуч кIантIани чпиз лугъурай, ам-ма Гъабиб шаламар илигдай халисан устIар я. Садикъан кIва-"черни къецIила ава, самара къекъведай къван, цагъамрини чух-вана, адан тупIарал хирер хъанва...

Им шумуд югъ я, Муса буба хтулдиз шаламар илигдай ли-дин суракъда аваз. Ам санайни жагъизвач. Къе-пака хам гъиз бубади къунши хуьруьз фида лугъузвай. Низ чида адаз ам анай гъатдани, гъатдачни. Хам къачуртIани, ам цик гъялдалди гъикъ-ван вахтар фида, икI хъайила, Садикъан кIвачел мус жеда?..

ЯтIани, гададиз Гъабибан гъилелай шаламар къабулдай ашкъи авач, адаз абур мад сеферда чилел аватна кIанзава. Амма зурзун квай гъилер хурудивай къакъудиз жезвач, гуя къазун-навай перемдик, гъутарик ккIанва — я шаламарни аватзавач. Гададин метIерни кваз буш хъана зурзава, амма шаламар аватзавач. Садикъан фикирдиз акси яз, гъвечIи гъутари абур къа-гъурдив ацIанвай хурудив мадни чуькъуьзва. Садикъаз шез-кIанзава, ятIани накъвар аватзавач.

Гъабибан хуру биши ванна дерин нефес акъадарна. МетIе гъил акIурна, ам агъурдиз къарагъна. Икъван гагъда кисна ацукънавай Тейлидини перишандиз кушкучна:

— Ша зи патав, ша, хва, — пIузарарни са уьтери кирсдиз-фена перишандиз хъверзава.

Садикъа дидедин ван атайнихъди фагъумдал алачиз тади авуна, фена адан къвалав ацукъна. Гъекъ хъанвай бурма цIве-лекай винелди дидеди къайи гъил кутурла, адан рикIин буш-вал алатна.

Заз Муса бубадини шаламар цвадайвал я. Дах дяведай: хтанвайтIа, ада мадни иербур илигдай. Яни, диде? — кIуфал кIвенкIна къагъур кваз чинеба хъиз рахазва ам.

Тейлидивай хциз килигиз хъанач — вилериз нагъв хъиткъин-навай. Жавабдин чкадал ада гъакI къил эляна.

Садикъаз буба фронтда телеф хъанвайдакай я дидеди, я Муса бубади лагъаначир. Амма дяве куьтягъ хъанвайди хъсандиз чизвай. А кжъуз хуьруьн майдандални аялдин дахдикай ма-нияр лагъанай...

Садикъан кисуни Мамед къапарай акъудзава. «Акуълдиа къери къанмаз,— вич иниз атунин метлебдин гъавурда акъан тийизвай Садикъакай фикирзава ада.— Ваъ, икI айгъамралдк идахъ галаз рахун вижесуз я».

—Бесрай ман къе кIвалахайди!.. Ял ягъун авачни? Вунапакамаз фу къванни тIуърди яни?

КIвалахзавайдан бейнида гъелелиг вичин аял чIаван мани-дин ван амазмай. А вахтар алатна фена. Къе гъиле гъатдай затI-ни авач. Гъайифди кузвай адан рикIи перишандиз кушкушза-ва: «Эхъ, абуру дахдикайни мани язавай...»

Мамедавай эх хъжезмач, ам дарискъал хъанва:

—Яда, вуч тукъуъл рикI авай кас я вун,— ванциз са бу-бат векъивал гана ада, белки, гила къванни Садикъаз ван жен.—Патав атанвай инсандин гъавурда акъуна кIандачни?! ВавзатI-матI гвачни, са вишериз ядачни?

Садикъан къалин, чIулав рацIамар къуткъунна, ам ядай жунгав хъиз Мамедаз килигна:

—Вун инай квахъдани-квахъдачни?! Я ламрахва, мад завкIвалах къванни ийиз тура ман!

Ваъ, Мамеда вичиз вилерай вил экъисна икI себ гун садра-ли гуъзлемишнавачир. Садикъан себ галукъайла, ам гъатта хъуткъунни авунай. Ихътин дуъшуын Советдин председателдин умуърда садрани хъайиди туш эхир.

«Гила ида михъиз къелетна»,— Мамедаз кIамаз хъана. Ада Садикъалай терс-терс вил аладарна. Амма туънтвалнач, хъел, цувкIуън хъиз, виняйгуъз тувкъуънна, рахана:

—Яб це садра, ваз хъел вучиз къевезва къван?! Зун инизчIуру ният аваз атанвач хъи, зун ви патав, инсандин патав хъиз,атанва. Белки, ваз куъмек герек ятIа. Кантурда вуч хъанатIани

— ам зи рикIелни аламач. Амма вуна, папа хъиз, сив ахъайнаэкъуъгъунарзава. Кутугай кIвалахар туш. Зун вав рахай югъкъий! — садлагъана хъилелди куътягъна Мамеда.

Садикъни хъел кваз лап Мамедан вилериз тамашзава:

—Вунни къий, на гудай куъмекни! Куъмек тIалабиз пудюгъ за ви каIбинетдин ракIарал акъудна! Ваз ламрахва гъикIлугъудач къван? Гила заз куъмек гуз атанва ман — алагънарийизвани?! Садра инай атайвал квахъа, ламрахва, лам! Пия-ниска!

«Ваъ, идан къил къуна виже къведач!»—къатIана Мамеда. Туътериз акI къур акъатна, гъатта мезни ягъуриз хъижез амукъ-нач. КIуга вегъейди хъиз, къилени тIалдин хци звер къекъвена. Ихътин я чIехиди, я гъвечIиди тийижир касдихъ галаз къил къун гъикI хъанай?! Мамед ажугъди кузва. Гъатта нерин кIвен-кIвез янавай гъекъедин цIверекIарни кваз къурана, аяз галу-къай хъиз, аниз лацу цак акъатна. Кантурда авайла адаз лазим гафар жагъидай, ана абур чеб чпелай мецел къведай. Ина, и гегъенш чуълда, чизвайбурни рикIелай алатзава. Мамед садлагъана кIвачел акъалтна, пенжекдин ценер галтадна, чешме-дин къилелай инихъни-анихъни къекъвез хъурцада гъатна. Ах-па гъайбатлувилелди яргъи, яхун тIуб юзурна, Садикъаз кIеве-лай тагъкимарна:

—За ваз чирда! За вав и вири крарин патахъай жаваб гузтада! Эдебсуз!.. И булах,— тIуб тукIуърна чешме къалурзава, — за гъа ви бурма кукIваз къалумарда. Зи ихтияр авачиз, вуна ам гъикI эцигдатIа, зун ваз килигда!

Мамедавай мад инал акъвазиз жезмачир. Гарданда авай галстукдин тIвал агъуз ялна, уьгуъ яна, хъалчахралди пад ягъиз, ада и рагъ алцифнавай къацу чуълдай тIуз хуър галай-нихъди кам къана.

«За идак са кубат инсанвал кватIа лагъана фикирнай.

Ягъилмишвал я. КицIин веледиз гъич салам гун нубат авай-ди туш. Къецяй килигайла, вижевай итим хъиз аквада: шегъер-дай хтанвай къуллугъчи, савадлу кас я. Гъич тахъайтIа къве хъуътуъл суьгъбет ийиз, рикI аладриз, са вишериз ягъда — фи-ки)I(II, иниз атун хъана. Лап вак р хъи».— Садикъан ягъсузви-л« рикI чIулавай Мамеда рехъди веревирдарзавай.

Мири и крар адаз тукъуъл я. И рагъ аку, амни атана адан

■Iй|| фсмвай кукIваз тамашиз цавун тагъда акъвазнава, келле-

I нфин твазва. ГъакIни азаб чIугвазвай Мамедан къиле ве-

>цIй гъар са камунихъ галаз тIал артух жезва, гуя шейтIан-/III цI»олерал кIевиз тупIар илиснава. Къиле, чIижрен куъ-пМаш, буш ван, звал гъатзава. Ам гъакъикъатдани тIа жез нишншшай.

MiiMivui нлчии бедендин усалвал гъиссна, вичин сагъламви-juiHrifi фикирна, язух атана, гъайиф чIугуна: «Пакамалай тIуър лцтIми *пнач*. Йифни яд хъваз акъатна. Экуънахъ хъвайиди са игтикIий цуру нек я,— легъзеда адан рикI къана, хиялар вири жъурйии, къилябулук акатнаваз дерин нефес акъадарна: — ИкI аун *IЧ(ЫПДПЧШ?I* Мад адаз са куъникайни фикирдай жуърэт амуш.нпч.

Никъ Мамедавай нехирбан Назаралидихъ галаз Чирагъ-(бу-лахдил хъун хъана. Касдиз къав кIевирун латал шифер кIан-завай. Са кесиб итим я, къуй касди авурай вичин дерди — Мамедани адаз лазим тир вири шейър кхъена. ГъакI акваз Наза-рали жумарт инсан хъана. Вижевай тIуън-хъунни, къве къатIни (гъана гъа Чирагъ-булахдин къилел эцигна. Мад вуч кIанда къван? Мамеда.тухдалди эрекъ хъвана, вич лап цуру жедалди къацу чIурал ксана — адаз къайгъу авач, вердиш я. Ам ксун тавур валан кIан и мулкара бажагъат ама.

Амма тсье сивер тукъуъл я. ЦувкIуънни шкъакъ хъиз юкъи яз туътерал алкIизва. Мамеда ам агъу хъиз са гужуналди тукъ-къуънзава. Адан еришарни къвердавай яваш жезва. Цихъни

къаних я. Сиверай къур акъатзава. +ИкI рекъинни мумкин я», — фикирзава ада. Гъеле хуър аквадай пелелни акъатнавач...

Мамед акъваз хъана...

ПУД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Садикъни икрагъ хъанвай. Сифте ада ифена цIай акъатзавай чин чуъхвена, ахла гъекъ алахъзавай далудизни, хурузни са шу-муд капаш яд яна. Дарих я. Атирлу, къезил шагъвар къарагъ-завай чуълдила вил аладарна. Ангъе, атIа зурба хъархъун тарак рушар кIватI жезвайди тир. Къизтамумани гъаник къуълер-дай. Чуъллерин генгвили адан рикIе ферикъатвал туна. Гуя са вуч ятIани рикIел хтана, са квек ятIани вил хкIуна, адас хъсан-диз тамашун патал кам къачуна булахдин килел кжаж хъа-на. Эхъ, гила никIин юкъвал, ачух тIулал алай хъархъун тар^ капаллайди хъиз аквазва.

Налугъуди, касдивай хатадай са тахсир хъана, лГузаррал чинебан мили хъвер къугъвазва. Утанмиш я, вичи къил галтад-зава, гуя адас хъархъун таракай аялвилини дуъзенан са фикир жагъанай. Эхъ, гъа гвенар гуъзвай азгар вахтунда патал хуър-ряй Гуълназак лишан кутаз атанай. Гуълназа жаваб тагана ил-чир элкъуърнай. Мад цIийи хабар тушни, и кардикай хуъре вирида гзаф суъгъбетар ийизвай. Амма, анжах са Садикъалай гъейри, Гуълназа илчир вучиз элкъуърна гъаI рахкурнатIа садазни малум тушир. Эхъ, анжах са Садикъаз чизвай. Ам чIе-хи хъунал вил алаз са араба какаяр къурурзавай руш масадаз гъикI гуълуъз фирай къван?! Виликрай Гуълназан гафар ри-кIив къадарчиртIа, гила, атай илчир элкъуърлай, Садикъан къили ваннай. Дидедини туънбуъгъдай эхир: «Гуълназ гуъ-луъзни тefена вал вил алаз акъвазнава, амма вавай агъа чIу-равай данани бегъем хкиз жезвач».

Гъа йикъалай инихъ Садикъа мад вич рушарин вилоризни къалурначир. ГъикI къалурда къван, адал ашукъ хъанвай рушан ашкъидикай виридаз райж хъанва. Къизтамуман къуълер-ризни ам, са къадар яргъа авай хъархъун тараз акъахна, гъанай килигзавай. А вахтунда Садикъа Гуълназакай вучдай? Гила ам чинеба хъиз хуърезва, налугъуди, вичин а чIазан ахмакъвал са низ ятIани акваз кичIе тир.

Садикъак гевес акатна: адас, аялдиз хъиз, и чуълда къекъ-вез кIан я. Хиялрик квай ам фена дагъардин килел акъвазна, ахпа чуълдин къерех тирвал синелай тIуз яваш-яваш кам къана, кIамун гуъзел мензерайрилай, агъа кIаняй авахъзавай вадIа-лай вил аладарзава. Ангъе чарчар каф килеллаз яд къве чар-хун арада авай дегънедиз гадар жезва. Алахъай, гуълуъшан йикъара ина яргъи руша и чархалай а чархал муъгъ ядай. Аял вахтунда ам и чархарикай садал ацукъна адас яргъалди тамаш-дай.

Садикъ аста-аста къекъвезва. Гъикъван яргъаз фейитIа, гъакъван адан рикIиз хуш жезва. Ингъе, гила вацIни аквазмач, ам тамун ценерик акатнава. Инлай агъа кIамуз, вацIуэз эвичI-дай гуътIуэз рехъ авайди тир. Анай гвенар гуъзвай рушар чими хъайила тамун далдайрик чуъхуънагар ийиз фидай. Садикъан рикIел и карни алама.

Эхъ, адас сейр ийиз хуш я, бейнидани фадлай алатна фен-вай уъмуърдал чим акъалтиз, чан хкъезва. РикIел хкунри тавлимишнавай и касдиз там куътягъ хъана, вацIу юкъ атIанвай дугу и башламиш жезвай чкадал гъикI акъатнатIани чирни хъа-Ицч. Агъадай фирягъ дугун къацу мажгур хъиз аквазва, адан кжъвай авахъзавай цIарцIар гузвай вацIук зирингвал кумач, *паи* алачиз секиндиз гьерекатзава.

Садикъаз и къакъан синелай агъада, кIам куътягъ жезвай гуънедин хурал, юргъара гъатнавай харапIаяр аквазва. Адас «нал регъв алаз чидай. Ана уъмуър фадлай къанва, вацIун гур-лу ванцик регъуън къетIкъетIрин сес акахъзамач, тIулаз таза гуъруън атирни чкIизмач. Паркъулрин юкъва гъатнавай ха-раиГ айрал булдиз вергер экъечIнава. Садикъан еришар мадни нпип хъани, касдиз саки къекъвез кIамач, гуя са квекай ятIа-ми къурху ава. Мукъаятвалзава. Ам акъваз хъана.

Са мус ятIани и регъве хуъруън жемятдин раж жедай. Ну-Яит атайла, Садикъани вичин дидедихъ галаз ана тIимил йикъар-Пифир икъудиач. Гад кIватIайдалай къулухъ, зулуз гъафтейрал-дн рвгън» хъун *княП* я?! И вацIни алапатдин вацI я. Садикъа • я гугъгIуи. чка жнгъурна кулар вегъена вацIун сив къадай. Иифди дидеднн махарихъ яб акалдай, регъуън къетIкъетIрин нинцик архайиндиз кусудай. Экуънахъ фад къарагъна вичи къур бандунал чукурдай. ВацIуэз лап къиямат жедай, банд тир-инл чIуру ичеривни чуъхвервив, шуъмягъривни кIерецрив ацIу-дий эхир, лап чрана шуъре кIвахъзавай атирлу емишрив. Къе-анл лепейрал кIерецрин хвехвер-букIушар къугъваз жедай. Са-дикъи абур кIватIна жибинарни ацIурна, чантадизни вегъедай. Лин хкотрикни ихътин вацI жеч: кIерецар хунни авурла, хъи-риирнн нлуднп, мп лагъана, михъи хвехвер гъана гузва. Мягъ-тмм и Спдикъ и иицХал. Дм дингерикай хкатай ханвай кIерецар *Кi.naiicriixb* галукъиз вацIу хъирейрикай гъикI михъзаватIа яр-ГI.нлди тамашдай. *Хвехвер акъуддайла, вири кIерецар гъана И нпцIуэз вегъин нубат я,— фикирдай. — Яраб хуъруънбуруз и кир чизвач жал?! Са герен са шешел экъетIна эцигда. Жува фе-иц бандунай хвехвер кIватI хъия». Берекат кIватIзавай Садикъ дорин хиялрик акатдай: «Яраб,— лугъ^дай ада вичи вичикди, — и вацIу икъван кIерецар, емишар гъар юкъуз гъинай гъиз-ватIа?» Гадади вичиз къуъдди недай девлет гъазурдай. Тейли-дини хва

школадай хкведалди ада кВатІай хвехверикай атирлу цикЪ-н чрадай. Садикъаз мад регъвйй кВализ хъфиз кІамукъда-чир.

Амма кІама авай и регъвени гъамиша сад хъиз жеч эхир. Хийирни шийир стхани вах я, абур сад садан гуьгъуьнал ала, лугъуда. Садикъазни уьмуьрдин зидвилер и регъве гъеле аялза-мй.І акунай.

И сеферда Тейлидал раж лап зулун эхиррай гьалтна. Садикъан рикІелай а йис алатзавач, а йисуз къуьдни адетдиндалай фад алукуьнай. Вични тежер къадар кІеви къуьд.

Сифте хуьруьхъай хейлин яргъа, вине авай чуплах там ми-чи цифеди къунай, ахпа чиг къваз башламишна. Къайи, мише-къат чиг, ахпани — цур. Югъ нисинилай алатнамаз пенжердихт* атана мичГивал акъвазна. Школадай хтай Садикъан рикІиз къарай атанач, авай къуд хпезни са кализ векъер кутуна, ада кІвалер-къар къунши Назлу бадедал тапшурмишна, ктабар авай чантани къачуна регъуьз дидедин патав тади авуна. Аниз ага-къайла, гададиз диде акунач, регъвни акъвазнавай, адахъ яд галамачир. Садикъан рикІ да!бандиз аватна. Яраб вуч хъанатІа? Икъван къурху адак садрани акатайди туш. Регъвйй туп хъиз къецел акъатай Садикъай гъарай акъатна;

— Ди-и-де-е!

— Гъай-гъай! — чиликай хъиз жаваб гайи ван галукуьна гада дихъ.

Адалай еке ухът алахъна, гъикъван адан рикІиз регъят хъа-най, гъатта вичин хурудал гъилни эцигна./Дидедин сесини ам гъакъван секинарнай.

— Зун ина ава, хва. Исятда хкведа.

Диде регъуьн кІаник квайди къатІай гадади анихъди чукур-на. Булушкадикай, яд кІвахъзавай ценерни хкажна къуна, ден-герин аскІан тІеквендикай Тейли хкечІзава. Къайи ци яру авун-вай къенДил кІвачер мукъаятдаказ вапДун кІане авай вили къва-нера акІурна, ада футкъумариз са шейинизни ялзава.

— Э-э! И пухча ина гъикІ гъатна? — инжиклу хъанваз рахаз-ва къилеллай шуткъуни далудал аватна, оа КІарас кулни гваээхирни ам къерез экъечІзава.

— За ваз исятда куьмекда, диде, — Садикъан ванцик гъелвзурзун кумай. Ада теопачавилелди кІвачеллай шаламар хтІуниачалишмишвална.

— Ваъ, я чан хва. Вуна вучда? — секинарзава Тейлиди хва. — Им вацІу гъанвай са кул я, пДапурра акІана, регъв элкъвез-мачир. Чутхвардай ам гъикІ атанатІа чидач. Ингъе за куьтягъ-зава, — кул галчІуриз-галчІуриз ам къерез экъечІна. Хциз бе-гъем хъверни багъишиз алакънач, са жизви юзай вили хъанвайпІузарин гъерекат, рангадин гъални кумачир чина къана, акъ-ваз хъана.

— Жув регъуьз хъвач, — атІуз-атІуз рахазва Тейли. — За,звериз-звериз фена, винай регъуьхъ яд агалдар хъийида.

— Зунни къведа. — Садикъ Тейлидин гъилик ккІана.Дидедин гъил акъван къанвай хъи, къеженвай адан тулІар, кап гададиз чан алачир хъуьтуьл са ажайиб затІ хъиз тир. Аял-ди а тупІарин назиквал, туьмер гъисснач.

— Ваъ, я чан хва-а, — сес чІугвазва Тейлиди, — зун исятда лкиодайди я, гъич декъикъани жедайди туш. Жува регъве хъсан ј|Іпй тур, диде михъиз къеженва, яд кІвахъзава. Пис мекъизва апи.

Тейли лапаткани къачуна бандунал фена, Садикъни регъуьз Хтпна. Аквадай гъалда, Тейли фадлай кІвалахрал машгъул тир. КІарасар кана куьтягъ хъанвай муртІа амайди руьхъведикай иур гузвай са шумуд цІукІ тир. Гадади къапудал гъазурнавай чхайрикай са къужах гваз хтана, цІай хъийиз башламишна. Са шумуд декъикъадилай къула ахътин цІай гъатна хъи, цавуз-ни физвай адан яруни вили мурцари баянар гуз кІвалин са пай иурлу авуна, чІиш алахъиз кузвай чхайрини тІекърекъ-пІекъ-рекъар ийиз ванер акъудзава. Садикъаз ихътин цІукай гъяз къпозва. Ад аз акІ тир хъи, регъве гъамиша гурлу цІай хъун лазим я. ТахъайтІа къетІкъетІрин ванцикай, дидеди ахъайзавай хкетрикай гададиз са артух хуш къведачир. Абурухъ цІун ну-рарни, кузвай кІарасрин чІишдин ванни, вили тав квай лепе гуя катзавай мурцарин рахунни хъайила, рикІе ферикъат жеда. Полонии курум курум гъекъ акъатна, чразвай цикІендал вил алая, мнхарлхъ яб акалин. Къуй регъв фад-фад элкъуьй, кІвал таза гъуьруьн атирдив ацІурай.

Ингъе гила регъвни элкъвена. Аквадай гъалда, Тейлиди яд пгалдарна куьтягнавай.

Садикъа мукъвал-мукъвал къапудал чамардай, къулан гур-магъдиз вил ядай, эгер анай гъавадиз цДелхемар чкІиз хъайитІа, ам вичин кІвалахдилаини рази яз амукъдай, вич халис регъве авайди гъиссдай. Къула цІай гъикъван гурлуз кузвайтІани, га-дадивай къецел фена гилани гурмагъдиз вил ягъ тавуна акъва-аил хъпнач. Охъ, гурмагъдай мичІи цифедиз, нянин цавуз цІел-хомрн лув гузва. Садикъа абур гъисабиз чалишмишвалзава, Икъ-ван санбар санлай нивай гъисабиз хъуй, чебни гъасятда туьхуьн-заваз хъайила? Садикъа абуруз гъакІ хъверзава. И легъзеда цІай фена ифенвай хъуькъверихъ галукуьзавай къайи, ламу ци-федикайни адаз гъяз къвезвай.

Ингъе лапатка гваз дидени хтана. Садикъ гила михъиз ар-хайин я. Тейлиди сифте къеженвай булушкадин ценер вири па-тарихъай къаз шуткъунна, ахпа ам хчин вилик кваз регъуьн кВализ гъахъна.

— Ина гъикъван чимизва, — хчин кІвалахдал гъейран хъайиадан къуьнерилай агъуз

садлагъана къайи зурзун алахъна, амтади кваз атана къве гъилни хкажна цлал къуна, къулан виликцуквал ацукъна.

Садикъаз хъвер атанач, къежена биртлил хъанвай диде авай гъалди адан секинвал члурна.

— Ацукъ, диде чан, ваз лап мекъи я, — кланчл тухвана ву-гана.

— Мад аникай рахамир, къежена лап биртлил хъана, — ал-гъана кланчлунал ацукъна.

Садикъа са шумуд камунин яргъа, тлуан къаншарда, ксун патал къуларикай тукълуърнавай тахтадила галчлуриз-галчлуриз кавал гъана, дидедин къуьнерихъ вегъена. Чай ргаз къу-лал чайданни эдигна, ахпа вични дидедин патав ацукъна.

Тейлини рахазвач, ам кузвай кларасриз, жуьгъендиз тамаш-зава. Къвердавай бедендай къайи фул акъатиз, ам мум хъиз хъуьтуьл жезва. Цлун ванцини дишегъли мелгъемди хъиз ава-гъарзава. Тейлиди къилелай шуткъуни хтлунна, чулав кифер хуралай куьрсна, фагъумлу яз абур ачухзава. Чими тлунутлра хъиз хъуьтуьл лекъвер гъатнавай Тейлидин хъуькъверал цлун нур къугъвазва. Садикъаз акл я хъи, налугъуди, вахтсуз алукъ-навай гатфар, мекъвиликай кичела атана, дидедин чина чуь-нуьх хъанва, ам адаз гъакъван иер аквазва. Эхъ, Тейлиди къайи табагънавай беденда гила гъатнавай хуш юргъунвиликай лезет [хкудзава. Ада рикл чимивилив ацлурзава. Яргъи чулав рацла-марни акваз-акваз агалхъзава, гуя абурузни ачух пелел яваш-яваш сует жез кланзава. Тейлидила пар алахъзава. Къулал эцигнавай чайдандини ванна, адални эвал акъалтна.

Садикъан цлузарал мили хъвер алкланва, дидени патав гва, къула цлДайни клани къванди ава, регъвни элкъвезва, къеткъетл-рини ванзава, гъуьруьн атирни къуд патаз чкъизва. Пелезни курум-курум гъекъ хъиткъиннава. Садикъни регъве хуш-бахтлу тир.

Югъни акъатна. Псисдиз цлай яна кланзавайди абурун са-данни рикел алач. На хиялда, дидедизни хциз и секинвал гъатнавай легъзе багъа я, ам гъилий акъатна квахъиз кичле я, ам члур жез кичле я. Гуя абурукай гъар сада фикрзавай: къуй регъуьни ван авурай, цлДайни къула рахаз хъуй, къуй чайданни-лай пар алахъиз, чайни ругурай. Им вири четинвилер рикелай алатнавай архайин са легъзе я. Рахазни кушкундал клан жезва.

— Чан хва Садикъ, регъвей гъуьр тлунай шешелдиз вахчу. Лампани куькълуьра.

Садикъа дидедин ташпуругъар агалкъунралди къилиз акъуд-на. Эхъ, вучиз ятлани Тейлидиз клвалахиз кламач, ада гъакл лугъунни ийизва: «Къарагъ, чан хва, мад гъуьр шешелдиз вахчу», я туштла: «цлал кларасар вегъ», «азни са чай цуз», «вуч ятлани, дидедиз кагъл я, алай чкадилай юزاز кламач». Гада-диз а клвалахар тамамарун са куьнайни туш, диде рази жедай-вал тарпна къилиз акъудзава.

Яргъалди Тейлиди вичиз цлай гана, перемарни къурана, гъекъни акъатна. Ахпа сив жакъвана кагъл яз къарагъна.

— За са вил ахварда. Пис галат хъанва, и кагълвал алатрай

залай, — кавални галаз фена чарпайдаллай месик экъечлна. Са икъван вахт алатнач, къеткъетлрин ван япара аваз ам ахварал фена. Садикъ тек амукъна, ада халис регъуьхбанди хъиз вири клвалахар галай-галайвал къилиз акъудзава.

Регъуьни худда клвалахзава. Бязи вахтара гада адал къару яз амукъдай. Ам тукълуьрай касдал аламат жедай, — еке фикр авай кас я. Гъикл лагъайтла, цин хура денгерар тукълуьрна, къуьл регъведай чарх элкъуьрзава. И къеткъетлар аку садра, тьикъван хъсан ван ийиз чархунин винел хкадар жезватла. Абу-ру регъуьн клахай вич вичелай къуьл авахъдайвал члутхар юзурзава, акъван мукъаятдаказ юзурзава хъи, са твар маса-, нихъ алатзавач. Вири и клвалахар гъич саданни куьмек галачиз къиле физва. Кланзавайди анжах вини тлунал къуьл вегъин, йгъа тлунайни гъуьр вахчун я. И къве къеткъетл аку, чеб са абур алай затлар туш, тлвалунин куьруь къве къатл я, амма садра)абурун метлеб гъикъван члехи ятла аку: абурукай сал алуд — Кч.уьл авахъзавай чл утхар гъасятда явашдиз юзада, къуьлгън Титиритиу регъуьн чархуник тлмил аватда. Икл хъайила, бес а чархунин сас хкатдачни. Ахпа бес гъуьр гъикл рагъведа? Сади-къаз и карни хъеандиз чизва. Галай-галайвал икъван дерин фикр къилиз акъудна, регъуьв клвалах ийиз тур кас яраб вуж ятла?!

Гадади яргъалди веревирдер ийидай, амма гъич садрани адаз регъв яратмишдай кас малум жедачир. Дидедивай а ка-маллу инсандин тлвар хабар къурлани, адани жаваб гудай: «Ам эцигайди чи хуьруьн жемят я, чан хва». Садикъа жемят-дикай вучдай къван, аялдиз кланзавайди икъван амалдарвилел-ди регън яратмишай са касдин тлвар тир. А камаллу устлар са мус ятлани, са гъина ятлани яшамис хъун лазим я эхир. И карни Садикъа хъеандиз аннамишзавай, амма вучиз а инсан вири-даз сир яз аматла, вучиз дидедиз адан тлвар чизвачтла, адан гъавурда ам саклани гъатзавачир.

Гададин хиялар Тейлидин сесини чуклурна:

— Къарагъ, чан бала, хъша зи къвалав жувни ксус, — тава-къу ийизва дидеди гъеле бегъем ахварикай уях тахъанмаз.

Садикъаз юргъун тир, дидедин патав яргъи хъанмазни, ам ширин ахвариз фена.

Аяздихъай кичлезвайди хъиз, варзни гъеле далдайрихъ чуь-нуьх хъанва. Къакъан цава са гъиниз ятлани гъедни цлДуьтхуьн-на. Низ чиде исятда и сергъятсуз бушлухриз нур чуькълуриз гъикъван гъетер кузватла. Алемда чпикай хабар гуз абурукай шумуд кана члух хъанатла. Амма къе гъич са гъетренни и регъвел зайиф къванни ишигъ аватзавачир. Вацл физвай и клам цифеди къунвай. Анжах регъуь вичи асклан, гуьтлуь, къиб ацалтнавай даклардивди мич! йифе члгулаварнавай алемдиз са уьтери экв гузвай. Лал къенвай кламузни элкъвезвай денгеррин, адахъ га-луькъзавай вацлун ван дуьзгундаказ чклизвай.

ВацIу гьерекатзава, регьвни элкьвезва. КьетIкьетIри ванза-ва, кьуьлуьн тваррини кIахай аватиз, ягьвазвай чIутхвардай агьуз цIуьтхуьниз, регьуьн чархунин тIеквендиз хкадарзава. Швализ чими гьуьруьн атир чкIизва, тIун гьуьруьв яваш-яваш ацIузва.

Садикьаз дуьньяда вични кьуьлуьн са твар хьиз тирди чиз-вач. ВашIу рум гана элкьуьрзавай агьур чархунал хкадарунар ийизвай кьетIкьетIри гьерекат кутуна эчIя жезвай чIутхвардай агьуз авахьзавай кьуьлуьн «селдик» квай са твар хьиз, амни уьмуьрдин селдин хура аваз аста-аста виликди физвай. Ахпа са мердимазарди, са малкамутди вичин мурдар гьилелди кьетI-кьетIрикай сад хабарсуздаказ вахчуртIа, я туштIа, а чIутхвар куьрснавай вини, кьуьл вегьезвай тIуназ янавай хак акваз-акваз алчудна ам я кьадардилай агьуз, я виниз авуртIа гьикI хьуй? Кьуьлуьн тваррин тIебии гьерекат бес чIур жедачни?! И вахтун-да халисан гьуьр регьвез жедали? И вахтунда Садикьан кьис-мет гьикI хьуй?!

Аял гьеле и дерин фикиррикай яргьа я. Ам алетдин аял я. Ам пIузаррал чим алаз, псисдин зайиф экв авай, гьуьруьнни кьула кузвай кIарасрин атирдив ацIанвай регьве, рикIе са хи-ялни авачиз, азаддиз нефес кьачуз, тапIа хьиз кIватI хьана дидедин кьвалав ксанва. Садикь бейхабар я. Адаз пака, цавун юкьваз рагь экьечIайла, цифеди кьунвай и кIамуз дуьньядин чирагьдин нур аватдани-аватдачни, гьамни чизвач.

Пакамаз гада кIарасар кукIварзавай ванцикди ахварай ават-на. Кьуьнерихь кавал галаз Тейлиди кьулан патав ацукьна кьу-рай таз кукIварзавай. Месикай хкечIнамазни, Садикьани гьенел экьечIиз чамарна. Рак ахьагьай гада, тIилисимда турди хьиз, юзаз тежез амукьна. Регьуьн виликайгьуз фенвай гегьенш и чIур чир хьижезмачир — кьуд пад акьван лацу тир хьи, гьатта ахварин ифин амай Садикьан вилеривай садлагьана чина гьа-тай йикьан экв эхиз хьанач, ая абур акьалнай. Ахпа, серсер-вал алатайла, гадади вичин чими хьуькьвериз тIуш гузвай ада гьиснай.

—Вагь, жив кьванва?! — ажайиб затI акурди хьиз ам мягь-тел тир.

—Эхь дидедин, бегьем жив кьванва. Регьвни явашдиз элкьвезва, кьени пака гьуьр регьвез алакьайтIа, гена хьсан. ВацIмуркIади кьада, Тейли перишан тир, адан чинални икьван гагь-да Садикьаз такур хьтин яр алкIанвай.

Чин-гьил чухьвена, Садикьа школадиз гьерекатна.

II

Ам школадай хтайла, Тейли месик кьатканвай.

—Кефияр хьсанзавач зи, чан хва,— кIели авунай ада ве-леддиз.— ЦIуз жув килиг, кIарасар вегьез ая, дидедиз чайниругуг. Кье экуьнилай тIуьр затIни авач, сивер пара туькьуьл я.

—ТIазвай чка авани? — хци адан курум-курум гьекь алахь-завай пелел гьил эцигна.— Пагь, вун гьикьван ифенва?

—ГьакI акьваз са геренда, ви гьил кьанва, регьят жезваз, чан бала. ТIазва лугьуз жедай хьтин чка гьеле авач. Беденюзуриз жезвач, агьур я, вири дамарриз тIарзава, нефес бес жез-вач.

—Исятда, диде, за ина ахьтин цIай твада хьи, вун лап гье-кьеда биртIил жеда. ЧIухлумпIар кутуна за ваз чайни ргада.Хурарни ачух жеда, нефесни дар яз амукьдач. Вун кьатук, вири кIвалахар за кьилиз акьудда.

Рахаз-рахаз ам кьецел- экьечIна ва са кьужах КIарасар гваз хтана, абурукай са пай цIал вегьена, кьулал рагьул чайданни эцигна.

Диде, мад кIарасарни амач,— гьала кваз лугьузва Садикьа.

—Чизва дидедиз, хва, завай тамуз физ хьанач...— Тейлидигафунин кьатI туькьуьнна...

—За фена исятда тамай КIарасар гваз хкведа. Инай винол<фин вуч я? Са геренда жедай кIвалах я,— секинарзава ада диде.

Тейлидин рикIик цацар акатна, гьикьван лагьайтIани, вв-леддин хиве ихьтин кар гьатун адаз залан тир, амма аялдин чинин кIевивили ам умудлуни авунай, гьавилияй адавай мад куьтIиз хьанач. Садикьа Муса бубади цвайи кIуртни алукина, юкьва Аслан имиди багьишай аскердин чIулни туна, дегьре кьачуна тамуз физ гьазурвал акуна.

—Фимир, чан хва,— эхирни рахун тавуна, кьарай атаначТейлидиз. — Са йиф я, ам чна гьикI акьудайтIани кьайгьу туш.Мад гьуьрни регьвез жедач, вацI муркIади кьада. Гьална, кIев-на ксайла, чаз затIни жедач, пакадалди, белки, зи кефиярни ачух жен. Экуьнахь кьарагьна, яваш-яваш кьведни рекье гьат-да чун, кIвализ хьфида.

—Шай авачир регьве йиф гьикI акьудда? — Садикьани га-фунал бушвалзавач.— Са геренда жедай кIвалах я, гьеле югьамаз фена са алераллай КIарасар гваз хквен. За ина ахьтин пIдайтIада хьи, ви кефияр гьасятда ачух жеда...

Садикьа викIегьвална, ам, халис итим хьиз, дегьре юзуриз-юзуриз регьуьн кIвалай экьечIна, адан патав гвай кьурукай герек хьайитIа лагьана ина тунвай гьелерар кьачуна, тамуз рекье гьатна.

—Гежел вегьемир, хва, яргьаз фимир...— адан гуьгьуьниз гьарайна тавакьу авушдI Тейлиди.

Куьлуь хар хьил жив кьвазва. ВацIун тIул тирвал сад хьиз живедин к'ьптуми кIевирнава. Кьуд пад лацу я, кулак кьекь-везва. Гидндин кIуртунин гьаркьуь хивел жанг ацукьзава. СаднкьI:> кьайгьу авач: кьилел армиядай хтайла Аслан имиди ба-гьишай пеле яру гьед авай

бармак ала, юкьвани аскердин чѳул ава) — ада вич буйругъ тамамариз физвай аскер яз гьиссзава. Гьелерар галчѳуриз, дегьре юзуриз-юзуриз ада лал кьенвай ва-ѳун тѳулай винелди тади ийизва.

Эхъ, вини кѳама кьанлу душман акъвазнава, вичин ими хьиз, амни сенгеррилай элячѳна адан далу патаз гьахьун лазим я. Аслан имиди хтѳулдиз дяведа вичин разведчикилин пешедикай тѳимил суьгибетар авуначир. Цѳайни-ваѳлай Аслан садрани кьведра экъечѳначир эхир. Адан гьадисаяр Садикьаз са «чанта» кѳватѳ хьанва. Гатун-гадди гада Асланан гуьгьуьна аваз жедай, а'буру валДун кьере ифей кьванерал кьаткана гзаф йикьар акъуддай. Далудиз рагъ гуз гзаф кѳандай Садикьан имидиз. А вахтара гадади имидин бедендал аламай женгера хьайи за-лан хирерин гелерилай, пак шейэрилай хьиз, тѳуб чѳугвадай. Асланани вичел а хер мус ва гьикѳ хьайиди ятѳа гьадакай ихти-латдай. И декьикьайра гададин рикѳ такабурлу гьиссерив апДу-дай, ада имидал дамахдай.

...СадикьанГрикѳ таѳабурлу гьиссериѳаѳанвѳ. Къуй-ив къурай, къуйГпеле гьвд авай армак жѳнгади кѳурай, Сѳдикьаз ѳѳичѳе туѳѳ Къуй ѳѳукъзавай нянин секинвиле кѳвачерик живе-ди ийизвай жакьракьрин сес акьатрай. Шузаррилай бугъ ала-хьиз, ара-ара гьил вегьиз, пеле гьед авай бармак чимна япара тваз ада кѳамуз гьерекатзава. Амни аскер я. Адани важиблѳ тапшуругъ тамамарзава — сифте яз уьмуьрда кьилди са гьеле-раллай кѳарасар гьун лазим я. И кар ам патал гзаф важиблѳ я: агьадихъ галай регъве къул тѳухуьзва, ана азарлу диде сузадик ква.

Ингье ам кѳамуз гьахьна, тамук акатна... Инал, гуьнедин хурал хьиз, са кѳвалин харапѳайрин ала. Садикьаз абур са мус ятѳани ваѳуз сел атайла чкѳай регъуйкай амайбур тирди хьсан-диз чизва. Абурун вилик гьвечѳг дуьз майданни ква. Гадади инал акъвазун кьетѳна. Ихьтин хьсан чка мад гьинай жагьида — са жизви рум акатайтѳа, инлай гьелерар лап регъун вилик кьведалди авахьна чеб чпелай хьфида. Кѳанзавайди абур дуьз гьалун я.

Гьелерар харапѳайрин вилик туна, Садикъ вич тамук акахъ-на. Кѳама Кѳарасар атѳудай ван гьатна.

...Бугъ алахъзавай Садикьа эхирни кѳуртни хтѳунна, хурук акатай иѳи-къурайди лугъузвач, вири атѳузва. Кѳарасар хкиз, гьелерин патав гадарзава. Са къадар вахтунилай ада гьелерар-ни экъягъиз башламишна. Амма Садикьаз эцигай пил тѳимил акуна—бегьем кѳвалахнач... Гуьнедиз хкаж хьхьана, мад тамал дегьредин ван акьалдарна. Гададихъ, регъуьз са еке пил тухва-на, диде вичин алакьунрал шадардай мурад авай. Кьил агьадал чеб чпелай хьфидай гьелерар я кьван, кѳанзавайди бегьем кѳа-расар атѳана, лап кѳукѳ кьведалди абур экъягъун я.

Галатун тийижиз кѳвалахзавай Садикьаз хьуьтѳуьн куьруь югъ гьикѳ акьатнатѳани акунач, атана вилера мичѳивал гьагна. Я дере, я кѳам чир хьйжез амукьнач, къуд пад чѳулав ѳифеди къуна. Аялдик тади акатна, дидеди фад хьша лагьана тавакьу авунай эхир. Рикѳи гьалаба къачунатѳани, ада вичи вич квадар-нач: регъв акьван яргъа авач, кѳамун агъа кьилихъ гала. Са-бурлувал хвена, гьар са таз юкьвалай къатѳиз, ада пилиниз язава. Бегьем кѳарасар атѳана касди, пилинал мешреб атана. Ингье ам кутѳунна, чѳехида хьиз, еб тѳарамриз, бургьужарни яна. Гила йиф атайтѳани къайгъу авач, рекъе гьагайтѳа жеда. Гьелеррихъ галай еб къуьнуьз вегьей Садикъ ягъайди хьиз акъ-ваз хьана: Кѳарасар атѳудайла хутѳур кѳурт тама ама! Гьикѳ лагъай чѳал я? Муса бубади цвайи кѳурт тама амукьун — Садикьан рикѳи гьич къабулдай кар туш. Са декьикьада гада "хиял-лу хьана: яраб кѳурт гьинал эцигнайтѳа?

Легъзда адан япар кѳама гьатнавай лал кьши денгна. Ина гьич ѳив ийидай са ван кьванни авач. Япара гьатнавай секин-вилини суза хьтин буш сесини гада къарсурна, адан рикѳик гьалаба кутуна. Ихьтин къайи гьисс Садикьаз икьван гагъда та-ниш тушир. Ам игьтиятлу жезва. Амма кѳама ацукьнавай лал Кьбини бирдан, сел хьиз ахмиш хьана, аялдин япун пердеяр акѳ яна хьи, келледа амукьайди рудьг незвай суза тир. Биши суза. Лал кьинин пичѳи кушкѳуш. Ада гададин бедендиз цак акъудна. Гьвадин къайивални гьиссай аялдилай дерин зурзун алахъ-

Амма Муса бубади багъишай кѳурт тама тун кьимиш къвез-вач, ам гьикѳ хьайитѳани жагъурун чарасуз я. Яраб ам гьинал эцигнайтѳа? Садикьан рикѳел хтана. Амма аниз фидай ашкъи амач — рикѳ кьурхулувили шуткъунзава.

Ваъ, Садикьан кьилел бармак ала, вични пеле гьед авай бармак. Ам алаз ими Аслана кьанлу душмандиз кѳеви ягъу-нар кьурди я. Вучиз ятѳани Садикьалай и мичѳи кѳама са шу-муд камунин мензилда авай кѳурт хкиз физ алакьзавач. Айиб тушни?! Гада фикирлу хьанва, эхирни гьед пеле авай бармак-дин яб къуна, виняй агъуз ялна, ам чимна япара туна, гьиле авай дегьредин тум мадни кѳевиз чукьвена. Сифте ада кичѳез-кичѳез са кам къачуна, кьвед лагъай къадамни вегьена. Садикъ виликди еримеши жезва. Гьар са камуяхъ галаз сад хьиз кичѳ

гьикьван артух жезвайтѳа, гьа са вахтунда адан вичихъ инан-мишвални гьакьван гзаф жезвай. Дегьрени гьазурна къунва. Беденда вири дамарар акѳ тѳарам хьанва хьи, эгер патав ва-лан са цирц кьванни юзанайтѳа, Садикьа ам дегьре илигна кѳус-кѳусдай. Ам вичел гьалтай гьихьтин заѳунихъ галаз хьай-итѳани женг чѳугваз гьазур тир. Кѳурт алай кчадал агакьайла, гададиз вичин рикѳи лап гьелеквилелди кѳвалахзавайдакай хабар хьана. Адаз вичи кѳѳевилин гьиссдихъ галаз къати женг тухвайди гьеле чизавачир. Амма рикѳ, гьалибвал гьиссайла хьиз, гьевесдив аѳанвай. Гадади дерин нефес акьадарна, пе-лелай къайи гьекъ михьна. Кѳурт алукина, юкьва дикъетдивди чѳулни кутѳунна. Гила ам валарикай мукъаятдиз

хкечИз, дегьрени галтадриз гуьнедай агъуз эвичИзава. Гьелеквал кумач, рикле асайиш я, налугъуди, ам тамун ценерив гвай ре-гъуьн харапайрал ваь, ишигълаван, багъри тавханадиз хъфиз-ва.

Эхь, живеди кьунвай, циф кьугъвазвай чкланвай регъуьн цларини, вичи атлана, кватлана, кутуннавай гьелеррини аял-дин руьгда чимивал твазвай. И мичИи, къайи, лал кьенвай клама текдиз амуькайла, гьатта са мус ятлани ина инсанри кIва-лахайди я лагъай хиялдини ам секинарзавай. Ам абурун кIва-лахдин гелериз — харапайрииз, лап яргъа кузвай экуьнин ишигъдиз хъиз, мукъва жезва. Гададин рикле куькIвенвай умуддини адан фикирарни зайиф фанарди хъиз экуь ийизвай.

Садикъа гьелеррихъ галай еб жагъурна, адак кьуьн кутуна, ахпа кIвачер чиле акIурна, вири кьуватдалди ялна. Гьелерар чкадилаь чIарни юзанач. Мадни кIевиз ялна — ятлани юзанач. На хиялда, айбур са ни ятлани масмарар яна, чилик кукIурна-вай, чIиш ацалтна, гьикъван еб футкьумарнатлани, юзанач. И Гьабиба гайи шаламарни, зегъримар хъайибур, фуртна, жи-ведилай цIуьтхуьнзава, аялни татаб жезва.

Садикъан аман атлана. Ада шаламризни, гьелерризни себ гузва, хъилелди пилина кьуьлер эцягъзава. Эхирни и мичИи чкадай са вижевай таз жагъурна, ам пилинин кьулуьхъай кУ-туна, гьелерар са живи кьванни алай чкадилаь виликди ра-кьурииз чалишмишвална. Авач эхир са акъван мензил, инлай са чиплинин виликди фейитIа, ахпа абур кьил агъадалди чеб чпелай цIуьтхуьнда. Садикъаз гьелерар юзай хъиз хъана, адан рикIик садлагъана гевес акатна. Ваь... Садикъ вич чинихъди живедиз ярх хъана, цIуьтхуьрбур Гьабиба багъишай шаламар тир.

Гьикъван чалишмишвал авунайтлани, гададивай гьелерар алай чкадилаь кIусни юзурииз алакьнач. Мад ялунар ийидай кьуватни амачир. Гьелек яз ам цуквал ацукъна.

Тама кулак кьекъезва. Чулав гьавада живедин цIверекIар кьугъвазва. Садикъаз абуру кIуртунал ацукъдайла ийизвай би-ши сесни кваз ван кьезва. Гуя мидаимвал акъваз хъана, гье-рекат кьенва, ина мад гьич са ван-сесни амач. Гуя патавай физ-вай вацIни кваз гьамишалугъ яз кьурана.

Йиф гьатнавай дерин дагъар кьифрен тIбек хъиз мичИи я. ГСафунай хъиз кIвахъзавай живедин цIверекIрин пичИи ванци ;'япар денгзава, япара тIал твазва, налугъуди, са гьихътин ятIа-; ни кьуватди ялиз, абурун пердеяр пад ийиз чалишмишвалзава.

Чилени чуплах тарарин чулав хъенрин арайрай живеди су-^гъулдиз, са уьтери рекIврекIзава. Живедин мишекъат и рекIв-. рекIри аялдин вилерин экв незва — адан вилер къайивилив вапДузва... Садикъан гуж са куьникни акакъзамач, ам ажуз я. Гьикъван вахт фенатлани аялдиз чизвач, адаз акъазвайди ме-тIерал алкIанвай кIуртунин патарал ацукънавай живедин кье-леч! кьат я. Гила адавай санихъни юзас жезмач, налугъуди, бирдан дуьньядин чарх масанихъ элкьвена, Садикъипз вич гьи яатахъай атайди тиртIа чирни хъезвач. Вири чкаяр сад я — мичИивални са уьтери кьатIуз жезвай живедин цIверекIар. МичИивилин кушкушдини лап зегъле тухузва. Ам, хъитрепIда гьуьлуьн сес хъиз, клама сирлувилелди кьекъезва, кьуд пад ахътин къайи таьсирдик кутунва хъи, гьатта тарарни кваз хаф акъатна, кьахар хъана амуькнава, гьатта муркIадин зккIал ака-тайла хъиз Садикъан рикIелай ял кьазва. Ам дуьньяда тек лмай, тек... Дуьньядини гададин вилик вичин кьамат акI де-гишарна хъи, гьиниз кIантлани вил вегъ: акъазвайди са мичИи-вал я, кьилел гьич цавни аламач, на хиялда, ам са ни ятлани чиливай кьакъудна, амайди са гьакIан буш, чулав тIбек тир. Са кьуд-вад камунин мензилда гуьнеда хкаж хъанвай чумал таран кьилел жив ацукънавай и кьурай кIанчIни гила адаз му-сибатдин эйбежер суфат элкьуьрна кьве вилни экъисна пехъи ничхир хъиз килигзава. Гила аялдиз куьгъне регъуьн харапай-рихъайни кин яна.

Садикъаз мекъи я. Гададин кIвачерал кьеженвай шаламар яваш-яваш чIагизва, тупIарани фул гьатзава. Гьилерни хъуь-чIуьк кутуна, агаж хъана, ам гадарнавай гурцIул хъиз, суза чулгъаз, пилинин клане ацукънава. Садикъаз шез ,кланзава, ам-ма са гьихътин ятлани кьуватди туьтуьнал алкIанвай кьагъур винелди акъудиз тазвач. «Яраб Муса бубадиз хабар жедач жал? Чир хъайитIа, гьасятда атана акъатдай»,— фикирзава гадади.

Садикъаз чIехи бубадин тIвар кьуна кIевиз гьарайизни клан-зава. Амма хуьрэт ийиз жезвач, адаз вичин ванцихъайни кьур-ху тир. Клама хаталу ничхирар авайдакай аялдиз тIимил их-тилатар ван хъаначир. Дагъардин вини кьиле, чулгъванда, ви-лера цIай авай кьаракъулах яшамиш жезвайдакай адаз диде-дини суьгъбетнай. Гаф залум вагъши я, пацу яна, инсандшг рикI алай чка падда, лугъуда.

Аялдин кьилиз гьар жуьредин хиялар кьез-хъфизва, гила адак вичин гьар са хиялдини кичI кутазвай. Аяз кIеви жерда-вай ара-ара тамуз чкIизвай, тарари ийизвай жакъракърин се-сер галуькайлани, ам кьурху квай нуькI хъиз хъуткьунзава.

Садикъ накъварал жумарт ка,с туш... Ятлани, на хиялда, са ни ятлани аялдин сузадиз тамашиз кланз, инсафсузвилелди адан руьгъ буьнжуькьарзава, гададин вилериз ири накъвар хъиткьинна.

Бирдан мичИи, лал кьенвай кIам векъи ванцив ацIана. Са-дикъан нефес кьурана, бедендиз цак акъатна. Эхь, гьакъикъат-дани кьаракъулахди гьарайнавай. Адан кьувдилаь гуьгъуьниз алуькай секинвал ам патал еке инад тир. Низ чида, ада Сади-къан кьилел вуч гьидатIа. Ам садазни малум туш. Амма и мишекъат лал кьин яргалди давам хъанач, са акъван яргъай тушиз акъатай ванци ам чулна:

—Сади-и-икъ!

Ваъ, эверзавайди Муса буба туш, ятлани Садикъан риклик гар акатна, къилин куклвалай агъуз чими яд иличайла хъиз чандиз регъят хъана. Амма гададивай ацукънавай чкадилай къарагъиз жезвач, кIвачер ихтиярда амач, гъакъван буш я.

Садикъаз Гъабибан ван чир хъанвай. Эхъ, эверзавайди гъам я. Амма аялдивай жаваб гуз жезвач.

Тфенгдин ванци йиф къарсурна, налугъуди, секинвал са шумуд чкадилай гуъзгуъ хъиз хана, аватиз руг-руг хъана, а ван яргъара тикрар хъхъана. Садикъа' вичин кIвачерик чил гъикI юзанатлани къатланай. Аквадай гъалда, ничхирдин цIаху ван Гъабибазни атанай. Ада вагшидик кичГерар кутун патал тфенг янай.

—Сади-и-икъ! — гила Гъабибан ван лап харапIайрин пата-вай акъатнай. Садикъаз ада аста-аста къачузвай камарин сес-ни жезва, живеди адан кIвачерик жакъракъзава. Амма гададиваваб гузвач, Садикъа адаз садрани жаваб гайиди туш эхир... Гила гъикI гъай лугъун. Мецяй акъатзвач. Аялдиз ам элкъве-на хъфизни кичIе я. Мад тек амукайтIа вучда?! Гададихъ къа-гъур туъкъуьндай къуват амукач, адай биши шел акъатна. Гъелеррихъ ацукънавай Садикъ вич аквазвачиртIани, явашдизшез, чIиш чIугвазвай адан нефес Гъабибаз ван жезвай.

Садикъаз экв гузвай фанар, вич галайнихъ къезвай чIулав еке чекмеярни аквазва. Къакъан, ацIай буйдив агъурдиз и пад, а пад ягъиз, са къаралту валарихъай хкечIна. Аста-аста ериш-ралди ам Садикъаз мукъва жезва. Гада, хаталувал гъисай нич-хир хъиз, метIерал кжаж хъана. Гъабиба гъиле авай фанар чи-лел эцигна, Садикъан вилик цуквал ацукъна.

—Де хъана, шемир,— тавакъу ийиз ада са гъилелди аялкъужахламишна, вичин хурудив агудна.— Шемир, шемир, кье-гъал.

Садикъаз кушкучзавай Гъабибан ван жезвач. Садикъ гъич садрани адаз икъван мукъва хъайиди туш. Гададин хъвехъ ал-кIанвай фуфайкадин хурудихъай гумадинни гъекъедин ни къезва, гуя Гъабиб исятда цIивиндин фур кана атанва, вичин япал ада агъурдиз акъадарзавай нефес гъиссзава. Гъамиша хъиз, гилани гададиз вичиз хуш тушир и касдикай къерех жез кIанзава, амма гъич са гъерекатни ийиз агакъзвач. ТумIара фул гъатнавай гъвечIи гъил, налугъуди, къенва, чIарни юзун кумачиз Гъабибан къуьнел, ламу фуфайкадал алкIанва.

Гъабибани аялдин далудилай кап аладарзава. Садикъавай аксивал ийиз жезвач, ам вичизни хабар авачиз, Гъабибан гъи-лиз муьтIуьгъ яз, мадни адав игис жезвай. Икъван гагъда, тек-диз амайла, гайи къван азаб эхай рикI вучиз ятлани бирдан ■буш хъана. Адахъ къагъурдиз дурум гудай са жизви такъатни амукач: вири къуватдалди шел хъиткъинна, адан шелдин кIеви ванцив мичIи, лал къенвай кIам адДана.

—Шемир, шемир,— тикрарзава Гъабиба, туртур хъиз зур-зазвай аял вичин хурудив кIевиз агудиз.

Садикъавай акъвазиз хъжезмач, ам тухдалди шехъна.

Ахпа, аял секин хъайила, Гъабиб явашдиз кIвачел къарагъ-на, чилелай фанар вахчуна, гъелеррин вилик фена, абурухъ галай еб жагъурна, лагъана:

—Хъша, рекъе гъатин.

Садикъа куьтIни авунач, атана еб къуна, ахпа къведани сад хъиз ялна. Фанардин экв чкIанвай сад хъиз жив ацукънавай чилиз килигиз, албуру регъуьз гъерекатна.

Рехъди я ГъаИиб, я Садикъ са гафни раханач. Гъабиба ан-жах вичин еке гъилин патав еб кIевиз къунвай, къанвай, амма мягъкем, гъвечIи гъуд гъиссзавай. Садикъахъни адан залан-диз къачузвай нефесдин ван галукъзавай.

Абур регъуьз агакъайла, Тейлидин гъалар мадни чIурузвай. Дишегълиди ара-ара суза чIугвазва. Хва акурла, Тейлиди вичин сабурлувал квадарнач, аялдиз са уьтери хъверна, гуя ам къегъал яз чIехи жезвайдахъ къевелай инамиш тир. Садикъавай са гафни хабар къун тавуна ам месик юзана, аквадай гъалда, рикIе гъалаба амачир, чин цавална ферикъатдиз къаткана. Са арадилай къула цIай хъийизвай Гъабибахъ элкъвена, яру, на-зик пIузарар явашдиз юзурна, юргъунвилелди лагъана:

—Гена хъсан хъана, Гъабиб, вуна чал са кыл чIугуна,—на хиялда, и келимайралди Тейлиди Гъабидаз вири лагъанай—дерин нефес акъадарна хъуьцуьган къилик дуьзарна ва чиндавална архайиндиз къаткана.

Гъа|биб са гафни раханач, гъич ван тахъайда хъиз, цIуз уф

з, руьхъвер цавуз акъудзава. Садикъ тама кичIевпляй шез-вайдакайни ада Тейлидиз са куьтIни авуначир. ЦIай хъувуна, гъилер чимна къарагъна вичин патав цлав акъвазарнавай тфенгни вахчуна, регъвйй экъечIна. Ам хъфей са къадар вах-тунилай регъуьн къетIкъетIарни кисна, регъв элкъвезмачир, вацI муркIади къунай.

Садикъа хъайи гъуьрни, тIуна амай къуьлни кIватIна ше-шелра хтуна. Къула гурлу цIайни туна, кIаникай алай са ле-рем аламаз цIун патав ацукъна, вичин къеженвай шаламарни гуьлуьтар къурурзава, ара-ара «уф» алахъзавай, ксанвай диде-дилайни вил аладарзава. «Пака дидени галаз яваш-яваш хуь-руьз хъфида. КIвале хъсан я. Дидедиз килигиз Перини, Гуьл-назни къведа,— фикиррик квай адан япарихъ ракларихъай са жуьредин сесер галукъна. Садикъ элкъвена анихъ килигна.* Гена хъсан, рак къеняй тIуб яна агалнава. Са шумуд декъикъа-дилай са ни ятIани рак кIевиз гатана. Къурху акаатай гададин япарихъ ахварикай кватай дидедин ифей ван галукъна:

—Рак гатазвайди вуж ятIа килиг, чан хва.

Садикъ кІвачел акьалтна. Къецелайни сада кІевиз уьгъуь яна: «Зун я! Ахъагъа!» Ачухай ракларай регъуьз къуьне тфенг авай Гъабиб гъахъна. Ам Тейли хутахун патал къве яц квай гъелерарни, каваларни гваз атанвай. Са акьван вахт фенач» мес-куьч вегъена туькІурнавай гъелеррал Гъабибани Садикъа куьмекдалди Тейли къаткурна, винелай каваларни вегъена хъсандиз кІевирна, рекъе гъатна...

И мичи йифиз абуру регъв туна. Хуьруьз мукъва жердавай Садикъаз акІ тир хъи, экуьвал къвердавай артух жезва, налу-гъуди, йиф анжах агъа регъв авай кІама иллаки мишекъатдиг ва мичиди тир.

Гила тик синел акъвазна, регъуьн харапІайриз тамашзавай Садикъаз вири и кар ахвар хъиз я. А вахтар вири алатна фен-ва. Ада вичин бурма мекерикай винелди гъил кутуна. Ахпа, и регъуь исаявдани са гъихътин ятІани къалабулух кутудда хъиз, элкъвена винелди, кІвалахзавай чкадихъди кам кяна.

КЪУД ЛАГЪАЙ КЪИЛ

Садикъан фикирар мад Гъабибан тІварцІел къатІ хъана» И сеферда ам регъимлу тир, налугъуди, атІа хъуьтІуьн йифиз тама, Гъабиба къужахда къурла, япухъ галукъай ада заланди акъадарзавай нефесдин чимивал гилани гъисснай. Адаз Гъаби-бакай хъел атаначир.

ЯтІани, и береда ам рикІел хкун куьз герек я къван? Садикъан а касдихъ галаз са жуьрединни рафтарвал хъайиди туш эхир. Дидедин веси къилиз акъудиз эцигзавай и булах Гъаби-баз вуч талукъ я къван? Ам рикІел хкунни са куьнизни туш.

Садикъ са къайгъуни авачиз булахдихъди хъфизва. Кефи-на акъадай, гуьгъуьл чІурдай хътин са карни авач. РикІни гъяз гъидай хуш гъамлувилив ацДанва. Садикъа къезилдиз камар къачузва.

Легъеда яргъай булахдиз вил ягъай Садикъ тажуб хъана амуькна[^]. Мамеда мад ина вучзава? Ам хуьруьз хъфенвайди тир эхир... Адан ина ажал авани мад?!

Ваь, Мамеда дикъетдалди вил экуьуьриз вири ахтармишза-ва, инал-анал физ, булахдин хула авай лекъверани туфлидин кІуф хуькуьрзава. Адан къариба амалрай сифте Садикъан къил акъатнач, ахпа яцДу пІузаррал ягъанатдин хъвер акъалтна: Ма-мед ичкидин птулкадихъ къекъезвайди къатІанай. Мамедаз дуьньядикай хабар амач, ам вичин кІвалахдал кІевелай маш-гъул тир. Элкъез-элкъез, мукъуфдивди гъверши таразни та-машзава. Белки, адан хилерикай куьрнавай чанта-затІ аватІа. Ваь, Мамедаз чанта жагъанач. ЯтІани касдин умуд атІанач — къачагъди хъиз, виринрихъ вил язава. Садикъан перем алай вал акуна, адалди зверна. Перем къуна хкажна, са кІвач илис-на къакъун кулни буьнжуькъарна, адан пунни кваз хъсандиз ахтармишна. Мамедан чин акваз-акваз мадни цуру хъана, и валайни адаз затІни гъатнач. Перем чилел гадарна — мад и чуьдда гъина къекъвен, Садикъаз себ гана. Ахпа эгъуьннавай чешмедал фена гъилер эчІез яна, къуьнерихъ вегъенвай пен-жек лувар хъиз ачухна акъвазна.

Къезил шагъвар къез хура гъатзава. Шагъвар Мамедан куьз я, келледа тІал гъатнава, ам жуьреба-жуьре хиялрив апДуз-ва. Къасухдай вил хкІур вичин вилик квай кацадизни няне гана, лам гъиле гъат тавурла, палан гатазвайда хъиз, адал са къуьлни гъалчна. Сивера гъатнавай туькІуьлвили Мамедан зегъ-ле тухузва, ада тамарзлувилелди цуькІуьн туькІуьнзава — гуя ичкидиз хупІнай, чІиш ийиз нерай гъава чІугвазва. Ахпа са жизви сив ахъайна хъиз, нефесни акъадарна, мукъва жезвай Садикъ гуьзетиз, гъил эчІез яна, са пад гана хъиз акъвазна. АкІ акъвазна гуьзетзава хъи, на хиялда, къисас вахчунин къаст аваз, ада иниз текдиз ягъунриз Садикъаз эвер ганвай. Винелай ам секин тир, анжах вилер чинебан ниятдив ацІанваз, гъала-ба кваз къекъезва: ичкидин къарихвили Мамед ажугълу авун-вай.

— Эхир вуна эрекъ гудач — яни? — нефес къалин жезва, чиниз яр чкІизва, налугъуди, руьцер дакІвазвай Мамедан гарданда исятда шагъ дам къатІ жеда, агъадалди фейи туьтуьнин хат винелди ахкъат хъийидач, суфатдиз иви хъичида.

— Вун вуч затІ я, гъана ваз путулка гуз? Вахъ галаз хъунтавуртІа, мад дуьньяда кас амачни? — сифте секиндиз башла-мишнайтІани, эхирни Садикъавайни сабурлувал хуьз хъхъа-нач:

— Ву на зав кІвалах ийиз тадани-тадачни?!

Садикъ, гъилериз куьс гана каца къачуна, кІвалахдив эгечІ-на. Адан гафари гъакъикъатдани Мамедан шагъ дам къатІнай — чиниз акІ яр чкІанай хъи, гъатта ам вич вичивай квахъна, фагъумдал алачиз са шумуд гъерекатна, ахпа къве кам къачуна. Гъелягъ къаз, Садикъаз тІуб юзурна, кІевелай тагъкимарна:

— А каца гадарна садра инай квахъ! За ваз ина булахарэцигдай ихтияр ганани? Ваь! Каца гадарна инай хъвач лугъуз-ва за ваз!

Садикъа юкъ винизна, акваз-акваз адан нерин хилер гегъенш хъана, атанвай вири хъилелди ада дериндай нефес акъадарна. Ял акатнавай пІузарар жакъвана, гуя Мамед са гафуналди чилерай чилериз ракъуьриз кІанзава: «Угъ-раш! Ришветбаз!» — къастуналди гъарайна.

Садикъак квай ажугъ къетІен ажугъ тир. Адаз акІ тир хъи, къе вичи играми дидедикай твар-твар рикІел хкунар кІватІиз, абурукай зигъинда яратмишзавай пак тир имарат Мамеда гъакІ твар-твар чукІурни ийизва. Ихътин башибузукъвал нивай эх ийиз хъуй!

— За вун исятда!.. — мад Садикъай гаф акъатнач, ам хъилебамишна.

Садикъан чѳурузвай суфатди Мамедан рикѳелай вичин тѳаз-вай кѳилни, юхсулзавай бедендин гѳални алудна:

— Вуна алчах гаѳ лагъана. За вав, ламрав хъиз, и кардинпатахъай жаваб гуз тада. Ина Советдин исполкомдин председателъ зун яни — вун? Жемѳатди заз сес ганани — ваз? — сивпатахъна са патахъай сарар кѳалуриз шуѳкѳуь сесиналди жа-вабни вичи хгана:

— И халу я, и халу! — нерихъни тѳуб геляна.

Гила Мамеда кѳилин мурад лагъана, сес са тѳимил дегишар-на важиблудаказ алава хъувуна:

— Шегъердай хтана ина булахар эцигзава! Низ герек я вун-ни, ви дидени, ви булахни!

Белки, Гѳабѳиб инал кѳведай жеди, амни кѳена хейлин йисар алатнава. Рагъмет хъуй вичиз!

Хуѳруьн Советдин председателдин эхиримжи гаѳари Садикъ цѳу хъиз кана, адан цѳвелери садлагъана гуп-гупдин ванна, чин цѳал хъиз лацу хъана. Хъел вахчудай гаѳ жагъанач, рикѳе са гѳихътин ятѳани кѳаст арадиз атана...

— Угъраш! Гѳабибалди зун кѳацѳурзава ман! — пѳузаррал кѳундна, ада гѳиле авай каца цѳавуз хкажна. — За ви, ви кѳѳай моѳтѳер исѳятда и чилериз чукѳурда! — Садикъа хуѳруьн Совет-дал гѳужумна.

Мамедан зегъле аватна. Ада вичин беден гѳисс хъийиз пмукънач, анжах ивидин звалди тѳазвай меѳтѳи гѳатазвай ван-цив келле ацѳурнавай. Чичѳекар хъиз экъис хъанвай вилер, вичин кукѳвалди кѳвезвай кацадин рекѳрекѳвар гузвай мурцарал алкѳана, ам «...Яъ... яъ... яъ...» лугъуз нефес кѳунваз кѳулу-кѳулухъди алай чкадилай галчѳур жезвай...

Легъеда Садикъакай кѳван хъана, адаз руѳгъ дабандиз аватнавай Мамедан чин акунай, ажал алкѳанвай, мейитдин кѳанвай чин. Меѳтѳедиз, цѳайлапандин хел хъиз, «акъваз, ах-макъ!» оес чкѳанай. Садикъаз яраб сабур ни ганатла? Ваъ, па-тав касни гѳвачир, адаз вичин рикѳи гѳарай ганай. Акѳи кѳевиз гѳарай ганай хъи, Садикъ кѳах хъана амукънай, ахпа адаз вич са гѳихътин ятѳани гурлу элгенда батмиш жезвай хъиз тир, бир-дан ам алчуд хъана, ци кѳаниз чѳугурди хъиз, беден буш яз чилел аватна.

Руѳгъ пичѳи я, ам кѳвердавай туѳкѳуьл жезва. А туѳкѳуьл-вал, зегъер хъиз, яваш-яваш михъиз бедендиз гѳикѳи кѳлизватла, ада анжах гѳам гѳиссзавай.

Мамедавайни мад кѳвачел акъвазиз хъжезмачир, рикѳи, кѳефесда тунвай нуѳкѳи хъиз, кѳуткѳунзава, метѳер ихтиярда амачиз зурзава. Амни, эхирни кѳулалай дагъ алатайдалай хъиз, ухът алахъна, алайвал ацукъна. Раќьнинин кузвай нурад дуѳм-дуѳз гѳекъ алай пеле акъзвайтѳани, гѳеле адан и дуѳнья гѳиссзамачир чина уѳмуѳер кѳанвай, ам гѳеле лап мукъуадѳи ажал акунин веќьѳи таъсирдик кумай.

Кѳуд пад гѳикъван мегърибан, гѳикъван секин я. Гуѳлуѳ-шан сувал чамарзавай шагъвардин бахтѳаварвал аку — кѳацу атирлу веќьерив кѳугъваз-кѳугъваз атана Садикъанни Мамедан рех янавай цѳвелерихъ галаз кушкѳушзава. Булахдин шуршур-дин, гѳверши таран вешрешр, ин сесерин ширинвал аку — абу-рай, чѳарни юзѳаз тежез, киснавай мидѳярин япар алДузѳа... И фериќьатвал гѳисс тѳийидай кас жедач. Мамедани сифте ри-кѳи теспачавилелди кѳвалах авуникди кѳиле артух хъайи тѳал кѳатѳана. Ахпа ада чилел аватнавай вичин пенжек кѳуьнерихъ вегъин хъувуна, рангар квахънавай чинилай гѳил чѳугуна. Ваъ, Мамедахъ хъанвай са ахътин хата^бала авач. Ам и кардал мягътелни я. Гѳерекатар гѳикъван гѳаѳ ийизвайтѳа, гѳакъван фад-фад адахъ вичин инанмишвал хквезва, пертвал алатзава. Мамед кѳенвач, кѳейибур адан гѳиссер тир. И кардай адан кѳил акъатзавач, вичихъ вуч хъанатѳани тѳийижиз ам фикирлу я. Гила гѳиссерални чан акъалтна. Мамеда дуѳнья гѳиссна, адаз дуѳньяди таъсирзава. Ингъе са шумуд декъикъа идалай вилик легъеда меѳтѳи кѳурурай кичѳевални, пелез акъатай кѳайи гѳекъ хъиз, квахъзава. Касди рикѳелни гѳил эцигна. Рикѳи чка-дал аламай, адак гѳеле гѳелеквал кума. Мамедаз гила са кве-кай ятѳани фикир авун кагъул хъана, вичин гѳал ахтармишиз, кѳуд пѳатаз вичикай айгѳам ийизвайда хъиз, сифте ада галачир уѳгъуѳ яна, ахпа явашдиз мурмурна:

— Терс я ви кѳвалахар. Вуна зи кабинетдани кѳал акъудна. Инални ваз зун рекъиз кѳанзавай. Чахъ законар авайди я эхир...

Садикъаз рахаз кѳамач, гила меѳтѳини кваз зегъерламиш хъанва, амни туѳкѳуьл я. Амма и карди Мамедак мадни ви-кѳегъвал кутазвай. «Акъван регъятдиз квевай зун рекъиз жедач», — фикирзавай ада.

— Вуна и шуѳмягъ валарни атѳана. За пака эвер гана ми-лициядай кас гѳида. Кѳуй вав и кѳвалахрин патахъай закон-дин вилик жаваб гуз турай. Ваз вун гѳахъ кас яни, тахъайтѳа

— чѳуру, чир жеда.

Садикъни гѳахъвал кѳани кас я эхир, са арадилай хъиз кѳу-ру сесиналди явашдиз адани хабар кѳуна:

— Ихътин кас, вун Советдиз ни хкъана?

Мамед и суалдал тажуб хъанач, фагъумна-фикирна, са шу-муд декъикъадилай хабар кѳуна:

— Вун Аллагъдихъ агъазвай кас яни? — жаваб гуѳзлемиш-нач, адаз Садикъ хътинбуру вуч лугъудатѳа чизвай ва Садикъазаксивалзавай сесиналди давамар хъувуна: — Зун Аллагъдихъасгъазва. Гѳикѳи лагъайтѳа, им саки цѳд'вад йис я за гѳа са вези-фаѳар тамамриз, рекъидалдини кѳилиз ахкѳуд хъийида. Вунагъазвачни? Агъазвачтѳа, кѳарагъ, и хуѳряй са кас кѳваннижагъура зи везифаѳар тамамардай. Ахътин кѳегъал гѳинва?! Гѳакѳи хъайила, за ваз зун Аллагъди хкъагнавайди я лугъузѳа, — вучиз ятѳани Мамедаз сугъул хъана, са вуч ятѳани лугъузкѳан хъайи ам гаѳунин кѳатѳи

сиве амаз кисна...

— Гана ваз... кьилди-кьилихъ.

— ГьикI килигайтIа, гьакI, — Мамедан сес мадни перишан-диз акъатзава, на хиялда, ам са нин ятIани гъайифди кузва, чинални бейкефвилини хъвер алкIанва. — Зи тахсир вуч я?! Зунугъраш тирди вири райондани кваз чизва. Куьн вири хуьрйякъечIна финал зун тахсирлу авун дуьз туш эхир. Вун колхоз-диз килиг гьи гьалда аватIа, къад йисан девирда вилик кьилеавай са пуд^къуд касди кIаняй-пунай акъудна. Инсанар гьикIкьил хуьдатIа тийижиз, хзанвилелди экъечIиз масанриз фена,

— куз-куз рахазвай Мамедан ван къвердавай векъи жезвай. — Вун хсуси майишатрин ктабдиз атана килиг. Зун экономист туш, амма буьркьуьдазни кваз хъсандиз аквада: вилик-дай виш касдилай виниз инсанри кьил хуьзвай чкада гила бе-гьемвилелди цДудавайни яшамиш хъжезмач. Мегер инсанар вилкан йисарилай, гила къанихбур хазвани, я туштIа, абуру къвед пуд сеферда артух незвани?! Вири катиз физва, ахпа куьн хътивбур, ара-ара хквез, заз къуьл ягъиз хъфизва, зи кьил га-тазва.

Налугъуди, Садикъаз адан гафарин ван къвезвач, ахварай хъиз хабар къуна:

— Амма вуна хуьре амай жемятни фитъшна куьтягъзава. Тушни?

Мамедаз гъасятда гъуьрс акъатна, ам алай чкадилай гал-чIур хъана са къадамдин виликди фена. Дердинай гьил юзуриз башламишна:

— Абуруз чеб пияниска за, тахъайтIа, савадлу вуна — ни<ритIинна вуч тафават ава къван!? Анжах ви такабурлу бурмакьили неинки фитъшун, гъатта абурухъай ни чIугунни жувазлайихсуз кар яз гьисабзава. Килиг вун катна гьиниз фенватIа?! Хуьре, жемятдин арада амайди зун я, яшайишда писни, хъсан-ни — вири жедай адет я, амма, гьар вуч хъайитIани, зун инарекьинни ийида.

— Вун за кIваллахдилай алудиз гьикI тататIа аку садра. Вири жемят валай нарази я, хъивегъдайди таганмаз вуна картуь!кIуьрзвач. Партиядин райкомдиз кхьида.

Мамеда ягъанатдин хъверна, гьил эяна: •

— Жуваз кIани чкадиз кхьихъ. Мад Аллагъдиз вавай арзайиз жедач хьи. За лагъанай, зун ина Аллагъди Советдин кьи-ле эцигайди я. Райком тушиз, адан буба хтайтIани, зун кIва-лахдилай алудиз жедай кас туш. Хъвадайдакь рахайтIа, вуна ам заз ганач, за кIвалах гьикI ийида? Зун тахсирлу тушхьи, хъун тавунмаз завай кIвалах жезвач лугъуз. Чпин Советдин исполкомдин председател везифаяр кьилиз акъудиз жедай гьалдиз хкун патал жемятди къайгъуни чIугурай, зазэрекъ гун адан буржийрикай я. ТахъайтIа, абуру заз сесер га-на зун вучиз хкъягъда къван? Вуна путулка эцигнайтIа, кIваллахни туькIуьдай, амай жемятдизни са вил ахъагъун жедай. Эрекъ жагъанач — зун ина сиягъ хъанва. ИкI зун рекьинни ийидачни къван!? Ахпа жемятди вучрай?

Садикъаз Мамедан гафарал кIевиз хъуьрезни кIан хъанай, амма ина хъуьреда кар авачир, Советдин председателди ри-кIивай лугъузвай, дерин месэлайрай кьил акъудзавайда хъиз, пелен юкни атIугънаваз зарафатсуз лугъузвай.

— Абур пара четин месэлаяр я. Вуна хуьруькай вучдакъван? Вуна жуван булахдикай фикир ая. Вуна ам эцигунал-ди вал баркалла къведа лугъузвани? Гъайиф! Жемят амач. Ма-рифат амач. Булах куьз я? Имни зи тахсир туш эхир. Ваз машин кIанзава. За гьинай гьида? Машинар колхоздинбур я!

Садикъ Мамедан «зи вуч тахсир я?» гафарикай акъван куьлягъ хъанвай хьи, гъатта адаз элкъвена зегъле фидайвал «бес нин тахсир я, угъраш!» — гъарагъиз кIанзавай. Амма хъел ви-нелди акъатнач, гьакI са вуч ятIани кефида ацягъун патал ада Мамедаз лагъана:

— Ваз зи гада Рагъим акунани? — жаваб гуьзлемишнач, — цIи техникум куьтягнавайди я. Гьам хуьруьз яшамиш жез-хкведа. Гъахъвал кIани гада я. Къуй жемятдиз са югъ аку-рай, абуруз Советдин исполкомдин председателвал авурай, — хъел квайла дуьзена фикирар лугъун Садикъазни адет тир.

Мамед тажуб хъана, Садикъан амалдарвиляй кьил акъат тийиз кисна, ахпа кескин яз хабар къуна:

— Бес зун ина авачни?!

— Вакай халкъди вучда къван, къуьзуь хъама пиянискади-кай. Вун абуру алудда, кар алакьдай, гъахъвал кIани жегьилхкъягда.

«Рагъим иниз хкведа?» — Мамедавай аннамишиз жезвач. Агъзур жуьре хиялар рикIиз къвезва, амма са илажни ада» жагъизвач. Келледа гъатнавай тIалдини вичикай артух хабар гузва, Мамеда пелен са патал кап эцигна. Веревирдзава: са патахъай ам Садикъан келимайрихъ инанмиш я, вучиз лагъай-тIа, адаз хуьре кIвалерни ава, кIанзавайди са вижевай кIвалах я, амни хъайила, жуваз са-къве кIел-бацIи хуьз ина ацукъ та-вуна, шегъерда ажал авани; муькуь патахъай Мамед инанмиш тир — бажат Рагъима шегъер гадарда, ам ана чIехи хъанвай-ди я. Къве рикIин яз са къадар кисайдалай къулухъ Мамеда дегиш хъанвай сесиналди кушкушна:

— А кар вуна ийидач...

Садикъа адаз жаваб ганач, вилерин кIаникай Мамедаз ки-лигиз акъвазна, ахпа векъи ванцелди истемишна:

— Къарагъ, инай квахъ!

Мамедни яргъалди Садикъан нур гузвай далудиз тамашна. Мад адаз ийидай кар амачир. Кьилени тIал къати жезва — рагъ гьикъван гун. Ам къарагъна хуьруьз хъфиз

реке гьатна.

Мамед кьедиди тушир. Къекъведайла ада анжах кълчах-ривди са пад ядай. Ихътин еришар себег яз адал Къедди Мамед лакаб акълтнавай. Инге ам пад ягъиз, пад ягъиз къуьнерихъ галай пенжекдин ценер галтадриз, аста-аста камар къачуз* къвердавай чешмедивай яргъа жезвай.

II

Садикъ чешмедин патав гума. Адаз къарагъиз кламач. Алукънавай лал къенвай макъамди ам михъиз бушарнава. Ифин алай азарлудан пелел эцигай къайи гъили хъиз, секинвили адан риклиз регъатарзавай. Ивиди гъеле япун кланерив гуп-гупдин ванер ийизмайтлани, ажугъ яваш-яваш туьхуьнзава. Садикъа-ни и дерин тир секинвиллиз дикъетдалди яб гузва.

Чурухъан чуьллерин гъавалу шагъвар, Садикъан ифенвай къил къужахламишна, женжел хъиз, адан бурма чГарарив къугъвазва, гъекъ алай кьедил къуьнерилай алатиз, къайи мез гуьндиз, цвелерив кушкучзава. Къвалаз рагъ фена сует жезвай шенпиди хъиз, чешмедини кагуьлдиз гьургъурзава. Гъверши таралайни таза пешерин вишришрин милайим, мер-гъамдтлу сес алахъзава. Ихътин ширин сес мад гъич са та-рахъни авач, анжах са гъа и гъверши тарахъ... Ам гъамиша гъа ихътин — лугъунардайди я.

Садикъ виридакай тух я. Садикъаз дуьньядилай затлани кламач. Тек са гъа и лал къин — гарун кушкуч, булахдин гьургъу-рар, гъверши таран вишриш — адаз багъа я.

Садикъ гъамлу я. Амма и гъамлувили рикл фитинна куь-тягъзавач, а кардиз акси яз, ада ам чиркерикай михъи ийизва, риклик къезил гар кутаза. Ихътин гъамлувал, акахъай женгера хъайи залан хирен тлал хъиз я — адак къизгъин ягъунра вилериз тамашиз акъвазай ажалдин зурзунни ва жуван гъай-батлувал, ажугъни ва сабурлувал квай. Анжах гила, дяве ала-хъайла, залан хер алайди вичел икI чан аламукъунал гъикI мягътел жезватла, Садикъани вичиз гъакI суал гузва: «За ам рекъиз амайди... Яраб зун гъикI лагъана акъваз хъанатла? Вуч паталди за Мамедан куьвалдай каца вегъизвай?..» Адан япара Мамедан ягъанатдин ван эвез хъхъана: «Низ герек я вунни, ви дидени, ви булах?! Белки, Гъабиб инал къведай жеди, амни къена хейлин йисар я. Рагъмет хъуй вичиз».

Садикъа гъич садрани дуьньяда вичин лазимсувал гъиссай-ди туш, амма хуьруьн Советдин председателдин гафари ам чи-лерай чилериз дугурна. Амма са кар ашкара я: а ламран хва тергнайтлани, мефтледа фасагъатдаказ гъатнавай адан цай алай келимаяр, акъудна гадриз жезмач. Низ чида, ивидик звал ку-таз, абур шумудра Садикъан бейнида тикрар хъжедатла...

...Начагъ диде регъвй хкай йифиз Гъабиб яргъалди Сади-къабурун квалая хъфеначир. Кларасарни хкана, абур пичина туна ара-ара цуз уф гуз куьсрулдал ацукънава. Швалин са пата каравутдал Тейлини къатканва. Садикъаз йифен и геж вах-тунда ийидай са кар-кеспи жагъизвач. Квале чара кас авайла, фена санал ксуз тежез, ам, муг квахъай фере хъиз, квале ина-ана къекъвезва.

Чимивални артух хъанва, пични гила акъваз тийиз рахаз-ва. Цлакай куьрснавай лампади кье вуч ятлани артух экв гуз-вач, даklarдал эцигнавай Гъабибан фанарни зайифдиз кузва. Мичли клама адан экуьнай гададин вилер ацДанай, гила гумади рутгунвай шуьшедай куьквенвай багъ са утери юзас аквазва.

Садикъавай фена стулдал акъахна лампадин экв къванни артухариз жезва. Я Гъабибани са гаф лугъувач. Ам пичинин вилик гъич къил къванни виниз тийиз, цуз тамашиз адукъна-ва, налуьгуди, адаз далудин къаншарда авай цлакай куьрсна-вай Садикъан буба Сеферан суьретдикай вил ква, утанмиш я. Суьретни зайиф экуьни вегъенвай серинрикай фуфайкани ала-маз алгъана ацукънавай Гъабибан туп хъиз экъис хъанвай да-лудиз виния агъуз тамашзава.

Эхирни Гъабибан хуру дериндай нефес акъадаррай ванна, ада фуфайкадин дуьгмеяр ачухна. Эхъ, гила квале лап хъсан- • диз чими тир. Садикъани квачерилай ламузмай сун гуьлуьтар хтлунна. Вахтни гежди я, амма Гъабиб хъфизвач. Мадни личина кларасар твазва. Низ чида касдин рикле вуч хиялар аватла, абур гъикъван яргъариз фенватла.

Тейлиди лап жигеррай уьгъуь ягъиз башламишна, ам ахва-рикай кватна ва хъиз вичин патав эверна. Яргъандикай цай акъатзавай гъил хкудна вичин каравутдал хур вегъена алгъан-вай гададин къилелай кап алтадна. Ахпа яр-ацалтнавай чинал акълтнавай вилер ачухна, аялдиз килигиз, назик Пузарар са живи юзурна:

— Вуна ихтилатар ийизвач хъи, зи хва. Суьгъбета, дидедиваз я!б гуда...

Гъамиша чпин классда хъайи крарикай суьгъбетар ийиа регъуьн кьеткьетI хъиз рахаз акъваз тийидай Садикъан ме-цяй кье са члал акъатзавач. Цлаллай вичин бубадин суьрет хъиз, амни Гъабибан экъис хъанвай клулаз тамашзава.

Эхирни Гъабиб квачел акълтна, вичин фанарни вахчуна квалаяй экъечIна. Садикъан риклини гъасягда майданар гъисс-на ва дидедиз ада чпин классда клелзавай Сарухан тарсариз гъикI геж атанатла, гъадакай суьгъбетиз башламишна. Икъван геж вучизна, лагъана, муаллимди хабар къурла, Сарухана шез-шез, вил тлушуниз жаваб ганай:

— Дидеди экуьнахъ истивут квай ханла гана. Зун ада кана. Шваляй вахтунда экъечIиз хъанач... Истивутди гилани кузма.

Тейлидин къур акъатнавай пГузаррал мили хъвер къугъва-на. Садикъаз чизвай: диде

бегъем начагъзава, тахъайтла, ихъ-тин суьгъбетди адав и квал хуьруьнив ацуриз тадай.

— Гила, чан хва, — лугъузва Тейлиди нефес дар яз, ажузванцелди, — жувазни са вижевай чка туьклуьрна ксуе.

Садикъа разивилелди кьил эяна. Бирдан гъаятай чахърахъ-пахърахърин ванер акъатна, ахпа хпени гъарайна. Садикъ кхунна, теспача акатна дидедиз килигна.

— Садикъ, — Тейлидикни секинсузвал акатнавай, — фенагъаяпгда вуч хъанатла килиг. Белки, цурин рак жуфт тавунаамукъна, анай хпер экъечна жеди.

Гадади айвандик зверна... Гъаятда, кьурук дестегдикай куьр-снавай фанарди экв гузва. Аник Гъабйба, Садикъанбурун цурай акъуднавай шек кьар ярхарна, адан туьтуьнивай нур гузвай еке чукул гуьцзава. Садикъ сив ахъа хъана, пагъ атлана амукъ-на, налугъуди, ада гъамиша Гъабибал гъизвай шак гила субут хъана — ам тьсачагъвиле кьуна, адан чинебан чуру ният гила райж хъана. Гадади элкъвена квализ чамарна. Сифте ада кле-виз гъарайна, ахпа дидедиз мукъва жердавай еришар яваш хъана. Тейлидин винел вегъенвай кавалда вилер атлума, плу-заррик ял кваз, наразивилелди явашдиз лагъана:

— Ада чи хеб туклуна.

Тейлидин ифин гъатнавай чина рангар кескиндиз дегиш хъана, вилер еке хъана.

— Ни?! — хабар кьуна.

— Ада.

Тейлидин чин ачух жез башламишна, хци лугъузвай «ада» аннамишна.

— Аквадай гъаларай, зи кефияр чуру я, — перишандиз ра-хазва Тейли. — Адаз зун хамуна тваз кланзава. Яман хкатай-ла, зун фад сагъ жеда, чан хва.

Садикъаз ахвар атанач. Са кьадар вахтунилай сифте Гъаби-ба кьуд къатна кватнавай хьцикь квализ хкана пичинин пунав эцигна, — кьуй чимизмаз амукърай, ахпа ада алажнавай жендекни кукварна саламат чкадал эцигна. Муртлай винел ви-чи акъвазарай тфенг кьуьнихъ вегъена, Тейлидин латав фена.

— Хъфидайла за чи рушаризни эвер гуда. Кьуй вун абурухамуна турай. Мекъ кьенез ягъайтла, мадни пис жеда. Вунагзаф гангарнава...

Тейли раханач, рази яз адан вилериз килигна, мили хъвер-на. Гъабибни азарлудаз хъвер багъишна квалаяй экъечна.

Садикъ гила архайин тир. Аялдиз кье мад квализ Гъабиб хквен тийидайди чизвай.

Юргъун яз, амни дидедин патав ка-равутдал ацукъаивалди ахвариз физ-тефиз амай.

Швализ гъахъай рушари гададив ксудай мажал вуганач.

— Ингье гила зун михъиз куь квализ хтанва. Мад инайсанизни хъфидач. Гила зун ви свае я, — Гуьлназа агалхънавайгада гьасятда кьужахламишна, адан хуьккъез клас гана. Гада-диз сугул тир, адаз ксуз кланзавай. Гуьлназ, лагъайтла, ахварбес тахъанвай вилер аялдин чина атлума, са жуьре хуьрез-ва. Перидини Тейлидивай хабарар кьазва.

— Вуна фикир мийир, диде, пака хъеан жеда, — вичин чи-ми хъвехъ Садикъан чинив агудна адан япал кушкушзава: — Ша садра за вун ксурин, — ам аял гваз латав гвай квализгъахъна. Ана чка туьклуьрна гада ксурна.

— Жуа ширин ахвариз алад, халадин цукъ, — лугъузва

Гуьлназа месин юквал гьуьчг агаж хъанвай Садикъаз. — Пака фад къарагъ. Гаф гайивал, за вун клула кьуна школадизни ту-худа, — Гуьлназ, ракни акъална, квалаяй экъечна. Садикъни гьасятда ширин ахвариз фена, адаз рушари диде хамуна гьикл тунайтла акуначир.

Экуьнахъ Садикъ япара кьалмакълдин ванер аваз ахварай аватна. Сифте ам са куьнинни гъавурда гъатнач, беденда кьайи гьисс гъатна. Къавуз килигиз амукъна: «Белки, дидедиз са кар хъанатла...» — ваь, аялдин рикл къана, дидедикай чуру фикир ийидай кьимиш адан рикляй атанач. Патав гвай квалаяй ру-шарай мад гъарай акъатна, абурукай хкатна члехи бубадин ван чир жезва, са вуч ятлани лашунал гатазвай хътин тахъа-пахъ сесер акъатзава. «Яраб Муса бубадик экуьнин кьилияй икъван кьал вучиз кватла?» — Садикъа фад-фад кьвач-кьилна патав гвай квализ гьерекатна.

Гъакъикъатдани, квалин юкьни-юквал аса юзуриз, вири-даз кьурхуяр гуз члехи буба акъвазнавай.

— Я ламран руш! — экъуьгъзава ада анжах хамунай акъуд-на, ирид гьекьер алахъна, са бубат кефияр ачух хъанвай Тей-лидиз. — Вуна зал айиб гъана хьи! Вун вучна дуньядиз экъечна! Са кьвач сура авай аз гьурметдай ягъ кьванни вахъ амач-ни! Вуна зи тухум вири нянеламишна хьи! — сифте гъайифдиатланваз кьил галтадиз Тейлидиз таре гузва, ахла дерт эхизтежез, асани хкажна, кьужа адал тепилмиш жезва.

— Вунни кьий гъа Гъабибни! — Мусадни квал тахъа-пахъдинванцив ацуриз, лап тивек акъатдайвал аса къава эцягъзава.

— И за эцигай аваданар жунгавар гъидай чка я ман! Къа-рагъ, кач, инай квахъ. Зи аваданрик кумукъун, зи хчин некаягъалама лагъай члал я. Хъфена жуван бубадин харапайра ацукъ, абурал няне гъваш, зал — ваь! — ивидал звал акъалтна ам Тей-ли гатаз физва.

Аса галукъна ивидай риченвай чин кье гъиливни клевна, Тейли каваддин кланик агаж жезва. Рушарай мад гъарай акъатзава. Пери атана, хак хъиз, Мусадни хура акъвазна. Гуьлназ адан аса авай гъилик, члиж хъиз, кланва. Кьуьзекак гъеле бе-гъем чан кумай, рушаривай дурум гуз жезвач. Сарарикай «ууф!» «ууф!» лугъуз, абурун арадай аса акъудна, Тейли квай кавалди-лай кьвед вегъена. Рушари ам хуртл гана кьулухъди галчурна. Тейли, вири риклелай фена, яргъандикай хкуднавай кьецил гьил юзуриз, шез-шез рахазва:

—Хъайи затI авайди туша-е, я ба! Ам иниз атана, зун хамуна тун патал хеб тукIуна хъфейди я.

Мусади адав рахаз тазвач:

—Вун гъа хамунай акъатни тавурай! ВакIан руш! Мусадин:митив тIанкъ хъанвани, вун регъверай гъелераллаз Гъабиба хкиз, атана ина ада хпер тукIваз!/? Ви мез къурана шанкIал хъуй! Вавай атана лугъуз хъаначни, фена къилди регъве ацукъ тавуртХа! Ви ана текдиз ажал авани! Уф! Гъайиф зи бармак,— Мусади къил галтадна, сас сарал илисна, ам Тейлидал тепил-миш хъана. Рушари адал алай кавалдин патар къуна къулухъ-ди ялзава. Тейлидини: «АкI ятIа йикъ-е, буба, зун»— гъарай-зава.

—Я Муса ба, вуна ама рекъида-е! Акъваза! — тавакъуийизва Гуълназа.

Къуъзек, легъзеда акъваз хъана, ажугъдив ацIанваз дуъм-дуъз Гуълназан чиниз тамашна, аса тIапIна чиле эцяна, вични тсътукъурна, къастуналди лагъана:

—Къий!—рушаризни къурху гана: — Зун ахъая, тахъай-тIа куънни за и асадикай ийида!

Садикъаз и гъалда вичин чIехи буба акурди тупгар. Низ чи-да къуъзеказ Гъабибан крарикай ни кIели авунатIа. Хуъре ван тахъана амукъдач зхир. Виридак хъиз, аялдикни еке къалабу-лух, теспачавал акатнава, ятIани, чIехи бубадин сеперри гада-дин зигъин гуя ачухарзавай. Садикъаз акI тир хъи, Гъабиб ди-дедин патав гвайла, вичиз гъуънтI гузвай, вичивай сакIани ан-намишиз тежезвай гъиссинин бине гила Муса бубади тамамви-лелди тайинарна. Амма Муса аялдин дердидикай ваъ, тухум-дикай, адан намусдикай, нянедикай рахазвай. Садикъаз вични, Мусадин хтул, адан несилдин цIир тирди хъсандиз чизвай. АкI хъайила, амни чIехи бубади нин патахъай къе аса хкаж-наватIа, гъабурун жергеда авай. Адаз акI тир хъи, вири и вах-тунда Гъабйбахъай къурху аваз, гъатта дидедихъайни кваз чи-неба, рикIе мукъаятдаказ гъамишалугъ хуъз чалишмиш хъайи, вичизни бегъемвилелди тийижир бубадила амай пак тир са гъихътин ятIани ядигар къе аватна, хана, руг-руг хъана. Садикъан рикI туъкъуъл я, ам са жуъредин вич алчахарнававилдин бейкефвили кузва.

Садикъаз дидени язух къвезва. Ивидин леке алкIанвай, накъвар физвай дидедин суърет эйбежер аквазва. Тейли яхун хъанва, хъуъкъверикни лацу экв акатнава. Налугъуди пенжер-дихъ йикъан экуънал нур гузвай живедин лаз атана адан чина гъатнавай. Хъуъкъверал хъиченвай ивидин стIалрини, яру гъам-гайри хъиз, къайи рекIврекIвзава. Тейли шезва, чIиш чIугваз ада накъварни михъзава. КичI къекъвезвай вилерай ам гагъ Мусадиз, гагъ Перидиз, гагъни Гуълназаз килигзава. Садикъаз вил язавач, гуя бубадин сеперрихъай, вич и гъалда хциз аку-нихъай пара утанмиш тир.

Бейхабардиз кIвалин рак ахъайна, Гъабибан вилик кваз пальто, бармак алай хуш кIалубрин, са къадар яш хъанвай итим къенез гъахъна. Ина авай къалмакъалдал кватай ам, гъиле

авай гъвечIи чемодан гъинал эцигдатIа тийижиз, серсер яз амукъна.

—Багъишламиша,— эхирни лагъанай ада.

Сифте Мусадиз гаф жагъанач, гъакъван адан жигерра цIай акъунай, фена атанвайдан вилик аса чиле эцяна.

—Кепеюгъли! Ви ина ажал авани?! Зун я ина иеси! Вазэверай кIвалах авани?! Им акатай вуж хъайитIани къведайчка яни? — атанваиди вуч кас ятIа чирни тавуна гъарайзаваМусади.

Атанвай касдин сумрада рангар оа шумуд жуъреда дегши хъана, ам вичин къулухъ галай Гъабибаз мягътел яз килигза-ва. Гъабкбни ял къуна акъвазнава.

—Зун духтур я,— зурзун квай сесиналди серсер яз раханаам эхирни.— Бес и итимди азарлуди ава лагъанай эхир,— Гъа-биб къалурзава.— Ксай месикай хкечIна и аяздай, йифизни ки-лиг тавуна, патал хуъряй иниз са къадар рекъиз атун мегер зиугърашвал яни?

Духтур бейкеф тир, зурзун акатнавай гъиле авай чемодан чилел эцигна, жибиндай пIанIрус акъудна, сиве туна.

Мусади адакай мад фикирни хъувунач, гъасятда Гъабибал тепилмиш жез аса хкажна. Ам ифирдай гъич экъуъгъунни жагъанач, сас сарал илисна пIузарикай «уф, уф» ийиз, адал аса илигна.

Гъабибани чуъкъни ийизвач, фуфайка алай кIул экъисна, ваз кIани къван илиг лагъайди хъиз, Мусадин вилик акъвазна. Духтурдила пIанIрусдиз цIай ягъиз алакънач, са гъиле къал, муъкуъ гъилени спичкадин къвати аваз, са куънинни гъавурда авачиз, ам яруни-цIару, гъелекни-фелек хъанвай рушариз гъакI тамашзава. Рушар Муса къуна акъвазриз чалишмиш жезва. Амма туънт хъанвай къуъзекак абурун такъат акакъзавач. Дух-турди Мусади Гъабиб зарафатсуз, рикIивай гатазвайди къатIа-на ва рушариз куъмек гуз, къулухъай Муса вегъена къве гъи-ливни къуна, къужахламишна. Къуъзекавай мад юзас хъжез амукънач, асани гъилияй аватна. Духтурди ам хкажна ракIарай къеъелди акъудна. Рушарикай сада гъасятда къене патай рак тIуб яна агална.

Айвандик вич къужахдай азаднамазни Мусади духтурдиз са тфу гана, ахпа зверна фена ракIарихъ аватнавай вичин аса вахчуна. РакIар зарбуналди ялна, амма рак ахъа хъана^ . И карди къуъзек мадни пехъи авунай. ГъикI ажугъламиш же-дач къван, Гъабибни кIвале амаз рак къене патай агална, хайи хчин кIвалай чара ксари ракIарихъ акъудна гадарайла? Им нивай эхиз жедай дерт я!/? Мусадини ракIарал аса илигна, магъледал пахъа-пахъдин ван акъалдарнава.

—Ламран рухвар, куьн терг тавуна, дуьньядал фу нез къекъведай Муса туш им! Зи хчин, за эцигай аваданар жен, зун кІвалаяй акъудин! Квез ван хъайи кІвалахар яни, жемя-тар?! — Мусадиди къве гъилни цавуз хкажна гъарайзава, къуна вичин къармукъ бармак пек хъиз чилел гъалчна, адаз няне га-на, душмандин малдиз хъиз кІур гана.

—Мад гила бармакдикай алукина вучда!/? Мад гила текъе-на, итим яз дуьньядал къекъвена вучда?! — асадалди рак кукІ-варзава. Амма рак ачухзавай кас авач.

Духтурдини Мусадиди са куьтЪга ийизвач, къуьзек пехъи хъа-на акъулдал аламачирдан гъавурда ам гъатнавай. И «къариш-мади» секинсузвал кутазвайтІани, ада вичиз сабур гузвай: къуй вичиз кІани къван рак гатурай, галат хъайила вич акъваз-да, и гъалда адак жкуьрун мадни хата я.

Духтурди пІапІрусдиз цІай яна, гумар акъудиз тек-бир Муса галайнихъ вил ягъиз, айвандикай яргъариз тамашзава.

Цавани рагъ жангади къунва — гъакъван адан нулар векъи-даказ аквазва. Живеди кІевирнавай тепейрилай цІуьдхуьниз, айбур са гъина ятІани лап яргъа, кІамариз аватиз, туьхуьнзава. Амма къуру кулак къекъвезвай айвандик квайди масад тир...

—А-агъ, кач! — сас регъвезвай Мусадиди дерин ухът алахъ-зава.

Къуд йис идалай вилик, дяведин къати женгер физвайла, Мусадиди фронтда чІехи хва Гъамид къегъалвилелди кечмиш хъайидан гъакъиндай чар хтанай. КІвале шел-хвални хъана, ам багъри вири ксари ясни къуна. Вахтар къвез алатна, гъикъ-ван дерт чІугуртІани, вири уьмуьр рагъметдиз фейидан хажа-латдик нивай акъудиз хъайиди я? Ясни алатна куьтягъ хъан-вай эхир.

Са юкъуз Мусадиди атана Тейлидиз лагъанай: «Чан руш, гила Сефер амач. Вуна хажалат чІугуналди инлай анихъ туькІуь-дай кар амач. Икъван гагъда вуна ви намусдал леке гъанач, адет тирвал, ясни тухвана. Ваз чухсагъул. Гила хъфена жуван бубадин кІвалаяй гъуьлуьз фейитІани, ви ихтияр я. Вун гъеле пара жегъил я, са аял я авайди. Адакай вуна дерт чІугвамир, гъар гъина ам хъайитІани, чна Садикъ я гишила, я мекъила та-дач. Эгер ваз хва хвена, чІехи ийидай къаст аватІа, амни ви ихтияр я. Ви виликай рехъ ядай кас жедач. Анжах дишегъли-диз гъуьл, жуван къул хъана кІан я эхир». А чІавуз Тейли куз-куз шехънай.

Мусадиди гъакъикъатдани Тейлидиз вири патарихъай куьме-кар гузвай. Амма эхиримжи вахтара Тейли вич адакай къерех хъана акваззавай. Дишегъли къвердавай вичин хсуси уьмуьр-дин деринриз гъахъзавай. Адаз хва садаври вахкуз кІанзава-чир. Эгер гъуьлуьз фейитІа, низ чида, Тейлидин хъиз тахай буба гъикІ килигдатІа. Уьмуьрдин четин месэляяр вилик акъ-

зазнавай дишегъли виридахъай яргъа жезвай. Анжах чидач, Гъабиба адан фикир квелди желбнатІа. Итимар дяведилай къу-лухъ хуьре гзаф къери хъанвай, Гъабиб лагъайтІа, гъеле паб тагъанвай жегъил тир, вични — азарлу, куьмек герекзавай кас.

И месэляяр анжах са Тейлидин хсуси уьмуьрдиз талуькІбур я. Абурай къил акъудиз чалишмишвилер авуни адан руьгъ мягъкемарзавай, гъикъван мягъкем жезвайтІа, гъакъван ам Мусадиди тухумдикай къакъатни ийизвай. Тейлидин рикІ незвай дердияр Мусадиди лазим туш эхир. Я Мусадиди дерт Тейлидизни герек авачир. ИкІ тирвилай тушни бес Мусадиди бармак кІваче-рик аватайди.

РакІарихъ галамай ам магъледал ван ацалтна рахазва: «Чпихъ са марифат авай инсанар я, лагвана, вини Агъмедахъ галаз къавумвална, хъиз адан руш гъана! Гужуналди гъайи кар авач, сад садал рази яз мехъерна! Бке зегъметар чІугуна инал и дараматар эцигна, чара авуна — вач квез кІанвал яша-миш хъухъ лагъана. Ида, и кча! — рикІинал тІуб туькІуьрзава Мусадиди, — зи кылел акъудайди аку! Гъабибахъ галаз гъатнава! Зи аваданрай квахъ! Зи кІвале амукъун зи хчин некаягъдик ку-май мисал я, зал няне гъимир! Вач бубадин кІвализ, гъабурал няне гъваш, эгер ви рикІе гъакъван къастар аватІа!» — экв-дуьнья такваз, Муса хъиткъинна физва, ажугъ ракІарилай вах-чузва.

Низ чида, къалабулухдин ван атай гъи къуншиди, гъи хуь-руьнвиди хабар агакъарнатІа, кІвализ атана хуьруьн Совет Сал-манни, колхоздин председател Беглер акъатна. Са къанни цІу-вад йисарин яшда авай итимар я. Садал гъеле шинел алама, Беглера хъицикъдикай квенвай кІурт алукинава.

— Гъикана, къачагъар авани?!

— Вуч хабар я? — кІубандиз Мусадиди элкъвена, ахпа ракгатана чпин тІварар лагъана. Хъиле кузвай Мусадиди абуруздерди ийиз хъанач, Салманан чиниз тамашиз цуькІуьн туькьуь-нна. Советдин председателдихъ галаз адан вуч ава къван, ада-кай са хъелни авач.

Ачухай ракІариз хуьруьн Советни колхоздин председател гъахъна. Абуруни Мусадиди кІвале къил тваз тунач. Ам мад ра-кІарихъ галамуькна. Са акъван вахт фенач, къве председател-ни кІвалаяй экъечІ хъувуна. Беглера Мусадиди тагъкимарна:

— Ам зегъметчи дишегъли я, кІвенкІвечи я. Вуна ам кІеве-ра твазва! Вуч гъал я вуна адал гъанвайди? Вични азарлу ди-шегълидал. И кІвалахрин патахъай вав чна жаваб гуз тада.

— Вуна садра ада зи кылел гъанвай кІвалахрикай хабаряхъ, — зал жемятдин вилик экъечІдай чин тунвач.

— Килиг Муса, — гила Мусадиди Салмана тІуьб юзурзава. — Ви дабанрал за цІукІ эцигна! Атана ина къал акъуддай ваз

вуч ихтияр ава?! Ви гада кечмиш хъанва, гила квалерин иеси Тейли я. Вуна гъарай-вургъай туна, гъатта иесиярни кваз гатаз-ва. Инай хъвач! Ина мад ви кам тахъурай! Эхирки — эхир чахъ закон авайди я, власть авайди я. На вуч гъулгъуда къарагъар-нава?!

Мусадин чин сифте яру хъана, хъили хъана, ахпа — вили. Вилер экъисна ада сас регъвена:

— Вунни къий ви властни! — гъилевай аса вири къуватдал-ди кумаз-кумаз къведра Салманан куквалалай вегъена, ахпа сабубат хъел къейила хъиз, явашдиз алава хъувуна:

— Ина.зи намусдиз кIур гузва, зун нянеламишзава, аммаи кIамаша властрикай, законрикай заз нагъма кIелзава.

Беглера мад Мусадив гъич чIарни юраз тунач, вегъена гъа-сятда къве гъилни къуна ва абур вири къуватдалди къулухъди алчударна, асани чилел аватна.

— Заз къурхуяр гузвай кипДин рухваря аку! Ая квевай вучжедатIа, акъван кичIе бубадин хва зун туш! — гъарайзава Му-сади.

Беглера ам чинихъди ярхарна, кIулал ацукъна адан гъилер мадни барчумарзава. Мусадиз нефес дар я, чинизни цДай чкIан-ва. КкIунриз акъатнавайбур къакъудиз духтурди зверна. Амма ам аса галукъай вичин къилелай гъил алтадзавай Салмана акъвазарна.

— Вун духтур яни? Я! Вуна фена жуван кIвалах къиле твах,чи кар чна вун галачизни ийида.

— Зи буржи квез лугъун я,— абур инанмишариз кIанзавай-да хъиз, истемишзава духтурди.— Къуъзеказ дерт ава, адаз ви-чи вучзаватIа чизва. Адан ийир-тийир квахънава. Амма куънеи кIвалах гъавая ийизва, гадаяр.

— Фена жуван кIвалах ая! Ваз аквазвачни, ам властризакси экъечIнавайди!

— Мад за лагъана хъи! — духтур рак гатана кIвализ гъахъ-на. Ачухай ракIарин сив гъасятда инсанрив ацДана, кIвалаяйГъабиб, рушар экъечIна айвандик къиле физвай ягъунриз та-машзава. Чинал са гъихътин ятIани тIуъруькъуьм, туйкъуьлгъисс алкIанваз тамашзава. Амма абурукай гъич садни гатIум-завач, гуя къве председателдини лап дуъз кIвалахзавай. Руша-рин арадай къил акъудна ккIанвайбуруз килигзавай СадикъанрацДамар келледа тIал гъатдайвал пелен юкъваз къведалдихкаж хъанва, адаз шез кIанзава.

— Вб гъваш! — гъарайзава Беглера патав гвайбуруз, бар-чумарнавай Мусадин гъилер са бубат буш хъайила.

Амма буйругъ къилиз акъудиз юзавай касни авач. Рушар ракIарин сиве къванер хъиз акъвазнава. Гъабибазни такур аламат акуна, ккIанвайбуруз тамашна-тамашна, ахпа къил галтад-на хъфиз явашдиз кам къана.

— Квез ван къвезвачни? Идан гъилер кутIундай еб гъваш! Ада чи багъри властдиз себ гана! Ам акси экъечIна! — гъарай-зава мад колхоздин председателди.

Амма садни алай чкайрилай юзавач, гуя Мусадин туйкъуьл тир къисмет, гележег аквазва,— къах хъана амукъна. Анжах тек са Салманак юзун акатна, сифте ада вичин къилелай ава-тай бармак вахчуна алукIна, ахпа шалвардай аста-аста къай-тапдин чIул акъудиз башламишна. Мусадини Беглеран кIаникай угъзава.

— Чна, Ватан хуъз чандилай гъил къачуна, душмандихъгалаз дяве чIугуна. Вуна ина хендеда дишегълийрихъ галазлсьил къуна, тIанбулар яна! Гила властризни экъуьгъ ийизва! Душман я вун! — Беглера вичив Салмана вугай чIулуналди Мусадин гъилер кутIуниз рикIивай зегъмет чIугвазва.

— Ламран хва, лам! — чабалмишзава Мусадин.— Фронтда зикъве хва къена. Ваз гаф авач! Вун хуру медалрив ацIана хтана.А орденар зи, зи пуд лагъай хциз валайни гзаф ава. Анжах амкъени, са кIвалахни тежез, иви галаз уьгъуь ягъиз, гъакI кIвалеацукънава. Къегъал бубадин хци хъиз, вуна фронтда вун икъвангзаф рахазвай и властдиз къуллугънайтIа, вак икъван къуватжедачир.— Муса вилик акъвазнавай Салмана чекмейрилайтIузцлаз тамашзава, адан ван ажугъдив ацIанва, иви хъченвай, азабдин гъисс къекъвезвай вилера, чина гъам гъатнава, на хи-ялда, адаз дяведа чанар гайи вичин рухвайрин гъайиф атана,я туштIа, ада вичи икъван гагъда чIугур зегъметар бадгъавафейиди къатIана дерт чIугвазва.

— Чун тахсирлу туш, къуъзек, чал чан аламукъунал! Мусадин чиниз мейитдин ранг яна, къиле къати тIал гъа-тайда хъиз, ада суфат чIурна, ахпа пелен юкъ ачух хъхъана, садлагъана айвандин чилиз нерай иви хъчена...

Садикъай гъарай акъатна, ам, фуртна рушарин арадай зкъечIна, гъуьрч язавай чинеругдин шараг хъиз, Беглерал те-лилмиш хъана, шинель алай къуьнуьк чIиж хъиз ккIана, адан далудал гъвечIи гъутар илигзава.

— Ахъая чи ба! — Беглераз румар гузва. Амма еке итимМусадин винелай алудиз жезвач.— Къямр чи бадик!

— Аял вахчу,— Беглера ам къуьнт акIурна вичихъай къа-къудна. Салмана Садикъ къуна хкажна, кIвачер экъягъиз шез-вай аял кIвализ хутахна, рушаризни зур гана, албурув рак къе-не патай агализ туна.

Аялдин накъвари Мусадин рикIиз мадни азаб гана, дили згъуьрс акъатна легъзеда ада вичи вич хъуткъурна, вири къуват-далди Беглер кIулай гадриз чабалмишна. Ажугъдив апДанвай

кьюзекан кюватдиз Беглеравай таб гуз хъанач, ам ярх жез са тѳимил амай.

—Кюмек це, беса кѳил кѳурди! — гъарайзава ада аса га-лукъай кешкешдиз тѳуб гузвай Салманаз.

Салман сифте фикирлу хъана, ахпа алгъана, Беглеран гѳи-ляй акъатзавай Мусадин кѳве гѳилни мягкемдиз кѳуна, абур чѳб чпив агудна, кѳюзуудан кѳамални мет илисна.

—На ви бубадивай хабар яхъ, кицѳин хва, кицѳ! — Мусадизяефес бес жезмач, адан туѳнт ван туѳтуѳна бамиш жезвай.—Вуч кас я лагъана?! Батѳрак тир ам. Жуван бубадивай хабаряхъ, намуссуз, Мамрачрин кѳанихъай яру партизанрин жерге-яр туна, хуѳруѳз катна гѳикѳ хтанатѳа. Кепеюгѳли! — рахазгѳикъван четин тиртѳани, вичин туѳнтвал эхиз тежезвай Муса-дивая акъвазиз жезмачир.— За Каспийдин кѳерехрив Яру кѳу-шундин частарик акахъна душман тергдаѳла, и ви буба, кепеюгѳли, цѳийи властрин ихтибардиз гъахъна. Зурба активистхъана ви буба! Са тахсирни квачир гѳикъван кѳегъалар кулакаряз кѳалуриз, квачир тахсирар кутаз, кѳваливай-кѳавай вара за-ра авуна. Тѳвар-ван кѳазанмишиз, зурба инкѳилабчи жез кѳанхъанай ви бубадиз! Хуѳр ми хъиз ичѳи авуна, зун хъаначиртѳа, тѳаз чидай ада жемят гѳи йикъал гѳидайтѳа. Адан гѳилер кѳу-руѳ авурди зун я. Зун! Ламран хва, вунни лукѳ я! Гѳихътинвласть хъайитѳани, вун лукѳ яз рекъинни ийида! Вахъ марифатавайди туш. А власть кѳазанмишайди кѳун хътин лукѳар ваѳ, зун я, кѳегъал рухваря я. Квез а властдин кѳадир садрани чиржедайди туш, квез ам вуч ятѳани чидач. А власть кѳазанми-шай, ам цѳайни вацѳай акъудай кѳула гила кѳун акъахнава.

—За бубадин крарин патахъай жаваб гузвайди туш, аммавун хътин итимар чна хпер хъиз кутѳунзавайди я! — Беглеракѳюзекан гѳилерал алчуднавай чѳулуниз кѳастуналди са шу-муд тѳвал яна.

Мусадихъ аман амач, рикѳини бушвална...

—Эхъ,— лугъузва ада яваш хъанвай сесиналди.— Ихтияркѳуди я. Амма захъ гѳеле са хва ама. Эгер зи ивидин стѳал квазхъайитѳа, Аслана квез и кѳвалахар иливардач. Гѳихътин власткѳантѳани кѳу гѳиле хъуй, вири кѳу вилерай хкида.— Мусадимад гѳич чабалмишни хъувунач, акси яз ада гѳилер мадни буш-на, я регѳимлувални тѳалабнач. Вилерал мичѳивал акъалтнавайадаз виняй пичѳи бушлукхрин са гѳинай ятѳани Салманан ванкѳеззвай.

—Элукъмир! —

Са вуч ятѳани мадни кѳевиз кѳамал илис жезвай.

Са акъван вахт алатнач ам гѳилерни кутѳуннаваз Советдин контордиз хутахна. Садикъаз мад вичин чѳехи буба ахкун хъу-вуначир. Ам анжах зигѳинда гѳамишалугъ яз ама. А вахтундани айвандик, нерай иви гадар жезвай чѳехи буба акурла, гада-дин рикѳел ада вич гѳикѳ лацу гѳед авай тайцел акъадарна багъ-лара кѳекъуѳрнайтѳа хтанай. Эхъ, хуѳре садазни авачир хъи-цикѳдин кѳуртни Садикъаз Мусади цванай.

Багъманчи тир Муса, адани Садикъа кѳелемар акѳурдай. Гъар нисиниз дидедиз фу гваз никѳиз фена хтайдалай кѳулухъ бубадихъ галаз багъ хуѳдай. Мусадини вичин хтулдиз ахътин хкетар ахъайдай хъи, Садикъа вири рикѳелай фена абуруз яб гудай. Акъван гѳадисаяр бубадиз чидай хъи: инкѳилабдин жен-гера кѳилел атай агъвалатрикай хтулдиз тѳимил суѳгъбетар авуначир.

Амма кѳе Мусадин гѳилер кутѳуннава. Ам властдиз акси кас я лугъузва. Эх, ада лагъанай эхир: «Вунни кѳий ви власт-ни!» Беглеразни лукѳ лугъузва. Яраб Садикъан чѳехи бубади кѳелетна жал?! Ам гададиз гѳамиша гъахълу кас яз чида эхир.

Мусади а келимаяр гѳихътин манада аваз лагъанайтѳа, Садикъ гѳавурда авачир. Аялдиз лукѳ лугъудай гаф такѳан тир, адаз чизвай: школада садрани кѳведра эзберначир: инкѳилаб-лукѳвиликай азад авун патал кѳиле тухвайди тирди.

Кѳюзуудан сивяй акъатай маса фарини Садикъан кѳилел чѳарар цаз-цазнай. Мусади гъарайнай эхир: дяведа зи кѳве хва кѳена! Аялдин зигѳинда абур хцидаказ гъатнай. Ада вичин бу-ба Сефер дяведа телеф хъайиди гила хъсандиз кѳатѳанай.

Садикъаз хуѳруѳн Советди, колхоздин председателди айвандик акъван кѳевелай тереп хуѳзвай дахди чан гайи, Аслан ими-ди женг чѳугур, Мусади инкѳилабдин кѳати женгера кѳазан-мишай, санлай кѳачурла, саки вири тухумди чанар кѳурбанд авур власть багъри тир. Къенин дуѳнуынди кѳарсурай аял, инанмишвал квахъна, чѳехи бубадин гъайифди атѳанваз шезва.

Тейлидиз килигна, раб ягъна, дарманар гана, духтурни су-гъул яз хъфена. Рушарни кѳвале амач. Дидени секин хъанва. Амма Садикъавай шел кѳаз жезвач. Школани рикѳелай фена, ам кѳвалин муртѳа ацукъайвал гъакѳ ама. И пакаман кѳилияй айвандик кѳиле феѳи «кѳаришмада» тухумдин намус, гѳейрат гѳим я, багъри тир власть квелай башламишна квелди куѳтягъ хъанайтѳа, ина писвал гѳим я, хъсанвал гѳим я — аннамишиз гададивай жезвач. И муракаб меслаѳайрай кѳил акъудиз тахъа-на, агаж хъана ацукънавай Садикъ муртѳай вич кѳужахда кѳун-вай дуѳнъядиз накъварив ацѳанвай, кичѳ кѳекъеззвай вилерай килигиз амай...

ВАД ЛАГЪАЙ КѳИЛ

I

Пакадин юкѳуз Тейлидин кеѳияр аквадаѳвал ачух хъанай. Тила ам регъатвилелди

месени ацукъзава. Беден гъеле зайиф--зама, ам вични кьурай канаб кьур кван кьезил я.

Школадай хтай хциз Тейлиди тавакьу авуна:

— Чан хва, фена регьуыз са вил яна хъша. Адан рак агал-найни, тахьайтIа — агалнйчни, зи фикирда амач. Са кьве йикъа-лай зунни кьарагъда, ахпа чна кьведани амай кьуьлни, гьуьр-ни анай хкида. Гатфаралди сад акъатда.

Дидеди лагъай кIвалах Садикъан рикIелни аламачир, ми- йиф тир кван, а вахтунда Гьабиба вуч авуна, вуч авунач — нин кьил акъатрай. Гада регьуыз физ кIвачин хъана.

Гуьлуьыан югъ я. Садикъа регьуыз чамарзава... И вацIун тIулни живеди акI дуьзарнава хьи, эгер адан юкьни-юкьвал яру ранг янавай кака эцигайтIа, ам лап яргъай аквада. Тара-ризни, тамаризни, шуьмягъ валаризни гуя гьамгадин яд ган-ва, живедин заланвилик хилер чилел куьрс хъанвай абур, ви-нелай цурни кьвайила, ракъиник нур гуз акъвазнава.

Кьуд пад акъван ишигълаван я хьи, гьатта гуьнедай агъуз эвичIзавай Садикъан вилеривай йикъан экуьвал эхиз жезвач, ам, са бубат а)бур агажна хъиз, яргъариз тамашзава. Налугъу-да, гада махарин вилайтдиз акъатнава, гьакъван адан гуьгъуь-лар гумрагъ я.

Лацу тIула, датIана кьуру гар кьекъезва. Садикъни тIу-лаз темягъ фена килигзава. Эхъ, адазни и гаруз хъиз ана кьугъ-ваз, кьатадунар ийиз кIанзава. Пурпу живеда жуваз кIамай кван кьуьруька! Садра гьикъван майдан аватIа аку! Са тIвал кьачуна жуваз кIами кван шикилар чIугу! Вичи иниз Аслан имидизни ша талпгьунал гадади пашманвална. Ам авайтIа, низ чида, ада ина гьикъван шикилар чIугвадайтIа. Танкни ядай, яракьлу аскерарни — кьияматдин шикилрай и дугун ацIурдай. Тахьай-тIа, имиди дДивиндалди пичинал шикилар чIугвазва...

Яраб инлай гьарагъайтIа, Садикъан ван гьиниз кьведалди 4ридатIа?! Ада кIевиз гьарайни авуна: дугунал, адалай винихъ галай кIамал ван акъалдарна. Ахпа акъвазна, лацу дагълара тикрар жезвай вичин сесинизни яб гана, гьатнавай секинвал чIуриз, кьуд патаз чкIизвай гурлу ван акьурла, патав гвай кул-кусрилай, юзун акатна, жив гьикI аватзаватIа чир жезва — гьакъван ина гъава михьи я.

Амма регьуыз мукъва жердавай, гададин япарихъ са жуь-редин сесер галукъзавай. Аялди кьатIанай: регьуьн рак ачух я, гару ам галтадиз чIигъ-пIигърин ванер акъудзава. Лал кьенвай тIула рекIврекIв гузвай цIалцIам живедилай цIуьтхуьнза-вай гару ам яргъариз тухузва, ада сузадин сесзава.

Гадади кам кяна. Регьуьн рак гьакъикъатдани ачух тир, ам явашдиз эчIягъ жезвай. Йифен саврухди гъана жив кIва-лин юкьваз янава. Садикъа и кардиз яб ганач, дидеди тагъки-марнай эхир: рак агалнани-агалначни фикирда амач.

Экуь куьчедай садлагъана кьвализ гьахъай аялдивай сиф-тедай затIни кьатIуз хъанач, гуя фицекъан, тамуз Кларасар гъиз феи вахтунда, Садикъаз кичIерар гуз атай чIулав йиф гила регъве ацукънавай. Гьакъван ина мичIи тир. Анжах кьалу цла гуьтIуь, яргъи дакIар, лапу, тек шем хъиз кузва, куькIвен-ва, лДразва.

Вилер яваш-яваш мичIивилив вердиш жезвай Садикъахъ са гьихътин ятIани сузадин, заландиз кьачузвай нефесдин ванер галукъзава. Гада мукъаятвилелди виринриз тамашзава... Ан-гъе, муртIа авай шешелрин харадал гьич такур хътин са эйбе-ясер затI юзазва. Аялдин беденди цак акъудна.

Сифтени-сифте Садикъа шешелрин харадилай куьрс хъан-вай кавалдин ценер, ахпани яцIу яргъи кIвач кьатIанай. И кIвач аялдиз акъван зурбаз акунай хьи, гьатта адаз гьарай кьилел-лаз инай экъечIна катиз кIанзавай. Амма таниш ванци ам уяхарна.

— Са-ди-икъ. Ву-ун яци?Гада кьах хъана амукъна...

— КичIе же-ми-ир. Инихъ ша-а. Зун Гьабиб я,— суза чIуг-вазвай сес тикрар хъхъана.

Садикъаз и эйбегер инсандин патав физ кIан туш, амма аялди вич вичел алачиз камар кьачузва, гуя суьгъуьрда тунва, кIвачер чеб чпелай еримеиш жезва, ам шешелрал кьатканвай-дан патав тухузва.

Эхъ, им Гьабиб я. Вични чир хъжедай суфатда амач, чинал хирер ала, кьазуннавай фуфайкадин хуруярни, гьатта шеше-ларни кваз ивидай ричанва. Ам цуру ийизвай тини хъиз ка-валдик ква.

— Гьабиб ха-лу-уу! — лугъузва гадади, адан кьуьнуьк ки-чIез-кичIез гьил кягъзава.— Вун икI вучиз... ава?..

Регьуыз кас кьез акуна, са гуж-баладалди Гьабиба хкажай кьил шешелрал ават хъууна.

— КичIе жемир,— дакIунвай тIузарар са бубат юзурна куш-кушзава ва эйбегердиз хъверзава.— Завай кьарагъиз жезвач. Куь кьуьлуьуз, гьуьруьуз килигиз йифиз атанай ун...— Гьабибаса кьадар ял акъадарна ва четиндиз нефес чIугваз алава хъууна:

— Жанавурди ку-укIвар-ар-рна зун. Кьин тавуна кьакъатна,— адан ял кьазва...— Ажал хъанач жеди...

Садикъаз рахазни бегъем тежезвай Гьабиб гила, вилер тIи-мил экуьнихъ вердиш хъайила, хъсандиз аквазвай, адаз ам язух кьезва, адан гьайиф чIугвазва.

— Щай хъийидани, Гьабиб ха-лу-у?— хабар кьазва гададигъеле вичин гьиссерин есирвиле амач.

— Э-эхъ, жува цIай хъия-а. Жедани ва-ава-ай? Зи беденмихъиз мурк я,— дакIунвай хъвехъ, регъят жезвайда хъиз, ше-шелдив мадни агудзава, Гьабибаз рахаз четин тир.— Гена...атIа йифиз вуна гзаф кIарасар гъана хъсан карна,— сует жезвайда хъиз, вилерни акъална.— Шарасар ама-а-зма-а, цIай < хъия гъа-а.

Садикъа сун гуьлуьт алай Гъабибан кIвач, хкажна, шешел-рал, кавалдик дуьз эцигиз чалишмишвалзава.

— Я-ял-ми-ир, у-уфтт! Заз пис тIар жезва, — тавакъу ийизва Гъа(бйба. Гадади яб гузвач, са гужуналди адан агъур кIвач дуьз Эшгна, кавални гьалдна пад-къил кIевирна ва цIай хъийиз баш-ламишна.

— Садикъ, — эверзава Гъабиба са жизви къил хкажна. Аялди куьтIни ийизвач, ам къула цIай тунал кIевелай маш-гуьл я. Гъабиб са жуьре адаз килигзава, адаз чизвай: гадади вичиз яб гузва:

— Жув няналди ина акъваз, зун къилди тамир, — ажузви-лелди минетзава. — МичIи хъайила, аклад. Зи бубадизни вах Селминазаз зун хугахиз ша лагъ. Хъуйни!? — Садикъал вилерал кIанваз жаваб гуьзлемишзавай Гъабиб са живи ял къунаакъвазна, ахпа, гадади чубкъни тийизвайди акуна, давамархъувуна:

— И гьалда аваз хуьруьн жемьтдиз акун заз кIанзавач. Абурни захъ гила къекъезва жеди. Хуь-уьре ахътин са хабар-ни авачирни?.. Лу-гъу-да-ани вуна?

Садикъа рази яз къил элязава.

Нянрихъ кIвализ хъфей гадади вичиз акур агъвалатдикай сифтени-сифте дидедиз суьгьбетнай.

Тейлиди хциз дикъетдивди яб гана, ахпа адаз суалар гуз башламишна. Садикъа гьар са суалдиз жаваб гудайла, месе ацукънавай Тейлидин секинсузвал артух жезва, гуя ам хцин гафарихъ инанмиш туш, гъакъикъат чириз кIанзавайда хъиз, адан вилер къалабулух кваз гададин чина къекъезва. Легъзе-да ам кIевиз шехъна:

— Жанавурар вучтинбур я!? Ам гатанвайди я! Рекъиз кIакъхана! Чан аламаз гьикI амукъна? Ам азарлу инсан я эхир... — вичин вилик квайди хва тирдини рикIелай алатна гъарай акъат-най Тейлидай, И гъарайди гададин рикIе шаклувал тунай. Ам-ма шак нел гъин, Гъабиб гатайди вуж хъуй? — ам дидедини ла-гъанач эхир.

Тейлиди сифте яхун лацу тупIаралди хъуькъверилай накъ-вар михъна, ахла кар къетIнавай Садикъавай тIалабна:

— Гуьлназазни Перидиз ша лагъ. Гъабибанбурун хзанриз са Iгафни лугъумир. ТахъайтIа къал акъатда.

Гъа и йифиз Гуьлназани Периди гьелерраллаз Гъабиб чпин кIвализ хутахнай. Ам саки са вацра месе къаткана. Хуьрени и агъвалтдихъ галаз алакъалу яз гафар-чIалар артух хъана. Амма азарлу и касдиз ни къаст къунатIа, тайиндиз садавайни лугъуз жезвачир. Бязибуру ам Мусадин хва, Садикъан ими Аслана гатана лугъуз шакзавай. Масадбуру тахсир къачагърин хиве твазвай. Амайбурни жанавуррин рамагдикай рахазвай. Тахсиркар тIуб тубкIуьрна садавайни къалуриз алакънач. «Аслан армиядай жигерра хер амаз хтанва, ихътин мекъериз ам «Iваляй экъечIна регъуьз фич эхир», — тестикъарзавайбурни тIимил тушир. Гзафбуру Гъабибаз лап «дуьз кар хъана, адан хендеда паб авай регъве йифериз ажал авани?» лугъузвай. Гъабиба вичин къилел атай и дуьшуьшдин себебрикай садазни кIели авунач, я садазни арза авунач. Аквадай гьалда, им ту-хумрин намусрик хкIадай кар тир, абурукай гьарма сад вичин лайхлувилериз вафалу яз кисна акъвазнавай. Гъавиляй и кар виридаз сир яз амукъни авуна.

II

Садикъни, гила Муса буба амачирла, абурун кIвализ са ар-ггух фидачир. Ана сугъулвал гьатнавай. Пичинин пуна пIуз-пIузвал алкIана гьилер метIерал кIватIна, лугъудай гаф-чIал амачирди хъиз, пагъ атIана амукънавай Седеф баде ацукъна жедай. Адан къанпгарда, пичинин вилик, къуьнерихъ шинель галаз Аслан имини куьрсридал жедай. Амни фикирлу яз цIуз килигзава, датIана вичин яргъи шуькIуь тупIар чубкъезва, абурай жакъракъар акъудзава. Садикъаз вири художникриз гъа ихътин шуькIуь яргъи тупIар авай хъиз тир. Имиди акIажариз жакъракъар акъуддайла, аялдиз абур гъасятда тIаркъна хадай хъиз тир. Ихътин назик, хцIу тупIар авай касди Гъабиб гьикI гатурай, — фикирлу жедай гада. Ам чарабурун фитнейрихъ инанмиш жедачир, ими дяведа разведчик хъайидахъни ихътин декъикъайра агъаз кIамукъдачир. Амма Асланан хъвер гьикI ятIани аялдин бейнида фасагъатдиз гьатнай. Ам портретдай аквазвай бубадин хъвер хътин рикIиз чимиди тушир. Ам са гьихътин ятIани къезилди ва къайиди тир. Ими вичиз хъуьре-дайла, Садикъа гъамиша къулайсузвал гьиссдай, рикIени шак-лувал гьатдай. ЯтIани Садикъаз вичин ими пара кIан тир. Ада гъа са геренда цIивиндал Садикъан суьрет чIугвадай, ягъ тийидай жуьредин шикилар жедачир. Дяведикайни пара суьгьбетар ийидай. Фронтда сапер-разведчик хъайи Асланан хурни орден-райни медалрай ацIанвай, Садикъ абурал тежер къадар ашукъ тир.

Вири и гъафгейра Садикъан рикI секин я. Гъабибакай инжик-лу тахъана хейлин вахтар я эхир. Са къайгъуни авачиз гада гьар няниз имидбурун кIвализ физ-хкъезвай...

Садра йифиз ам гьж хъиз ахварай аватна. КIвале мичIиз-вай. Анжах патав гвай тавханадин ракIарин хъиткъеррай лам-падин зайиф нурур аквазва, анай кушкучурин ванер къезва. Гададин рикIе къайи хиялди къув яна, ахвар михъиз квахъна. Ам абуруз дикъетдивди яб гуз месе ацукъна. Дидедин ван... мад са вуж ятIани рахазва. Гъабиб?.. Садикъаз къарай атанач, фена рак ачухна.

Лампа эцигнавай столдихъ кIаникай алукIдай лацу хунин перем алаз гъакъикъатдани

Гъабиб ацукънава. Садикъ вичин вилерихъ агъзвач, абур тѳушунна. Ваъ, Гъабиба гъамиша хъиз адаз вичин жуьре хъверзава. Далудихъай винел акъвазна Тейлиди адан къецѳилнавай къуьнелай бугъ акъатзавай нек алтад-зава. Амма раклара пайда хъайи аял акур диде къах хъана, гъилерни юзур тежез, Гъабибан къуьнел алкланваз амукъна.

И чара касдин — Гъабибан хъверди, адан хкис хъанвай хъи-пи сарари Садикъаз акъван ажугъ гъанай хъи, адаз «Чи клва-ляй квахъ!» — клевиз гъарагъиз клан хъанай. Амма адан алклан-вай, къурвах хъанвай дидедин вилери адай гаф акъуднач.

Гъабибаз къайгъу авач, ам хъуьрезва, акл хъуьрерзава хъи, гуя ам садани гатайди туш — гъалибвал къазанмишай аскер душмандин сенгеррал хъиз, рикл ферикъат яз ацукънава, стол-дал са къуьнтни аклурна ацукънава, муькуь къецѳиларнавай гъилин къуьн Тейлидив вуганва.

Тейлидик гъерекат акатна. Гъабибан къуьнелай пек алудна столдал эцигна. Хияллу яз, зурзун квай еришралди ам хчин патав атана. Пек алудайла, Гъабибан къуьняй къвезвай иви акур гададиз са жуьре хъанай, адан туьнтвал туьхвенай.

— Ахварай аватнани? Кичле хъанани? — вич вичивай квахъ-наваз рахазва Тейли, гъа са вахтунда ада аялдин къилелайгъилни аладарзава, жавабни гуьзлемиш тавуна алава хъийиз-ва: — Хъша, чан хва. Жув ксус.

Тейлиди кушкушдалди лугъузва, на хиялда, клвале ахвар-завайбур мадни ава, абурни ахварикай уях жез кичле я. Гада ракларилай алатнамазни, ада гъил гелягъна гъасятда ам акъал хъувуна, клвалени мичли хъхъана. Тейлиди гила алгъана хчин япал клуф эцигна явашдиз лугъузва:

— Риклел аламани, хва, Гъабиба начагъзавайла зун регъвяйчи клвализ гъикл хканайтла? Жуваз хъсанвал авур касдиз жувани гъурмет авун лазим я. За адан хирер кутлунзава. Къуй гъамни сагъ хъуй.

Садикъаз дидедин гъич ванни къвезвач. Адаз дидедин гъар са гъерекат, гъатта яваш сесни кваз тапанди хъиз я. Гададиз и мичли чкада вич гъинихъди физватлани чизвач, серсер яз ада вичин къама аклурнавай туплари рум гузвай терефдихъди ла-мар къачузва. Къе Тейлидин гъилни гзаф агъур я, адак са жуьредин зурзунни ква. Садикъаз вичин къамун лекъвел ал-кланвай туплари анай тлвек акъудзавай хъиз я, гъакъван абур ана клевиз гъатнавай. Иллаки гуьгъуьна амукъзавайла, дидеди са жизви рум гайилани туплар тлвалар хъиз къама акъазиа. И кар аялдиз вич лапашдив ягъайла къван гъайиф жезва... Ятлани, Садикъ виликди физва, дидедин гъили рум гузвайнихъ муьтгуьгъвилелди физва. Тарагъгаждиз тухузвайда хъиз терхе-бадаказ вилер буьркъуь мичивилиз кам вегъезва. Физва... Эхир-ни Тейлиди хва каравутдал къаткурна.

— Килиг, — тавакъу ийизва ада веледдиз япал клуф эцигна. — Гъабиб халу чи клвализ атайди садазни лугъумир. Хъуйни? Ада ваз мад шаламар илигда, — хци куьтлани тийизваз акуна, ада гъасятда муькуь клвализ гъерекатнай.

Садикъ ахварал физвач, рикле гъатнавай туькъуьлвални са-клани алатзавач. Гададиз гъеле вичин къилел дидедин залан гъил аламай хъиз я. Къамани туплари рум гайивал тларвал гъиссама. Вилерикайни къуьд алукъай сифте йикъара чпин клвале хъайи къалмакъал, члехи бубади асадал яна иви къвез-вай, азарлу яз месе къатканвай дидедин пел карагзава... Амма и сеферда Садикъа дидедин гъайиф члугуначир, фикирар квахъ-нава, хиялар какахънава. Мусадин гъилер кутлунзавай бере, регъве акур Гъабибан эйбежер суфат хиялриз хкъвезва. Патав гвай клвале ацукънавай ада са шумуд декъикъада идалай ви-лик авур аялдин рикле хци чуклул хъиз къекъвей хъвер ва Аслан имидин хъвер бейнида гъатнава. Гзаф назик хам алайди я Садикъан имидин чин. Винеллай яру хъуьтуьл плуз, къезил члу-лав спелар къери ийиз, къве патахъни жир хъиз аста-аста акъаж жеда, хъукъверин къилерал гъвечли къундар акъалтда, плузар-рин юкъвалай лацу сарарин дуьз клвенклер хкис жеда — Аслана Садикъаз гъа ихътин хъвер багъишдай. И вахтунда аялдиз чпин имидин сивикай клизридин клуфун ухшар къведай. Амма исятда гадади клизрийрикай фикир ийизвачир. Имидин къайи хъвер риклел хтунни Садикъан шаклувал артухарнай: белки, Гъабиб регъве гатайди гъакъикъатдани Аслан ятла? Тушиз хъайитла, бес хъвер икъван къайиди вучиз я къван? Гила гададиз а къайивал имидин рикле гъатнавай ажугъ хъиз тир.

И хиялрик квай Садикъаз вич ахвариз мус фенатла гъич чирни хъанач. Уях хъайила, гъеле мичлизмай, анжах малум жезвай экуьни пенжеррал лаз квай са жуьредин серинар ве-гъенвай. Швале Гъабиб амачир. Тейли пердейрин пад хкажна пенжердин чиле гъил аклурна куьчедиз тамашзава. Аквадай гъалда, ада Гъабиб рекъе хутажвай... Налугъуди, гъатта куьче-дин юкъваз акъатнавай Гъабибан клвачерик жакъракъарзавай живедин ван Тейлидиз къвезва — муькуьфдивди секинвилихъ яб акалзава. Кас-масдиз такуна, ам клвализ агакъун и дишегъли-дин риклин архайинвал я.

Ингъе Тейли пенжердихъай къекъечлна, амма, са вуч ятла-ни риклел акъалтайди хъиз, мад вилик хъхъана, пердедикай къецел килиг хъувуна. Ахпа, гуя адаз Гъабиба, вичин гъаятдиз гъахъна, варар секиндив гъикл агалзаватла акунай — плузаррал са уьтери клвенк акъалтна, ам разивилелди вич вичиз хъуьрез, шаддиз къулухъди клвалин юкъвал хтана.

Садикъавай мад месик акъвазиз жезмачир. Ам каравутди-лай эвичлна. Тейлиди хва лап шадвилелди къаршиламишна, адан чин акъван ачух, кефиярни акъван гумрагъ тир хъи, гуя и дишегълидиз, вичин плузаррилай къарагъзавай мили хъвердин чимивилив клвал ацлурна, ам мадни ипгагълаван ийидай къаст авай.

— Чан дидедин цуьк! — къужах ачухна Тейли пичинин па-тав шалвар гъиле аваз

акъвазнавай хцелди фена, на хиялда, ада исятда вичин велед гъилерал къада, ам туп хъиз цавариз гадриз къугъунарда, ахпа булдиз теменар гуда — гъакъван гъе-вес кваз ада хцин къаншардиз гъерекатна.

Амма Садикъан чина гъич са дамни юзана, сугъулвал гъатнавай перишан вилер дидедин чина атГумна, гъилерни да-лудихъ чъунъхна, ам Тейлидидай, къурху авай чара касдикаи хъиз, катзава, аста-аста камар къачуз къулу-къулухъди физва.

Тейлидин хъвер къурана, хкажнавай гъилер хайибур хъиз булушкадин хулариз куърс хъана, фагъумдал алачиз са къве кам акатайвал къачуна, акъваз хъана, мад адаз ийидай кар-кеспи амукънач, вири акъалтІна. Фена пердеяр ялна, абурукай пенжер ачухна. КГ вализ йикъван экв ахмиш хъана. Эхъ, пен-жеррихъ атана экуьнин сегъер акъвазнавай. Мад Тейлидин гъи-ляй са кІвалахни атанач, пе^чшан яз пичинин пуна ацукъна.

Са мус ятІани гвен гвенвай никІе хъиз, Садикъа дидедиз къени вичин гаф лагъанай. Гъа вахтунда хъиз, Тейлидин ви-лерал накъвар къѐни акъалтнава, налугъуди, синагъламишзавай бахт са ни ятІани хаинвална гъилай акъатна, умуд атІана. Я туштІа, чъукъни тавуна хва къулухъди катуни адав вичин гъалатІ дериндай аннамипШ) тунай.

Садикъа шезвай дидедиз гъич фикирни гузвач, гуя ам са къадар умуьр акунвай, укІуь-цуру дадмишнавай камалэгъли, дишегълийрин накъварикай куълягъ хъанвай кас тир. Гъич

куьтІни тийиз, пичина цІай туна, некни чимна. Ахпа вири кра-рин гъавурда авай еке гъаким хъиз, столдихъ ацукъна, гъиле-вай кружкадай пар алахъзавай некІедиз аста-аста хунлар ийиз фу нез, пенжердай аквазвай, живеди кІевирнавай дагълариз, тІебиатдиз фагъумлу яз тамашзава. Низ чида, ада умуьрдин мана-метлебдидай вуч дерин фикирар ийизвайтІа. Ахла школа-диз физ гъазурвал акуна. Дидеди Сеферан куьгъне пенжекди-кай цвайи чернилдин лекеяр хъанвай чантани къуьлуьз вегъе-на, Аслан имиди багъишай леле гъед авай бармакни къачуна, ракІарихъди са шумуд кам вегъена. Амма Садикъ, легъеда кІвалин юкъвал акъваз хъана, са вуч ятІани рикІел хтайди хъиз, явашдиз элкъвена цлакай куьрсарнавай бубадин суьрет-диз тамашна. Сефера, гъа виликдай хъиз, къалин спелрик чъу-нуьхнавай сирлу хъвер вичин хциз гилани багъишна, ам чими гъамгадин стІал хъиз гададин рикІиз аватна, ивидик акахъна. Амма аялди бубадин мили хъвердиз жаваб ганач, акси яз, суь-ретдал алкІанвай адан вилер еке жезва, экъис жезва, абура къайи нурад къекъевезва, абур мадни атІугъзава. Туьтериз къур акъатай аялди, вич акакъ тийизвай са шей акурла хъиз, та-марзлувилелди, рикІ тІарвилелди цукІуьн туькуьнна...

Садикъ вичин бубадин суьретдиз акІ килигзава хъи, гуя вичин гуж бес тахъана, зайифвал гъиссай, рикІиз азаб гайи бе-реярни дидени вич икІ амукъун — гъадан тахсир я; Садикъан рикІин тІарвилерин тахсирар вири гъадан хиве ава, гъада жа-вабни къада.

Цлакай куьрсарнавай суьретдивай хциз вуч меслят гуз хъуй? Ам Аслан имиди чІугур са шикил я эхир. Къуй сирлуз хъуьруьрай...

Садикъа гъиле къунвай пеле гъед авай бармак къилел алукІ-на, школадиз тади ийиз кам къачуна... Акъваз хъана, аквадай гъалда, вил галамай, элкъвена суьретдиз килиг хъувуна. Ахпа бармакдин яб къуна ам виняй агъуз къилиз чимна чилиз ки-лигиз ракІарихъди акІ гъерекатна хъи, налугъуди, аялдиз дуб-нья чІулав хъанвай, адаз затІни ахкваз кІамачир, гуя ам вири-далай багъа касдихъай, пак тир гъиссидихъай мидаим яз чара жезвай. На хиялда, суьретдихъ ам патал мад са метлебни амач, рикІ туькуьул яз гадади ракІарихъди гъерекатзава. Мад Садикъ бубадин суьретдин вилик адаз килигун патал садрани акъваз хъийидач, хва патал ада яшайишда гъакъикъатдани мана ква-дарнавай.

Рак ахагъай Садикъ акъвазна ва ада гъич къулухъ эл-къуьнни тавуна лагъана:

— Къе зун геж хкведа. Тарсарилай къулухъ имидбурун кІвализ фида. Захъ къекъемир, — аялдин сес къуру я, адан келимаярни, чІехиданбур хъиз, акъалтІай манадив ацІанвай ва куьруь тир.

Гададиз дидеди чъукъни тийидайди чизвай, ам жавабни гуьзлемиш тавуна къецел экъечІна. Дуьз лагъайтІа. аялдиз Тейлиди вуч лагъанайтІани са гафар тир, ада вичин къарар къабулнавай. И кардин гъавурда Тейлини акъунвай, гъа вилик-дай хъиз, пичинин пуна ацукъна, ада кисна вичин накъвар миьхъзавай...

Къе Садикъавай мад кІвалах жезмачир. Мамеда адан рикІе вири какадарнавай, вири ругнавай. Хъсан кар патал, жемьтдин хийир патал чалишмиш жезвайла, кар нясинал гъалтайла, аку-на хъи, ам гъикІ элкъвенатІа. Садикъаз мад са куьникайни фи-кир хъийиз кІамачир.

Са гъинай ятІани вили цавун ценерикай хкатзавай перишан манидин сес адан ругъгъдик акатзава. РикІиз таъсирзава. Ам дидедин мани я. Садикъаз вишералди сесерикай вичин дидедин шуькІуь сес чир жезва. Эхъ, эхъ, мани язавайди адан диде я... РикІиз тІар я — мани адан зигъиндиз Мамеда гуьцІай чиркин къарадидай атана чикІизвай... Амма хорди ванзава, ванзава, мани мадни гуьрлу жезва. Садикъаз акІ я хъи, и мани ракъини, мергъяматлу гар алахъзавай чъулди язава. Садикъан диде хъиз, рагъметдиз фейи гзаф маса дишегълийрин сесералди гила са къадар яшар хъанвай Советдин секретарвиле кІвалахзавай - Къизтамум хъиз шадвал чизмачир, ажужарнавай дишегълийриз элкъвенвай рушарин сесералди мани язава. Абурун сесералди

• чили, чуьллери мани язава.

* Эхъ, и мани адан дидедин мани я. Ам Тейлидин, ам хътин гзаф маса дишегълийрин къисмет я. А мани бубадин экуь къа-мат риклел хуьнин, Гъабибан, вири хуьруьнвийрин къисмет тир. Садикъани адаз яб ганай. Садикъни адахъ галаз члехи хъанай. Садикъ хордин кесерлувилик квазва, налугъуди, зигъин квахъ-нава — терхеба рахазва, кушкушзава, вичиз гъуьнтI гуз куш-кушзава...

«Буба риклелай алудна... Риклелай алудна... Гадайрал Рагъ-манни Рагъим эцигна. Бубадин тIвар риклелай алудна...»

Адан рикIи рикI незва, уьмуьрдихъ са метлебни амач. Ле-гъеда адаз вучиз ятIани вич, диде ва Гъабиб тежер къадар гъайиф атана, дарихвили къарсатмишдай къван гъайиф атана. Садикъа затIни къатIузмач. Зигъин са гъина ятIани яргъа-ра, лап яргъара сиягъ хъанва, амма бейнида дишегълийрин хорди ванзава, къвердавай гужлудаказ ва гужлудаказ ванзава:

Мад дурнайрин цIиргъ физва чи хуьрелай,
Зи кIани яр фронтдай мад хтаявач...

Садикъани терхеба кушкушзава:

— Эхъ, эхъ, абуру бубадикай мани язава...

Гъуьле цавун кIаникай хъиз гими пайда хъана. Рагъул ци-ферикай чапрасдиз кватзавай ракъинин назик нурара цIарцIа-рар гуз, ада пендал тади ийизва. Зани зи хуьруьнвиди адал гуьзчивалзава.

Хуьруьнвиди къезилдиз къванцелай хкадарна ва целди ча-марна, лепейрин къаншарда цуквал ацукъна. Лепедик са шу-мудра гъил кутуна, ахпа мекве къачур циз килигиз лагъана:

— Яд пис къанва, гъакI зурзазва. ИкI зурзазвайла, заз гъуь-луькай кIусни хуш къведач, адахъ руьгъ амачирди хъиз жеда.

Хуьрунвиди дуьз лугъузва, гъуьл такъатсуз я, адавай гъатта къерел алкIанвай муркIадин къелечI кIус къванни анихъди га-дариз тежез, ам лешрешрив гъакI юзурзава.

Зак къайи фул акатнава. Ам чина акъазвай къайи гаралай гъуьлуьн и жими зурзуни аргух кутазва. Заз хуьруьнвидин ке-лимайрин ва фулдин дерди акъван авач. За масаникай фикир-завай...

Завай Садикъан суд-дуван ийиз жедач. Ам тухумчивилин алакъаяр квахъиз башламишца, й девирда дяведин хирерин къа-цIарал, кIапунал илигай тIуруни гадарай вергил хъиз члехи хъайи инсан я. А девирар завай пара яргъа я. Идалайни гъей-ри, адавай гъеле аялзамаз гзаф инсанрин къисметриз таъсир ийиз алакъна, гуя ам кесерлу итим тир. Гила лагъайтIа, Са-дIкъ вичи портуна диспечервилини къуляугъдал кIвалах аву-нал, хъсан дуллух аваз агъваллувилелди яшамиш хъунал рази я.

Гъабибахъ галаз меслятвалнайтIа, адан дидедивайни цIийи къилелай вичин бахт синагъламишиз хъжедай, я вичелни ту-хумда тек яз тур бедбахтвални къведачир.

Заз Тейли халани хъсандиз чида, Гъабибни риклел алама. Ам агатнавай, къуьзеказ элкъвенвай. Гъар юкъуз чпин варарин вилик квай къванцел ацукъдай, ништIердалди датIана гъиле-вай ланшунилай туькъвелар аладардай. Ахпа нянрихъ а туькъ-велар цIай къана кудай. Къарагъна кIвализ хъфидай. Адан къил михъиз лацу тир, дакХун квай хътин чинал гъамиша гъекъ же-дай. Нефесни заландиз къачудай. Адан гъерекатарни акъван агъурбур тир хъи, налугъуди, Гъабиба элкъвена экъис хъанвай кIулал датIана са гъихътин ятIани акван тийир пар алаз гъисс-завай.

Къужа мукъвал-мукъвал жаванри юкъва твадай, адакай абуру зарафатардай. Са бейниван кас я, абур патал вич квасадин еринда машгъулат тирди тийижиз, Гъабиб вични виридахъ галаз хуьредай, виридахъ инанмиш яз, абуруз вичин михъи, пак, сифте муьгъуьббатдикай суьгъбетар ийидай, дерди ахъай-дай. Гила Гъабибан гафарихъ вуж агъурай, жегъилриз адан рикIин тIал машгъулат тир, касдин бахтлу декъикъаярни — за-рафат.

Гъабибан буба вичин ажалдик къена, амма гъеле бегъем яшар тахъанвай вах Селмина^а вичиз къастна. Инсанрин ри-кIелай алатзавач, гатун са нянрихъ гъикI а руш цIун мурцари къунваз, гъарай алахъиз хуьрай катзавайтIа. Ам са нелай ятIа-ии парце гъатнавай, вичин няне ада гъа икI цIалди алудни аву-най...

Колхоздин председатель Беглеран уьмуьрни хабарсуздаказ ва сирлудаказ гъикI къатI хъанатIани, виридаз чизва. Налугъу-ди, Мусадин къинер-ахтар къалум хъана: адан къилел атасI дуьшуьшда иширакай ксариз садазни къисметди инсафнач. Къуьзекан гъилер кутIунай гъа йисан гатфарин азгар вахтун-да хуьруьн колхоздин председатель квахъна лагъай чIулав хабар чкIанай. Ахпа, къве гъафте алатайдалай къулухъ, Беглеран мейит жагъанай. Ам хуьруьвай са къуд километрдин яргъа авай багъларай жагъанай. Гъиле якIвни амаз мейит ярх хъан-вай зурба чуьхвер таран пунак акатнавай. Мукъаятвалнач, ви-ня атIай тарак вич акатна, фикирнай вирида. Райондай атай силисчидини гъакI кхъенай. Амма хуьре фитнейринни тегъней-рин ванер кими тежез гзаф вахтар хъанай. Садбуру ам са ни ятIани къейиди я, туширтIа, цуькведи къунвай еке тар атIудай ахмакъ жеч эхир лугъузвай. Масадбуруни Асланал шак гъиз-вай. Гафар, ванер, фитнеяр я, нивай вуч лугъуз хъуй, и кардай я силисчидивай, я масадавай къил акъудиз хъанач.

Беглеран сирлу кьиникьди хуьруьн Советдин председател-дин архайинвал кьадарна. Салман, гуя бедбахтвал геле кьекь-везвайди гьисснавайда хьиз, Беглер кучудна варзни алат та-вунмаз, хуьр-квал гадарна, вичин хзан галаз Карагандадиз куьч хьанай. Лугьуда хьи, ам ина шахтада квалалахал акьваз-на. Мад Салманакай са ван-сесни садазни атанач.

Садикьан ими Асланакай рахайтла, зи рикел мад жуван аялвал кхезва. Са сеферда хуьруьз Аслан хтана лагьай ван чкланай, Вири лезги аялар хьиз, квачел кьецДил, ракъини ка-на лигим хьанвай, яхун ва гьар вуч хьайитлани акваз, чириз чалишмишвалдай чнани царце гьатна адаз тамашун патал магьледин агъа кьилиз чамарнай. Яраб а Аслан вуж ятла?!

Эхь, Аслан чпин куьгьне, ичли хьанвай ужагьриз хтанвай. Куьчедиз гьич тек-бирни экьечдачир. Гьар нянрихь чпин куьгьне айвандик дестекда кьуьн актурна акьваздай. Яргьариз та-машиз, планрус члугваз, хунл-хунл кьалин гумар акьуддай. Гьа икI ам мичли жед^лди аник кумукьдай. * Гатун са экуьнахь магьледал нажахдал квалалахзавай ван акьалтна. Аслана чпин квалерихь галай хуси бахчада авай дигмиш жезвай емишри кьунвай тарар атлугвай. Гьайиф туш-ни, вучиз атлугва лагьана хабар кьурбуруз ада жаваб гузвай: «Заз яшаммиш жез кланзава. Заз инал цийи квалер эцигиз. кланзава. Куьгьнебур виже кьезмайбур туш». Нисиналди ада багьда авай вири тарар атлана ярхарна. Ахпа туьквендай эрекь кьачуна. Мад ам гьич садазни акун хьувунач. Гьич кХвалин ракъни агал тавуна квахьна. И карди кьалабулук кутур кьун-шияр адахь вирина кьекьвез башламишна. Аслан санани авачир, адан квалаяйни жагьайди эрекьдин ичли птулкаярни цДай кьуна кузвай хуьрй катзавай дишегьлидин гьеле куьтягь тавунвай шикил алай парча члугунвай еке рамка тир. Пенжер-рай кьезвай экв акьадайвал квалин юкьвал эцигнавай и рам-кадин патав жуьреба-жуьре рангар авай кватияр чкланвай. КватI хьанвайбуру ам Селминазан суьрет тирди кьатлана. Эхь. Селминаз канай. Ам кьени кузма. Диливилин сердив, кичлеви-лин гьисс клусни амачир кьастлу гьерекатдив, гьазабдив ацлан-вай адан чин, цлун ялавдин, гумадин пердедикай хкатна чир жезва. Амма цлу дишегьлиди гьилер хкажнавайвал — цавуа лепе гузва, кьвердавай гужлуз лепе гузва. Пиян яз Аслан йифе-риз куьгьне сурара кьекьвез акурбурни ава. Дидедин сурун кьванцин патав акьвазна дубаяр клелзава, Селминазан сурун кьилихь ацукьна яргьалди гьам члугвазва лугьурбурни кимк тушир. Белки, Селминаз клан тир жеди, я туштла, ада фадлак кечмиш хьанвай и рушавай вичин гунагьрилай кье гьил кьа-чун тлалабзавай жеди. Аслана рикле вуч аватла низ чир хьуй. Гьар гьикI ятлани, адаз рикел хтунри, вичин зигьинди секин-вал гузмачир. Хуьруьнвийриз эрекьдин ичли птулкайрин гьам-барни цай кьуна кузвай дишегьлидин бегьем куьтягь тавунвай шикил ядигар яз туна, Аслан хуьрй квахьна. Мад адан кьис-метдикай заз затлани малум туш. Гьа икI Садикь тухумда тек амукьнай.

Эхь, Кьецли Мамед, саки ичли хьанвай хуьре са чернел хьиз, шейтлан хьиз, гьеле кьекьвезма. Ада анжах са хьивегь-дайдакай фикирзава. Датлана жибинра гьил экьурда, са ке-пекни тутуна абур миьхи ийизва лугьуз, югди папаз сеперар> гуда. Адаз, ичкидилай гьейри, пак затI дуйньядал аламач. Эхь, куьчейра вичиз клани кьван кьекьурай, амма садбуруз агьзур сеферда лекеламиш тирди, масадбурузни мидаим яз. пак тирди мад сеферда куьз кьапДурда кьван? Идахь вуч мет-леб хьуй?! Дуьз лагьайтла, шейтланди пакдайни напакдай кьил акьуддич, адаз вири са гафар я... Икьван гагьда киснавай зи хуьруьнвиди мад сес хкажна: — И мукьвара газетдай за ви статья клелнай. Хьсан крити-ка авунвай. Гьахьтин сад КьепДи Мамедакайни кхьин нубат я,

— кьумадилай са ккIал кьачуна ада гьуьлуьз гадарна.— Диде-дин веси за кьилиз акьудна. Булах эцигна. Амма вуна, и кьейи хва Мамедакай вижевай сад кхьихь. Хуьре тийизвай кьуд ала-мат авач а кицлин хци. Гьахьвал арадиз ХIкун гьерек я эхир!

Гьуьлуь дарихмишдайвал лешрешар хьийизма, чайкайрини гьарагьзава, анжах за абуруз яб гузвач, рахазвай Садикьаз гьак! кьил элягьзава. Садикь Садикь я, адаз вири писвилер, бед-бахтвилер Мамедавай аквазва. Амма заз са шумуд йис идалай вилик, редакторди тапшуругь гана, хайи хуьруьз рекье турла хьиз, гилани Мамедакайни затлани кхьиз клан туш. А вахтунда редакторди лагьанай: «Вач жуван хайи хуьруьз, ана гектарник-ринни хзандин пудратдин звенояр тешкилзава. Низ чида, хайи чкада тахьана гьикьван йисар алатнаватла, жуван жемьятдали са кьил члугу, кьиле физвай кваллахрикайни чимизмаз хьиз чаз са репортажни хкваш».

Дугьриданни, зун хайи хуьруьз хьфин тавуна са кьадар йисар тир. Артух яргьал теvegьна зун аниз рекье гьатна. Са йиф райцентрада акьудайдалай кьулукь, партиядин райкомдин хуьруьн майишатдин отделдин зеведишдихь галаз икьрар авур-вал, лака экуьнахь чун хуьруьз хьфиз рекье гьатна. Гьич ма-шинда акьахдай мумкинвални хьанач, ацлай якларин кьакьан буйдин милициядин старший лейтенант атана акьатна...

—Зунни вахчу гадаяр,— лагьанай ада сифте салам гана, ахпа райкомдин работникдиз са вил яна хабар кьуна: — Загежнач хьи,— жаваб гуьзлемишна, «Москвич» кьиб хьиз эчIя-гьиз, залан жендек хьуткьуриз машиндин кьенез гьахьна ацукь-на.

—Таниш хьухь, им участковый милиционер Эсет я,— дуьзхкатIнавай рехи цДвелев хьуьтуьлдиз туплар гуьцIиз, зав ра-хазва райкомдин хуьруьн майишатдин отделдин зеведиш: —Амни гьаниз кар аваз кьезва.

Зунни Эсет таниш хьана. Шофердини машиндиз худ гана... Партиядин райкомдин хуьруьн майишатдин отделдин зеведиш пара сугьул кас я, кабинетда яргьалди текдиз ацукьзавай адаз

-кисун хесет хъанва. Аквадай гьалда, адан и хесетдив шофер хъсандиз вердиш тир, сивел рахун алачиз машин гьалзава. Бязи декьикъайра заз акI жедай хъи, шофер ахвариз фенва, машин вич вичиз гьакI зарбуна авахъзава. Зани абуруз вуч лугъу-да къван, жувни «Москвичдин» пипле, куьтIни тийиз, сив къа-къуниз, ацукънава. Анжах и старший лейтенант дири я. Гафа-рин кIунтI я. Акъваз тавуна рахазвай адан кIеви хъуьруьнин ванцив ара-ара машин ацIузва. Вичи лугъуз, виридалайни кIе-виз вич хъуьрезва. Аквадай гьалда, и карни касдиз, чи секин-вилиз килигна, икрагъ хъана. Са къадар рекъиз фейила, ада машин акъвазриз туна: «Вуна са ял акъадра, зани жуван рикI аладарин»,— лагъана шофердин чкадал вич ацукън^.

—Аламатдин кIвалахар ава куь хуьре,— ацIай яру хъуькъ-вер алай чин легъзеда захъ элкъуьрна мад рекъиз килиг хъу-вуна. Заз «вуч кIвалахар я?» лагъана хабар къаз кIан яьана. Амма ада зав мажал вуганач. Эсет кIевиз хъуьрена. Вучиз ятIа-ни адан и хъуьруьн за ягъанат хъиз къабулнай, заз кIамаз хъа-на, адав суал вуганач. Устадвилелди машин гьалзавай Эсетай карни гьасятда къатIана, рекъелай вилни алуд тийиз, секин-диз алава хъувуна:

—Аниз агакъайла, вири кIвалахрикай квез хабар жеда»Белки, кIвалахда зазни куьмек гун.

—Алакъдай кар яз хъайитIа, вучиз къил къакъудда къван. Рулдихъ канду хъиз ацукънавай и касдин къаш-къаматди саки вири зи вилик пад кIевирнава, заз рехъ аквазвач. Эсетан гьаркъуь юзфариз, яцIу гардандиз гьикъван килигин? Абур акурла заз и машинда дар жезва. Вучиз ятIани, рикIени да-рихвал гьатнава. Жуван сугъулвал алудиз зун пенжердай ак-вазвай тамариз, чуьллериз, дагълариз килигунал машгъул хъа-на. Виринра зулун гар къекъезва, пешер кIвахъзава.

Гьикъван вахтар я и рекъер такуна. Гила абуру зи рикIик гар кутазва. Яраб зун инрихъ цигел тиртIа? Бес вучиз зун и чуьллериз, тамариз вил алуд тийиз тамашзава?! Гъайиф жез-ва?! Багъри чилин къаматдиз пIузаррал гьамлу хъвер алкIана килигзава?!

Ингъе машин хуьр аквадай пелел акъатна. Зи рикIин се-кинвал мадни квахъна. Заз виридаз ван жедайвал «ангъе чи хуьр» лагъана гъарагъиз кIан тир. Гила инлай анихъ зулун гар къекъезвай яргъв башламиш жеда. Иисан и вахтунда ина гъа-ва къетIенди жеда. Ам адетдиндалай ламуди, атирар галайди ва тазати жеда. Эсетани машин са зеррени яваш тавуна элкъ-вез-къекъезвез, кашу хъиз, ягъвай агъуз фенвай рекъяй гьалзава. Заз зулун ламу, къайи гъава гзаф кIан я. За шуьше агъузна къецелди къил акъудна.

Зулун ягъва иллаки гуьзел я. Яруни-дДару, хъипини шуьт-руь хъанвай тамариз, гапIалриз тамашна вилер тух жедач. РикI ферикуьт жеда. Ангъе къекъуьндал чIуру кицикин вал пайда хъана. Баркаванар гьикъван гзаф алатIа аку. Абурукай дадмиш тавуна, элячIна гьикI фин? ЧIуру емишрин тарарни ина булвилелди авайди я, амма эгер гъар са тарал къил чIуг-ваз хъайитIа, югъ акуна-такуна куьтягъ жеда. Машин акъваза-риз туна чIуру кицикар нез жувазни утанмиш я, жувни тек туш эхир. «Москвич» кицик валалай алатна фена. Зани туьте-рик къур акъатайла хъиз, шиндиз цуькIуьн туькьуьнна.

Эхъ, заз зулун ламу, къайи гъава гзаф кIан я. Заз адак са гьлхътин ятIани мижедин туршивал квай хъиз жеда. Зи аялвал хуьре акъатна, белки, гъавилай зулун гару зи рикIел хуьр хкизва жеде. А вахтара, гъа и чIавуз, чи бадеди ва къунший-раллай гзаф маса къарийри экуьнилай лап йифен юкваралди югъ чумалрикай цурач ргаввай къажгъанрин къилихъ акъуд-дай. Пакамахъ къарагъайла, чи гъаятдилай метерин атир ала-хъиз жедай. Баде, къурук чуьхверар гатаз, абурун мижедикай мед ругунал машгъул жедай. Эхъ, зулун къайи шагъварди, ла-мувал къачунвай чуьллерилай, пеш кIвахъна физвай тамари-лай атир заз зи аялвили атир хъиз жеда.

ЧIехи буба зи рикIел са уьтери алама. Ам кечмиш хъайила зун лап аял тир. Бадени рагъметдиз фена гзаф йисар алатна-вайтIани, адан къамат зигъинда фасагъатдиз ама. Гьикъван адакай хиялар авуртIани, ам зи фикирда ялгъуз дишегъли хъиз гьатнава. Чи баде чи варарал чIулав къаргъа хъиз тек амукай вахт зи рикIелай садрани алатдач.

Са чIимел югъ тир. Нянрихъди чи дахдик къал акатна. Чуьлдай къежена хтай лапагар ада са-сад къаз къурук тукIваз башламишна. Завни зи чIехи вахав ада ярхарнавай хпен кIва-чер къаз тазвай. ГъвечIи вах, лагъайтIа, яхун къепДил кIвачер зурзаз лампадин патав акъвазна чаз тамашзавай. Дахди еке чукIул туьтуьнивай гуьцIайла, хпе чабалмишдай, зунни, вахни хъуткъурдай. Дах заз чапрас килигдай ва ада гъарайдай:

—Вун гиликънавани, вак чан квачни?! На кIевиз яхъатIун! — пис хъел квай адак. Са арадилай хъиз чи чIехи амле, Эрзиман буба атана акъатнай. Ам сифте, гъиле авай лаш чи-ле акIурна, адал хур вегъена алгъана тамашиз акъвазнай. Ара-ара дахдиз сад-къе гаф лугъузва.

Фу чрана къуншидин хъракай хтай дидедин, вич къапа-къап гьалтай и кар акурла, цIай финикди ифин ацалтнавай чинин рангар атIанай.

—Яда, вуна абур вучиз тукIвазва? — гъарай акъатнай адай. Налугъуди, дахди вичив къил къадай кас гуьзетзавай, ам гьасятда барут хъиз хъиткъинна. АлукIнавай куьгъне ленжек-дин ценцив гуьцIиз михъзавай чукIул дидедиз юзуриз башламишна.

—Вири вахчузвалда, квал чур тахъайди! Вири кулакарялда! Мад малар, лапагар хуьдай ихтиярар садазни гузма-чалда!

Заз садрани дах икI къапарай акъатна акурди тушир. Гила ада закни бегъем кичI кутунвай. Лап тIар жедайвал вилер экъис хъана, зун ада юзурзавай, лампадин экуьналди царцIар гузвай чукIулдиз тамашзавай. Аквадай гьалда, ам дидедизни чир хъжезмачир, чими фу квай суфра къужахда аваз, чун, вири хъиз, дидени чин хъипи яз, шурлумпI къурана гьакI амукъ-най. Ахпа, гуя вичи сифтедай дахдиз гъарагъунар гунал паш-манвална, серсер яз явашдиз хабар къуна:

—Вучиз? Ни? Кулакар гъинвайди я, им гъи вахт я? Дахди адан суалриз жавабар ганачир. Расу чуру акъалтна-вай яхун чин, кIекрен жагъа хъиз яру авуна, ада мадни кIевиз гъарайнай:

—Гила кIвалах ийимир лугъузва! Малар хуьмир лугъузва! Мад и хуьре файда амайди туш!

Эхирни дидедин пертвал алатна. Гила чин чIурна, нарази яз, тIимил хъиз ванни хкажна, ада хабар къун хъувуна:

—Яда, къе ви кIвач гъи шейтIандал алукънава? Ихътинамалар жеча эхир! Швалах ни ийимир лугъузва? Маларин вучтахсир ава къван?!

—Залумдин руш, вуна зи канвай лекъерал къел алахзавай-да хъиз, заз суалар гумир. Сифте фена хуьре вуч хабар аватIачира, ахпа зав рахух,— пара туьнт инсан тир чи дах, сабурлу-вал гъинай атанатIа чидач, сес явашарна хъиз алава хъувуна:— Малар хуьмир лугъузва, бес им кIвалах ийимир лагъай чIалтушни?

Эгер инал Эрзман буба алачиртIа, и къал низ чидай квел-ди куьтягъ жедайтIа.

—Ви къаскъанар за и лашуникай ийидалди, кисна жувангъиле авай кIвалах ая! — гъарай ганай ада дахдиз, гъа са вах-тунда вичин гъиле авай аладарна цIалдДамарнавай инидинлашунизни са вил янай.

Дах мад раханачир. Вичин куьнтев къван къакъалжнавай гъилер алгъана хкатIнавай хпен хамуникай кутаз, ам алажиз башламишна.

—Вунани, свае, яргъияр ийимир,— дидедихъни элкъвенвайамле,— фена бубадиз са истиканда авай чай гъваш.

Ахпа Эрзман буба са пад къуна хъиз гуларин кIарце ацукънай. Успагъивилелди чай хъвадай ада. ЯцIу, тIулар алай тупIаривди мукъаятдаказ къелечI истикан къадай. ХъенчI хъиз яру, бугъ алахъзавай чайдиз уф гуз, пIузарарни уьфт язавай-да хъиз авуна аста-аста хупIар ийидай. Ада чай хъвазвай те-гъер акурла темягъ фидай. Амма завай икI куз-куз чай хъваз жедачир.

Дахди заз хпен кIвач яхъ лугъузва. За ада кIвачин занг галудна метIехъай хъиз чукIул кутуна авунвай гьалкъада къе тIуб туна, ятур жувалди са бубат ялзава. Дахдини вичин вили дамалар экъис хъана чир жезвай, ягълудай хъанвай гъилер гужалди хамуникай винелди кутазва. Хамунин кIаникай гъил гъик! физватIа, жендекдилай ам гъикI алатзаватIа, винелай сар юаз хъендиз чир жезва.

Дахдин рикIе туькъуьлвал гъатнавай, са артух гуж алай кIвалах тамамардайла, адан сивни кваз са патахъди фидай. Ахпани вичи чукIул гъинал эцигнатIани рикIел аламукъдачир, ам герек атайла ина-ана вил экъуьриз къекъведай. ЧукIулни адаз гъар сеферда гъвечIи ваха къалурдай. Маса югъ тиртIа, гъелбетда, дахди вахан тарифдай: «Вун руш туш, къизил я, лап бике я»,— лугъудай. Къе адан чин гзаф цуру тир, чIишна чу-кIул вахчузва. Зазни, дахди лапагдин кIвач галуддайла, адаз вири хъел гъа и кIвачикай авай хъиз жезвай.

Чай хъвана куьтягъайдалай къулухъ, вичин кIулни экъис-на, Эрзман бубадини дахдиз куьмек гуз, хпер тукIваз башла-мишна...

Няниз юргъун хъана ахвариз фейи вах, пакамахъ къара-гъайла вичин цару къарни тукIунвайди чир хъайила, шехънай. Айвандик фена. «Зи цару къар гъинай кIантIани хукваше-е, дах!»— лугъуз, гъарайиз акъваззавачир. Дахдиз адан ван ата-нач, дахни Эрзман буба лапагрин жендекар гваз экуьнилай базардин рекъе гъатнавай.

И йифиз, гъикI ятIани, агъалийривай малар вахчузва ла-гъай ван хуьруз чкIанай. И йифиз гзафбуру чпин малар тулкI-най. И йифиз чи лапагрин са пайни амукъначир, ахпа дахди жунгавни, дуьгвени маса ганай. Низ чидай адан къиле вуч фи-кир авайтIа, амма чи баде, дахдин амалриз килигиз, тIуб сара къуна, къил галтадиз амай.

Варцар къвез алатна, низ чида гъикъван вахтар фенатIа, зи рикIел аламач. Гатун са юкъуз, къе-пака хкъеда лагъана шегъердиз фейи дах гзаф эглеш хъанай. Гъелбетда, и карди чак виридак еке къалабулук кутунай. Гъатта яшлу амле Эрзман бубани, ийир-тийир квахъна, гъар пакамахъ ва нянрихъ чи кIва-лиз къведай, дахдин тIвар Алидар яз-яз, «БитIишакай вуч ван-сес жагъана?»— хабар къадай. Зарафат яни мегер, къачу-дай герек шейэр ава лагъана малар гайи пулни, кIвале амай кепек-шагъини кIватIна гваз фейи итим хтана акъатзавач. Белки, са нясинал гьалтнатIа?! Шегъерда тежедай къуд алапат авани?!

Дах дуьшуьшдик акатнавачир. Ам са варзни зуралай элкъ-вена кIвализ хтанай. Вични са пар чIугвадай машинда аваз, «Швалер къачуна шегъердай. Ина хъиз устIарвал заз гъанани жагъана. Эцигна кIвалер шегъерэгълийриз»,— суьгъбетнай ада. Дахдин къаст гила чунни вахчуна аниз михъиз куьч хъун тир. Эхъ, гъахътинди тир чи дах, вичи вуч ийизватIа садазни лугъу-дачир. Диде адан келимайрихъ агъуначир. «Зарафатзава же-ди»,— са уьтери хъуренай ам. Бадени тажуб хъанай.

— Я чан бала, бес ихьтин кар ийидайла, са меслят гъун герек тушни? КІвал-югъ гадарна, шегьердиз хъфин дуьз яни? Вун са жегьил хъиз туш, губъгубна жуьжеяр хьтин пуд аялни туна вун кье гьиниз физва?! Ваз ви амалар хъсан аквазвани?! — пІуз-пІуз алкІана, баде минетзавай тегьерда дахдиз килиг-най.

— Ана хъайиди гила хъанва, диде, — рикІинин патав вири-дакай куьлягъ яз куьсридал ацукънавай дахди метІез чангянай.

Бадедиз лугъудай гаф жагъначир. Ам, яргъи, яхун вичин гъилер гьиниздатІа тийижиз, абур чІулав булушкадин хулерик хуькуьриз, кІвале кьиле-кьилди кьекъвенай.

— Хуьре гила файда амайди туш, — сугъулдиз рахазва дах,налугъуди, ада вичи вучнатІа аннамишиз анжах башламишна-вай, хияллу яз чилиз килигзава. — Мегер зун и кардал шад яникъван?

Ахпа ам яргъалди киснай. Эхирни вичи авунвай кар дуьз-ди тирдахъ инанмиш яз метІез чанг яна. Дерин нефес акъадар-на.

— Къарагъ, вири фена машиндиз акъах. Зун пака кІвалаха^лэкъечІна кІанзавайди я. Машинни чи карханадинди я, шоферни пака кІвалахал алайди я. Рекъе гъатин. Къарагъ!

Чун вири кІвачин тир, амма баде садавайни рекъив гъиз хъаначир. — Ваъ, — лагъанай ада, — за гила шегьердикай вуч-да? Жувахъ амай са хпен уьмуьр жув вердиш тир жуван къу-лав акъудда. Хъфидайбуруз хъсан сят хъурай.

Чун вири герек шейэр экъяна гъазурнавай машиндиз акъах-най. Анжах баде акъахначир, ам ачухнавай варарин юквал алгъана, са гъилни метІе акІурна чаз — вичин хтулриз тамашиз акъазнавай. Адан вилер акъван перишан тир хъи, на хи-ялда, абуроз исятда акваз-акваз нагъв хъиткъинда. Бадеди са вилив фитедин пІипІни гуьцІнай. Шуткъудин пенцІни, биришар гъатнавай къумрал, яхун хъуькъвелей гъуз куьрс хъанваз, гъа-мишанда туьтуьнал алкІидайвал перемдин хев твазвай чІулав седефни гила ахъа яз, ам руьгъ фена амай.

Чаз — аялриз пара шад тир. Гъикъван лагъайтІани, шегьер-да яшамиш жеда эхир. Машиндин куздиз экъянавай шейэрин арада дахдин патав къулай чкаяр къунвай чи вил машин гъа-лунал алай. Ингъе дамах-чахмахдив кІвалаяй экъечІай дидени, бадедиз сагърай лагъана, атана кабинада ацукъна. Машин алай чкадилай юзана. Чна бадедиз гъилер юзурна... Дахдини адаз гъарайна:

— Чна вун ялгъуз тадач, диде! РикІиз дарвал гумир! Гереквири куьмекар вав агакъарда! Чун мукъвал-мукъвал хкведа!

Баде чІарни юзанаичир, анжах гъамлуз хъвернай. Чун авай машин далдадик акатдалди ам ачух варарин юквал, къаргъа хъиз, тек аламай. Низ чида, баде анал гъикъван гагъда гъакІ

аламукънайтІа. Ам чи вилерикай хкатнай. Машинпи вай йигиндиз еримиш жезвай...

Шегьердиз агакъайла, машиндай эвичІна дахди вичи **къа**-чунвай кІвалер къалурайла, дидедай агъ акъатнай. Хуьре авай-тІа, абуроз вирида къазмаяр лугъудай, абур аскІанбур ва рук-вадикай туькІурнавай хьтинбур тир. Авай са чІиб къван гъа-ятдални гъа рукадин пару элкъуьрнавай, анжах ам киреждай асуннавай. А вахтунда и шегьердин гзаф куьчеяр гъа ихьтин кІвалерикай йбарат тир.

— И кІвалер къачуна — ван хъайитІа, валлагъ, чал хуьруьн-бур вири хуьуреда. Ибурулай чи къур генани мешреб алайзатІ я, — кьил галтаднай дидеди, ам кам къачуна и кІвалеризгъахъ тежез, къапудаллай тарак, секуьдал ацукънай;

— Гъан, ам ваз чка, къари. Швалер къенепатарай хъсан-бур я, винел патариз фикир гумир. Чалай алакъайтІа, цІийихъийида, зун хьтин устІар итим — вахъ, вунани гъа кІвалахри-кай фикир авурла, амай халкъари бес вучда? — зарафатнайдахди.

Гьелбетда, баде чи саданни рикІелей алазавачир. Чун мукъ-вал-мукъвал хуьруьз хъфиз жедай. Чна — аялри вири тІатІи-лар хуьре акъуддай. Вичин верчеринни битмишарай буранрин тарифардай бадеди чаз. Щуд лагъай класс кІелун за хуьруьз хтана жува сифте гъарф чирай хайи мектебда давамарнай. Бадедиз закай еке куьмек хъанвай. Ам кечмиш хъайидалай къулухъ дахди чи хуьре авай кІвалер ганай. А вахтундилай инихъ зун мад багъри макандиз гъич тек-бирни акъатначир.

Аквадай гъалда, чи дах аннамишдай кас тир. А вахтунда ада авур и кар гзафбуру геж хъиз, чІем, як, шегьердиз къвез-хъфиз, я туштІа, кьил хуьн патал яргъариз къазанмишиз фи-низ маж,бур хъайила, кьилиз акъуднай. Зи рикІел алама, гзаф дуьшуьшра, билетар гъатнач лугъуз, патал физвай хуьруьнви-яр вокзалдикай чи кІвализ хкведай...

И хиялрик квай заз чун авай «Москвич» хайи хуьруьн ки-мел гъикІ акъатнайтІани ачуначир. Эсета хуьруьн Советдин кантуррин вилик машин акъвазарна ва шофердикай зарафат-на:

— Вахчу жуван чхра.

За са мус ятІани жув кьекъвей и куьчейрилай вил аладар-зава. Аял тир чІавуз колхоздинни Советдин кантурар авай да-рамадин вилик каларин бустанрай къарпузрив ацІанвай ма-шинар хтана акъвазна жедай. Эхъ, складдиз вахчудалди абур гъа инал акъваздай. Чун — аялар пара шад жедай, гъич та-хъайтІа, са-къве къарпуз чаз гъат тавуна амукъдачир. Абур складиз вахчуна анай маса гудалди саки къве югъ алатдай. Икъван вахтунда чавай эхиз жедайни мегер? Са сеферда зи гъилени са кІватІ гъатнай. За гъасятда ам гваз акІ чамарнай хъи... Кимел алай чІехибуруни кичІерар кутаз къулухъай «Къвезва! Кат! Къвезва!» гъарайзавай. Са кІватІ къачуна лу-

гъуз, галтугдай кас жедайни? Мегер саларбан Мисри бубадиз зав гвай къарпуздин дерт гъакъван авайни? Ах машиндин кузда авай къарпузрал ацукъна зал къулухъай хъуьрезвай. Зун, «ката— къвезва!» зарафатар ийизвайбурун ван япара аваз, серсер яз кыле акъур патахъ катзава. Яраб а къарпуз гъилляй акъат-начиртла, зун гъиниз акъатдайтла? Къарпуз аватнай, зунни та-таб хъана алукунай. Чилелай къарагъайла, заз акурди къежен-вай руквадал алкъанвай чулав цилерни къарпуздин яру, лап кульуь са-къве тикеяр тир. Гуьгъуьналлаз чамарзавай зи таяр-туьшери къарпуз аватнамазни адан патар гъарнихъди сад гваз фенай. Мисри буба мадни къевиз хъуьренай. Зун гзаф бейкеф хъана, шез башламишна. Мисри бубади зун пашмандиз туна-чир. Вичин патав эверна, ада зи къужахда вижевай са къват! вуганай.

—Хъвач къвализ. Килиг, аватна хадайвал ийимира гъа-afДуьз бадедин патав хъвач.

Эсетан къеви хъуьруьни зун хиялрикай кудна. Машиндай эвичлун патал ахъайнавай рак са гъили къуна, са къвачни къе-цел акъудна, ам геле архаинвилелди ацукънамай.

—Аквазвани ваз,— гъил туьклуьрна ада заз кимин са къе-рехдихъ хъиз акъвазарнавай пар чулгвадай машин къалурза-ва. Машиндин куздани са шумуд кас бортар къуна къвачелакъвазна, са къадар итимар ва дишегълияр куьсрийрал ацукъ-нава. Виняй агъузни сад садан патав гваз къватл хътин са ди-шегълини асклан буйдин яшлу итим къвезва. А итимдини суд-дуван ийиз тухузвай аялдин яб къадай саягъда дишегълидингъил къуьнтелай къунва. Гъа икI ада ам машиндин кабинадихъ тухузва. Абурал вилер алай Эсет кап капуз яна мад къеви»хъуьрена.

Адан и къуьруьк завай эхиз хъаначир.

—Вун квел хъуьрезва? — ван хкажна хъел кваз хабар къу-най за. Завай мад и машиндани акъвазиз хъжезмачир. Зункъе цел экъечIна. Эсетни «Москвичдай» къарагъна. Ацукъдайкъван гацум хъанвайда хъиз, ада гъилер, юкь галтадна, нефесакъадарна.

—Машиндин патав гвай гъилер къунвайбур аку, абур бу-бани руш я. Руш гъуьлуьз фенвайди туш, амма парце гъатнава. Нелай адаз аял жезватла садавайни лугъуз жезвач. Адан диде-ни буба чпин «езне» чирун патал суд-дуванра ава. Чна гъикъ-ван ахтармишунар ийизватлани, и кар сир яз ама.

—Бес руша вичи вуч лугъузва? — машиндин патав физвай бубадилаини рушалай вилер алуд тийиз, хабар къунай за. Эсе-тан и суьгъбетди вучнз ятлани зи фикирни желбнай.

—Вуч суал гайитлани, ништа, «чидач» жаваб гузва. Къилагъузна акъвазда, къванцяй хъиз, чIал акъатдач. Белки, Ал-лагъдилай аял къуна жеди, аквада ваз, са гуьзел юкъуз ада чазса пайгъамбар хада. Ахпа Эсета вучрай?

Легъеда Эсетан чин сугъул хъана, гуя ада гъакъикъатдани а пайгъамбар хъайитла, вичиз са чара гъикI аквадатла гъадакай фикирзавай.

Чи патав мад артух кас-мас гвачир. Шофер капот хкажна къилни агъузна «Москвичдин» мотордиз килигзава. Райкомдин хуьруьн майишатдин отделдин зеведишни совхоздин кантурдиз фейиди хтанвачир. Кимел акъвазнавай са гъиниз ятлани физ гъазур тир пар чулгвадай машиндин патав атай яшлу итимди, руш са герен къерехда туна, кабинадин рак ачухна ва ана ацукънавай са къадар яшар хъанвай дишегълидивай вичин ру-шаз чка гун тIалабзава. Кабинада авайдаз эвичIиз клан туш.. Ялна рак акъална. Итимдини къастуналди рак ахъа хъууна. Ада са вуч ятлани лугъузва, гъил туьклуьриз вичин патав акъвазнавай руш къалурзава. Кабинада авайдаз гъилин ишарадал-ди эвичлун буйругъ гузва. А дишегълидиз эхирни чара хъанач, пIузаррик ял кутуна рахаз-рахаз эвичIна ва, вичин вили плащ-дин ценерив лепе гуз таз, яхун, къакъан къвачер гъалчиз-вахчуз фена куздиз акъахна. Бубади вичин рушаз кабинадиз акъахиз куьмек гана, адаз са вуч ятлани лагъана, рак къевиз акъална.

—Хъсанзавач а дишегълидин гъалар, аквадай гъалда, амбубади больницадиз рекъе твазва,— кушкушзава Эсета.— Виле-риз такуна агъадач, ваз дагъвиди гъуьлуьз тефена парце гъа-тай вичин руш икI рекъе тваз мад акурди яни?

—Бес а дишегълидин къисмет гъикI хъуй?

—Э-е, эгер ам тек тиртла, а язух чна алтIумардай кас жа-гъурдай. Ахътинбур къвердавай артух жезва. Адан юлдаш руш-ни гъа ихътин гъалда ава. Къведани санал фермада къвалахза-вайбур я. Дояркаяр я. Къишлахриз физ-хкъвезвайбур я. Низ чирхъуй, абуру ана вучнатла, гъихътин икърар авунатла. Ихътиндишегълийрин къадар райондин саки вири хуьрера къвердавайартух жезва. Са патахъай абур айибни жезвач. Жегъилар па-тал физва, абуру анра чпиз папарни къачузва. Хуьрерин гзафрушар гъакI амукъзава. Зун хъуьрезва лугъуз, хъел къемир,— Эсет хияллу хъана ва ахпа, за явашдиз къуьн эцягъна, алавахъууна: — Зун жувал хъуьрезва. Бязибуруз ашнаяр жагъур-на, абур эвленимишун пеше я заз,— Эсета мад кап капуз янакъеви хъверна.

Амма и вичин руш кабинада акъадарай итим гватнавай «ришдалди сад-къве кам къачуз, серсер яз кIул экъисна, туьтуькъуш хъиз, акъваз жезва. Чулгун патал акъуднавай планрус тупIара алчудариз, ам са гъиниз ятлани вичин вилик килигза-ва. Ахпа мад камар къачузва. Гъа икI ам са къадар мензилдиз фена. Эхирни майдандин юкъвал алай хатрут тарак акъвазна, планрусдиз цIай яна. Заз адай Тегъмез халудин ухшар къвез-ва. Белки, гъам я жеди.

Хуьре зулун къайи гар къекъвезва. Ам тутун тарав вешре-шар ийиз таз, адалай аватай

сад-къве хъипи пеш гваз баябан куъчейриз катнава. Заз вучдатла чизвач. Ина сад къванни чи мукъвабурукай, мирес варисдикай хъун лазим я эхир. Са кар къетI ийидайвал, галай касни гъасятда кантурдиз фена. Руша-риз ашнарихъ къекъвезвай милиционердикай за вучда къван? Ам хъуьреза.

Югъни аламатдин югъ я. Инал чун акъвазнавай са геренда, вит сеферда адан акунар дегтиш хъана. Гагъ ракъинин ишигъ-див хуър ацIуда, гагъни ми хъиз серии жеда. Агъа магъледа рагъ аваз, вини магъледал хъен аватда, ахпа масакIа. Пакаман береда рагъ хуьруьз гъинилай килигзаватIа чириз хъун мумкин туш. Зазни акI я хъи, гуя зи патав гвай милиционерди къуь-руькарзава: адан ацIдай, яр къекъифнавай еке чина шадвал къугъванмазни, вири куъчейр ишигъдив апIузва. Эсетан пIу-заррилай хъвер туьхуьнна хъи, серии жезва. Рагъ циферик акатайла, костюмар алай за гъасятда гъавадин къайивал гъисс-зава ва зун наразивилелди Эсетаз килигзава. Амни зи гъавур-да сакIани акъазвач.

Эхирни пар чIугвадай машинда авайбурук къал акатна. Яр-гъи, яхун са итимди, вич аватиз кичIезвайда хъиз, са гъилелди мягъкемдиз борт къуна, гъажилегледин тегьерда гардан акъаж-на цавун кIаниз тамашиз, са нивай ятIани хабар къазва:

— Ам гъинва, гъинва? — налугъуди, ада нефесни къуна жа-ваб гуьзлемишзава, чIарни юзан тийиз авайвал акъвазнава. Ахпа са гъинай ятIани, яр гъай хъиз, ван акъатна: «Фу незва». Амма, аквадай гъалда, касдиз бегъем ван атанач, ада патав гвайбурувай алгъана са вуч ятIани кушкушдалди хабар къазва. Машинда инлай анлай «фу незвалда» ванер тикрар хъана. А итимди мад къил хкаж хъувуна ва гъа сифте килигайвал ца-вухъ чин элкъуьр хъувуна. Аквадай гъалда, ада хабар къазвай кас патав гвай кIвалерин айвандик квай.

— Я кIвал чIур тахъай кас, вичиз и арада каш акъатнавал-дайни? Физвай рекъиз вахтунда экъечIун лазим я эхир! — на-рази яз раханай ам.

Зи фикирдалди, абур эглешзавай шофердикай рахазвай.

Ингъе кантурдин гурара райкомдин хуьруьн майишатдин отделдин зеведиш пайда хъана. Адан вилик кваз аскIан буйдин къелечI якIарин са итимни къвезва. А касдал аскердин куьгъне парталар ала, чIулав сатиндикаи цванвай далушни кIаникай алу кIнаваз хъайила, пенжекдин хуру ачух я. Низ чида, белки, адан пад патал къвезвач жеди. Амма пенжекдин нур гудай хъи пи ракуьн седефрин кчадал чIулав дуьгмеяр алкIурнава. Лаш тьакI вилик къуна, ара-ара рагъул шапкадин пенциникай ви-нелди цифер галчIур жезвай цавуз са вил ягъиз, чалди къвез-вай адаз за са артух фикир ганачир. Вични — ам, райкомдин къуллугъчи чахъ рахана куьтягъдалди, лаш чиле акIурна, адал чене эцигна чаз тамашиз са къерехдихъ хъиз акъвазнай.

— Совхоздин директории партком фермадал фенва. Са гъве-чи гуьзетин, къилин агрономдини вичин гъиле авай кIвалах куьтягърай. Амни галаз чунни аниз фида, — кардин гъавурдатвазва райкомдин хуьруьн майишатдин отделдин зеведишди.

— Гила и кепеюгъли мус къведа? — Эсета хуьруьн Советдин кантурдин дапIар алай рак къалурзава. — Ништа, залум Къе-цIек эхуьнин къилий хъивегъдайдахъ къекъвез гъина аватIа. Зурба кас я Мамед, атайлани гъич саймишни ийидач. Вичинжими къве тил алай куг хътин къил юзурна, чапрас килигна, латавай элячIна фида. Эверайлани нарази яз «зун герекзава-ни?» — хабар къуна, тIиб хъиз, къве вил экъисна гъа гурарин кIарара акъвазда.

Чакай гъич садани са гафни лагъаначир.

Гъа и декъикъада, гуя вичин ахтармишунар, юкIвар-чипIер ягъунар куьтягъна, аскердин парталар алай итим зи патав ата-на. Им Бедирхан дах я. Чи мирес Бедирхан. Гъам я. Артух фикир тагайла, гъич чир къванни жезвач — халис аскер хъанва. Гила, ам къатIайла, гъевседив рикI апIданай. Ада зав вугузвай векъи гъил гъасятда за къве гъиливни къуна чуькъвенанай. Гъикъван вахтар я такуна, салам-калам амачиз, чир хъанач... Бедирхана аста-аста къил юзурзава, дахдилай башламишна лап гъвечIидал къведалди са-садан тIвар къаз абурун гъаларикай жузазва. Адан рикIел вири чи хзан аламай. Жуван нубатда за-ни адан рикI-чан къуна. Заз жуван муьквабурукай са вуж ятIани акуна кIанзавай, ингъе ам вич цавай аватайди хъиз зи вилик кватна. Гъелбетда, зун пара шад тир. Бедирхана вичин са шумуд бириш гъатнавай, на хиялда, пIапIрусдин гума-ди ртIанвай — гъафтеда чукIул галукъ тавунвай рагъул чуру акъалтнавай чинилай гъил чIугуна. Ара-ара «Я кIвал къе^ч хъайиди» — тикрариз акъвазнавай зи миресдин алкIай, рех яна-вай рацIамрин кIаникай заз тамашзавай гъвечIи, кIуьренвай вилерни шадвилев апIданва. Сифтедай завай аннамишиз хъана-«чир, ахпа къатIанай: и шадвал адетдинди тушир. Адак са гъихъ-тин ятIани гъалаба квай. Гъалаба лугъунни дуьз жезвач. Адан вилера къугъвазвай хъвер заз пара къезилди хъиз жезва, ада зи рикI чими ийизвачир. И зулун юкъуз, рагъ циферик акатайла, за гъавадин къайивал гъикI гъиссзаватIа, адан и шадви-ли ара-бир заз мекъи ийизвай. Зи рикIиз къулайсуз жезвай. Заз акI тир хъи, гуя касдиз закай са гъихътин ятIани къурхул-лувал ава, чинебадаказ муькъяятвалзава. Белки, касдиз зук шегьердай, газетдай атанвайди тирла, са зурба кас хъиз, гъикI ятIани акъатнавай, гъатта райкомдин къуллугъчийрини кваз еке гуььрметзавай зурба къуллугъчи хъиз авай жеди. Вич ла-гъайтIа — са къаралту. Низ чида, хуьруьн яшайишди чандивай авунвай и яшлу инсандин рикIе вуч авайтIа. Гъар гъикI ятIа-ни, ада, зини вичин рафтарвилера са жуьредин мензил хуьз-вай. Бедирхана рехи рацIамрикай тамашзавай, шадвилев хъвер къугъвазвай вилерини зи рикI къвердавай артух къурзавай.

— Зун и кантурдин къаравул я, — кантурар галайнихъ къилагъурзавай Бедирханан пIузарар са жуьреда са патахъди цIид-гана. Ваъ, адавай тамамвилелди хъвер ийиз хъанач.

Налугъу-ди, ам пГузаррилай аватна рагъул чуруда, жими биришра гъа-сятда квахъна. Я туштIа, а хъвер зулун гару, аватай хъипилеш хъыз, баябан куъчейрай тухвана са гъинихъ ятIани гадар-на.

— Хъсан я, Бедирхан дах, — алава ийизва за адан гафарал.

— Газетдай атанвай кас ава лагъана кантурда ван хъайила, вуж я, вуж туш хабарар къунай за. КилигайтIа, вич чи хуърйя къван. Ни фикирнай? АкI хъайила, газетдиз макъалаяр акъуд-завай Бейбалаев вун я ман?!

— Эхъ, жаваб гузва за секиндив.

Бедирхан фагъумлу хъана, вичин лаш чиле акIурнавай чка-диз тамашна.

— Газет кIелзавайди я за гъамишанда, — кагъулвилелди ра-хазва чи мирес. — Ана мукъвал-мукъвал Бейбалаев акурла, зашакнай: гъинвачтIани жуванбурукай я. ТIвар чи тIвар я эхир, чи бубайрин.

— Чи кIвалер амани, Бедирхан дах? — зи рикIел абуруз ки-лигдай ва ахпани бадедин сурални са кьил чIугвадай мурадавай.

— Амазма, хва, — Бедирхан кьил хкажна заз килигзава. — Гъа чи кIвалерин къаншарда амазма. Амма цIийи иесийри къа-пуяр масанихъ акъуднава, са кьилихъай са кIвални гилиг хъу-вунва. ТахъайтIа гъа авайвал амазма, хва. Аквада абур ваз. — Бедирхан кисна, лашунал алгъун хъувуна, ахпа нефес акъадар-на явашдиз хабар къуна:

— Бес кIвализ къведачни? Кьил чIугвадачни?

— Гъел!бетда, къведа, Бедирхан дах. Миресдал кьил чIутунтавуна хъфейла айибдачни?! Анжах исятда ваъ, сифте жуван «Iвалажар куътягъна кIанда. Ахпа куънал хкведа, санизни фи-дач. Жаваб бахдин кефир хъсан яни?

— Къенин йикъалди пис туш, къари зи гила къуъзуъ жез-ва. АкI ятIа, вуна жуван кIвалахар ая. Зани фена жуван гъа-зурвилер акван. Рухваяр Шевченкада ава, абур хтайтIа лагъа-на хуъзвай гъер ава захъ. Фена ам чIурай гваз хтана, адан кьилатIана кIанда. Мад гила вунни заз хцъй я.

— Бедирхан дах, вуна бизарвилерикай вучда? Тура жувангъер. Зун чайдални рази я, — тавакъу авунай за.

Бедирханаз гъасятда хъел атана, ченедикай лашни хкудна гъилер чарана зи чиниз тамашна.

— Мад им хъанач хьи! Вуна вуч лугъузва? Ам жедай каряни? Ваз тукIван тийидай гъер Бедирханахъ гъич тахъуй! АнавучдатIа гила заз чизва, — зи миресди викIегъвална. — За фенажуван кар ийида, жувани артух эглешмир.

Миресди элкъвена кIвализ хъфиз кам къана. Налугъуди, ам уьмуърди гъамишалугъ яз перт авунва. Са жизви великди ал-гъана хъыз къадамар вегъизвай ам анжах цанин хулай экъечI-на тежер къадар галатнаваз хъфизвай лежбердиз ухшар тир. Аскердин куъгъне хъанвай партал алай адаз къулухъай килиг-завай заз акI тир хьи, дяведин рекъери, окоприни блиндажри куълягъ авунвай ам эхирни душмандин гъалкъадай экъечIна-ва. Эхай къван азиятар акурла, ам душмандин гъалкъа кукI-варна адал гъалибвал къазанмишайдахъ инанмиш жезвач, «яраб и кар хъана жал?» лугъуз, ада вичи вичиз агъзур сефер-да суал гузва. Ам перт я. А къара аскердиз гъи патахъ фейи-тIани, кIантIа мад са къадамни къачумир, гъа инал акъваз — са гафар я. Гила адаз вич душмандин гуълле галукъна къейи-гIани са къайгъуни туш. Къилинди вири азиятар, зулумар эх-на, гъалкъани кукIварна. Ам гъалиб хъана. Мурад кьилиз акъатна, адаз затIни хкIамач. Галат хъанваз ада агъурдиз ака-тайвал камар вегъизва.

Эхъ, зи мирес гъа и аскердиз ухшар тир. Легъеда пертвал алатна ам акъваз хъана, къулухъди элкъвена заз тамашна.

— Килиг масани&ъ алатиз тахъуй гъа-а! Жувахъ галай юл-дашарни галаз хъша, — тавакъу ийизва касди.

Ваъ, Бедирхан дах захъ инанмиш тушир.

— Ви ихтияр авачиз, зун санизни фидач, Бедирхан дах, — заз ам жуван гафунихъ кIевелай инанмишариз кIан тир.

Миресдин еришар гъасятда дегиш хъана, ада зирингдиз камар къачунай. Са шумуд декъикъадила аскердин куъгъне пар-тал алай Бедирхан патав гвай куъчеда кIвалерин далдадик акатнай.

— Гена хъсан, — рахана Эсет вичин гъилеллай сятиниз ки-лигна, — Къизтамум къвезва.

Эсет, къуьнер текчбир чIадгуриз, кимин а кьиле пайда хъайи дишегълидиз килигзава.

— Гила ада чаз рак ахъайна. Ина Муратхан лугъудай кас-дин кал тамам къена жагъанва, са ни ятIани чикъералди та-рал кутIунавай. Тахсиркар жагъурна кIанда. Гила килигдачун, хуъруьн Советдин секретардив вуч хабарар гватIа, — Эсетавич иниз акъатуни метлебни лагъана.

Гъеле чавай садавайни Эсетан суьгъбетдик экечIиз хъаначир. Къвезвай Къизтамумни кимин а кьиле амай. Бирдан куъчедиз дишегълидин кIеви сес акъатна. Чун вири а ван галукъайнихъ элкъвена. Хуъруьн Советдин кантурдин къулухъ са къадар анихъ галай кIвалерин куъгъне айвандикай са дишегълиди ку-купIди хъиз гъарайзава:

— Гъабиб къенва!

Клевиз лугъуз, гьикъван чалишмишзавайтлани, адан ван ба-миш жезвай, аквадай гьалда, дишегълидин туьтер ифенвай. Машидин кабина да вичин руш акъадарай итим къах хъана, ахъаз амуькай сивелайни пIапIрусдин гум алахъиз, хатрут та-ракай а айвандиз тамашзава. Эхъ, абур Гъабибан кIвалер тир-ди зи рикIелайни алатнавач. Машинада авайбур вири кIвачел акъалтнава, уях хъайи къазар хъиз, къуд патаз яб г'уз, къилер хкажна акъвазнава. Вири кисна. Са шумуд декъькада хуьре лал къенай. Ахпа инлай-анлай дишегълийрин ва итимрин ка-кахъай сесер акъатна:

—Е-е-егъ-гъ!

—На вуч лугъузва?!

Айвандик квайда биши ванцелди тикрар хъииизва:

— Гъабиб къена! Гъабиб!

(Куьчеда авайбуру гъавурда акъунваз садбуру «Гъа-а-ан!» лугъузва, масадбуруни: «Чаз ван атана, атана!»—гъарайзава. Ятлани айвандик квайда тикрар хъииизва:

—Гъабиб къена! Гъабиб!

Дехъне машиндай шофердикай хабар къур, яргъи гардан галай итимди вичин патав гвайбуруз са вуч ятлани кушкучза-ва. Инлай-анлай ам гъавурда твазвайбурун ванер акъатна:

—Гъабиб къеналда-е, я Абдулагъа дах!

—Гъабиб рагъметдиз феналда!

Адани гъавурда гъатнаваз къил эляна, ахпа ам яваш-яваш машиндай эвичIна. Адан гьугъуьналлаз амайбурни са-сад эвичIиз башламишна. Ингъе хатрут тарак квайди вич вичел хтана, ада гъиле авай пIапIрусдин къатI гадарна ва Гъабибан кIвалер галайнихъди аста-аста камар къачуна. Амма Гъабибан кIвалерин айвандик квай дишегълиди гъарайзама:

—Пуд югъ тир ам куьчедиз экъечI тавуна. Мукъва-къилитушни? Са къил чIугваз атанай зун. Гъабиб пичинин пуна агъузьяргъи хъанва, белки, ксанватIа, фикирнай за. КилигайтIа, вич,сивни ахъа яз, накъ къейиди хъиз, къенва. Кесиб касни къилихъгалачиз рагъметдиз фена — адаз акI тир хъи, гуя вичин дерди-дикай вири хуьруьз ван жезвай.

Заз са жуьре хъанай, на хиялда, Бедирхан дахдин хъверди-кай за гъиссай къайивал и хабарди, и куьчеда авай инсанрин гъерекатри лап аяздиз элкъуьрнай. Зи къилин чIарар цаз-цаз хъана, беденди цак акъудна. Заз са куьнини чими ийизмачир, алай парталарни, гуя чараданбур я, чандив агатзамач. Мад акъвазиз жезмачир, «Москвичдихъ» гелкъвезвай шофердихъ элкъвена за гъарайна:

—Машин гъала!

Шофер, кIусни рангадин гъал кумачир, цак акъуднавай зи чиниз тамашиз амуькна. Ройкомдин хуьруьн майишатдин зе-ведиш Султан Акимовични серсер я. ВучдатIа тийижиз ада хабар къазва:

—Бес кIвалахар?.. Гектарникар гьикI хъуй?

Зак хъел акатна, зун адан сугъул, хъуьтуьл мум хътин чиниз тамашна, заз адаз къил гиж ийидай хътин къве келима лугъуз кIан тир, амма адан вуч тахсир я. Дерин нефес акъа-дарна за адан шуьтруь вилера вилер туна векъидаказ буйругъ-на:

—Машин гъала!

Султан Акимовичавай зи килигуни заланвал гуя эхиз хъа-нач, ада къил куьрсна. Зазни мад рахаз кIамачир. Къастлу гъерекат авуна зун машиндин къенез гъахъна ва рак клеви́з гелягъна. Анжах са Эсет «Москвичда» акъахнач, шоферди хъел квайда хъиз, худ гана, зарбунда машин элкъуьрна ва ам рекъел акъудна. Султан Акимовичавай вичик акатай рум эхиз хъа-нач, ам са патахъди татаб хъана, машиндин къвала акъуна. Чун йигин еришралди хуьруькай къакъатзавай.

Султан Акимовичаз гзаф сугъул хъанвай. Машинди эчIягъ-завай, са гьихътин ятлани къайгъу чIугвазвайвилини гъисс суй-ретда гъатнавай адан сивни ара-бир къакъунзава. Аквадай гьалда, ам зи и кардай къил акъудиз алахънавай. Амма исят-да зи къил жувай акъатзавачир. Жуван ивидини чими техйиз зун «Москвичдин» iranle агаж хъана ацукънавай.

Бедирхан дах гъахъ тир, адан шаклу хъвер рикIе къайивал тваз зи вилерикай карагзава... Аквадай гьалда, касдиз закай вичиз мугъман тежедайди хъсандиз чизвай. Аквадай гьалда, гъаки тир. Ятлани, кIвализ хъфенай, гъерен къил атIуз хъфенай.

Буьркъуь хъайи зи вилерикай адан аскIан буй, аста-аста ери-шар сакIани хкатзавачир: окоприкайни блиндажрикай куь-ценвай, барутдин гумади ртIанвай, дяведин рекъерин руквадай рагъул хъанвай къара аскер. Гуя ам къати женгерин жегънем-ди, тупаринни бомбайрин гурлу ванери биши авунва. Адаз дуьньядикай са хабарни амач, ада дуьнья саймишзавач. А къара аскердиз гъи патахъ фейитIани, кIандатIа мад са камни къа-чумир, гъа инал акъваз — са гафар я. Гъинихъ фейитIани, ви-лик квайди барбатI хъанвай чил я эхир. Амма гила заз Бедир-ханай душмандин гьалкъадай экъечIай, гъалибвал къазанми-шай аскердин ваъ, акси яз вири тIач хъана ялгъуз амуькай, фана дуьньядикай хъелна физвай инсандин ухшар къвезва. 'Амни гъарт я. Адазни гъинихъ фейитIани са гаф я. Адани агъур-диз къадамар вегъизва. Физва. Физва., Физва... Са бубат кIул танвай аскIан буйдин кас физва. Заз ам гъайиф жезва...

Ягъун къилел, хуър аквадай пелел чи машин гьикI акъатна-тIани за къатIанач. Бирдан зак къалабулук акатна. Са гьихьтин ятIани пак, ядигар, истеклу затI къакъатна квахьунин гьисс-ди зун къарсатмишна, зи къарай атIана. «Зи хуър! За аялвал, жегьилвал кечирмишай чка! Гьич бабедин сурални физ хьанач. Заз садлагъана «Акъвазра машин!» гъарагъиз кIан тир, рак кукIварна жув са гьиниз ятIани тухузвай и машиндай экъе-чIиз кIан я. Заз гьуърс акъатна, за къастлу гьерекатна—къулукъ елкъвена хуър галайнихъ килигна. Залай я гъарагъиз, я рак кукIвариз алакьнач — заз хуър ақуначир, ам завай къакъатна-вай. Машиндикай хкатзавай, адан къулукъ къиле тунвай шуь-шедал ацукънавай руквадив, эхиримжи сефердиз ягъвал лув гуз, гарал къугъвазвай яруни хьипи пешерив зи вилер ацДанай. Эхъ, заз аibur къвез зи вилин нинейриз гъахъзавай хьиз тир. И декьикъада, гъатта заз пешерин ванни кваз къвезвай. Эхъ, абурун сугъул вешрешрив зи келле ацДузва, а ванци япар денг-зава, къил пичIи ийизва. Хьипи и пешери, сифте аяз галу-къайбуру хьиз, акъваз тавуна кушкушзава: «Къуьд, къуьд, къуьд...» На хиялда, зунни къецIила живедал акъуднава — за жуван бедендал, аяз галукъайла, гъар са чIар гьикI хкаж жез-ватIа гьиссзава, бедендиз хаф акъудзава... иви икъи жезва, яваш-яваш мефтI чIагизва... Легъеда къилиз атай са гьихьтин ятIа-ни фикирди келле пичIи авуна. Вахтар алатна фена. Зулун эхир... Зул куьтягъ хьанва... Зани а пешерихъ галаз зил къуна: -«Къуьд. Къуьд. Къуьд...»

Ангъе чи вилер алай гимини пендал агакъна. Гьуьлуь, ла-гъайтIа, гъа виликдай хьиз лешрешзама. Чайкайрини гъарагъ-замач. Анжах алукъзавай йифиз килигиз, зунни зи хуьруьнви секинвал къвердавай артух жезвай и береда гьуьлуьн къерел тек аламай...

Сентябрь — октябрь, 1986-йис.

ПАТАХЪ

Лекъ, хуър къужахда къунвай хъиз, агъадай винелди хкаж хъанвай Тик-дагъдин кукІвал ацукънава. Ракъун рангунин цІакулри «Іевнавай кІул алай (беден къвердавай мадни агаж жезва. Булутрикай хкатай ракъинин къизгъин нурарик адан ка)баб хъанвай хуруди, яру гарданди цІай къачуз йашламишна. ЗатІни рикІел хкиз тежез, адан къиле фикиррин чайгъун ал-чуд жезвай. Легъзеда вилерикай цІун мурцар карагна. Япара тфенгдин «Багъ-рагъ! Тагъ-ра-агъ!» ван гъатзава. Къиле мефтІ юзана, ада чкІай цекверин кІунтІуни хъиз звал къачузвай. Жигерар барутдин ни галай ялавда бамиш жезва, налугъуди, къуд пад атирлу тепеяр, чуъллер ваъ, ифин къачузвай барутдин къа-тар я. Лекъ вич вичивай квахъзава. Вилерал мичІивал акъалт-на, гуя са гъинай ятІани чилерал 'бирдан йиф аватна. Дуьнья ичІи я. Са ван-сесни амач. Лал къенва. Ахътин секинвал гъатзава хъи, мад гъич садрани эвез тежедай, рикІ акъуддай хътин мишекъат секигвал. Лекъ виняй агъуз цІуьтхуьнна физва. Шан-къил авачир ичІи чкадиз, мичІи дагъардиз аватзава гъа, аватзава. Анжах са гъихътин ятІани гъашаратди лап япун къе-не гъахъна ширин сесиналди мани язава: «Цив-ии-тІи-иви... Цив-ии-ив...» Ничхир сует жезва. Ахпа а гъашаратди, ам ахва-рал фин гуьзлемишзавайди хъиз, къушран япун пердедал раб-хътин шуькІуь кІуф элягъиз тади ийизва. Гуя адаз ам кукІвар-дай къаст ава. Лекърен келледа буьркъуь тІал гъатзава. Ада садлагъана акІ, къил шутхунна хъи, налугъуди, ничхирдиз а тІал-дихъ галаз гъатта и эхир авачир къван яргъалди физвай къи-яматдин декъикъаярни кваз мефтІедай акъудна гадариз кІан-зава. Ахпа, ченедин лекъвер гъалчиз вахчуз, ада, зукъум хъиз, гуя туьтера акІанвайди барутдикай туькІуьрнавай шириш я, цуькІуьн туькъуьнзава. Вич вичел хтайла, какур хъанвай вил агажна, тамун къерехда экІяй хъанвай хуьруьз, суьруьяр»

чкІанвай кІунтІариз килигзава. Ара-ара ачух цавузни тамаш--зава. Мад гъич садрани экъечГиз хкІамачир михъи цавуз. Мад-ни ада дагъдин кІаниз фикир гузва. Ана, жанавурдин кІирер хъиз акъис хъанвай къванерал, къацу векъерал мукан патар экІя хъанва. Къуьреринни сикІерин хамар, хъицнкъар, жуьре-ба-дауьре гъайванрин крчар, кІарабар, бухчаяр хъиз, чкІанва. Накъ экуьнахъ лекъре вичин шарагрис ем ганай. Луварик ку-туна абуруз бедендин ифиндалди туьмернай. Шарагарни ша-рагар тир гъа — са женжелар! Хкадриз, тарпна дидедин кІу-лаз а/къахдай. Тежрвдбасузвилелди адан векъи цІакулрик кІуф хуькуьриз, чпис къугъунардай. Амма гила а'буур ветІер алтІуш-

баят хъанва. Адаз, дидедиз, вичин женжелар мад гъич садни ахкван хъийидач. Мад садрани я а'бурун ажузвал кумай, ъеле мягъкем тахъанвай ванни хъжедач.

Къацу тамукай пехъерин сирлу, амма къати сесер хкатза-яа. Амалдарвилелди а шараграл чарх ягъиз элкъвезвай абуру лини жукТвплай лекъ алатна квахъдай декъикъа гуьзлемишза-»i; i Лхии iii'X'бсрп тим тирвал гунагъсуз шарагрин ратар гал-чКрдн. Ръирий :»вер къилеллаз еке мярекат къурмишда. Са к иол ятІани ветІериз тешпигъ и «вагъшийриз» барутдин ни къвезвай як хуш я. Амма лекъ абурун къайгъудик квач. Бедек тІазва: гъар са дам хъугасъунзава, нефес къачурла, хур галурди хъиз къазунзава. Экуьнахъ фад ам вични са гуж-<ба-лидилди агъа кІаняй и кукІвал хкаж хъайиди я. И шикилри пгла рикІел гуьнуькъара югъ хжайла, ада яргъариз, лап яргъа-рнз пил вегъизва. Инлай вири: хуьр, къуьлуьн никІер, жигъи-рир, там кшталай хъиз аквазва. Рекъерай, биши рукварин лен- *г*»> ІЧ.ІІІІІІ.І хкнжиз, машинар физва. Чуъллер цуькверивди днгммп. КукупІди гъарайзава. Гъамиша хъиз, лекъ пакаман ссгмфдал къару хъанвач. Ада чубандиз фикир гузвай, Тик-дагъ-ди» къаншарда, лап яргъа суьруь гъалзавай чубандиз. Гила тІял (vi бубат секин хъайила, вичиз такІан и инсандин гъар са ним нда нилералди алцумзава. Ам гъуьрчехъан Бу'ба тир. Къе хпсрин финин нубат гъадавди хъанвай. Буба чир хъайила къуш-рц цІугъна: адан рикІ Іарвилелди хъуткъунна.

И хуьруьн агъалийрикай лекърез гзафбуур чидай, гзафбуру-хъиЛ а,даз къурхуни авай. Амма виридалайни Бубадихъайни пис, кичІодай. Ам чуъллериз экъечІамазни, лекъре гъасятда сани нг. къил баштандай. Бубадин чин яруди, нерин къаскъанни кийсъии ва гъа лекърен кІуф хъиз какурди тир.

Пилугъуди, адаз нер гудайла Аллагъди жумартвална. Ли-шшг ягъун патал ам якъин чарасуз затІ я, Алгъурна нер тфенг-дикъ акалнамазни, и инсанди гъасятда ничхирдин вил яна акъудда. КГвачерални шейтІан хъиз зиринг я.

Югъди адан гуьгъуьна хъанайтІани, Бубадивай ам ягъиз хъаначир. Ръуьрчехъанди тфенг хкажнамазни, къуш яргъаз-катдай. Ацукъни ахътин чкадал ийидай хъи, Бубадин хъшшй хъиз, «ѡветІен, я тахъайтІа таран кукІваз хкаж жедай. Жел-желвилелди къуд патаз килигна, къил галтаддай. Гуя лутъуза: «Агакъра кван... Къаз жедали? Ингъе хъи, алакъич». Бубади аниз зверна, амма, ничхир хъиз, цІуьтхуьнна, вилерикай квахъна.

Буба гъакъикъатдани хъилев ацІанвай. Ада чиле кІвач кІе-вив эцягъна, тфу авуна.

Мурмурна: «Катна! Куылягъ! Закай ягъанатар ийизва кафтарди».

Бубади ам мад элкъвена хкведач лагъана фикирнай. Вахт-ни пара фенвай — югъ няни жезвай. Фу тлуъна, ял ягъайдалай къулухъ, ада кваллиз хъфиз кам къана. Галатун алатна, кефи къумбар хъайи гъурчехъандиз зулун тамун атир квай ламу гъвади гъяз гъана. Цав рагъул тир. Къакъан синерал цифедин кватталар пайда жезвай. Бубани рекъел гъалтай шуъмягъ валак ацукъна, хъипи пешер къечГ ягъиз, жибиндиз шуъмягъар вегъизвай... Атана рагъдандин вахтни алукъна. Буба кIвачел акъалтна. КIваллиз хъфена кIанзавай. Легъзеда ада ягъай вил лув гузвай лекъре акъуна. Къуш къвердавай адаз мукъва жезвай.

Инсанрин яшайишдин лап патав умуър финикди лекъ амал-дар хъанайтлани, къе адан бахтунни гъанач. Адан уяхвал квахъ-навай. Ингъе ам атана са къакъан къванцел ацукъна. Адан ри-кIелай гъурчехъан фад алатнавай. Бубадин къарай атлани, вуч ийидатIа тийижиз къушралай вил аладарна. Лекъ секиж я, хъсан аквазва. ИкI акъвазнавай къуш гулле галукъайла къешенгдиз аватда. Амма и мензилдай гъикI ягъин? — галукъ тавунни мумкин я. Валарикай хкечIна къе камунин адаз мукъва хъайитIа, лекъре ам гъасятда къатIуда. Гъикъван ла-гъайтлани, мукъаятвал, уяхвал адахъ ава.

Бубади валарикай хкечI тавун къетIна. Белки, галукъин, ла-гъайвал жеч. Гъурчехъанди тфенг хкажна, адахъ нер ал-гъурна. Нефес къуна. Рагъул, къайи цавар зурзава. Дагълара тфенгдин ван эвез хъана. Ничхирдин ченедин рекъвера цай къекъвена. Ам садлагъана хъуткъунна. Гадар хъана... чиле акъуна. Къиле кIал акъур гъуылягъ хъиз, къуъругна... Ахпа, гуя вичел чан аламайди къатIана, зиянкар чакъал хъиз, къил баштаниз катна... лув гана жигъирдихъди фена. Са куъникай-ни тахъай Буба вичиз гъунтI гуз кIваллиз рекъе гъатна. И агъ-валатдилай къулухъ лекърен ченейр са патахъ фена чапрае хъанвай. Гила адан кIуф къе хиленди хъиз аквазвай. Гъави-ляй хуъруън жемьтди адал Патахъ лагъана тIвар эцигна. Им лап фад хъайи кар тиртлани, яргъи умуърда Буба адан рикIе-лай алатзавачир. Шумуд сеферда лекъ Бубади гъурч ягъунин устадвиллин шагъид хъанай. Эгер адав тфенг гвачиртIа, Пата-хI.и адан дуван аквадай. Вири вичиз гайи зиянрин, бедбахтви-лерин, дердерин патахъай къисас вахчудай. Ада — Патахъа — тХебиатдин къудратлу пачагъди, маса зурба вагыни къушар хъиз, и чуъллерай Буба тергдай. И чил гъаданди я, гъаданди. Гъич садазни мад ихтияр авач ина гъурч ийидай. Патахъа тIебиатди вичи эцигай къанунар чIурдай. Амма Буба яракъ-лу я.

Белки, къушран рикIелай ада вичин шарагар телефай югъ алатзавачтIа? Анжах мукай акъадарай къе шараг, санал, са кжъуз. Белки, лекъерин фагъумдихъни дерт къавламишдай, туъкъуъл декъикъаяр кIевелай рикIел хуъдай алакъун асала. И мукъвара Патахъан юлдаш эркек лекъни яна гадарнай эхир. Белки, гъар кжъуз гъурчехъандихъ галаз жезвай акъунри къушран зигъинда адан къамат фасагъатдиз гъатнавайтIа?

Ингъе им гила вични ажалдихъ галаз тухвай накъан жен-гинилай къулухъ, къуватдай аватна, кин янавайди хъиз, Тик-дягъдин кукIпал ацукънава.

Дци, дурпидин пил хъиз, михъи я.

Рагъ нДразва...

Лекърен рикIел аламач... шумудра а цавуз хкаж хъанатIа. Шумудра ина шарагрис дидевилин меслят гана, абур «рекъе» тунатIа. Шумудра ана эркек лекърехъ галаз ашкъидин гъевес-див лезетлу лув ганатIа. Низ чир хуъй, ада и бушлухрай хци вилери къатIай гъурчел шумудра гъужумнатIа. РикIел аламач...

Патахъа Бубадиз са вил яна. Адан патав кагъулвилелди хпер валарин серинрик кIеретI-екIеретI жезвай.

Бубадин зиринг гадайри абур валарикай хкудиз тади ийиз-ва. Къуд пата нуъкIери манйер язава. Ракъиникай бейкеф тир чIигъчIигъар гъарай къилеллаз тарарал пад жезва. Патахъа затIни къатIузвач, анжах къаралту хъиз аквазвай Буба. Лекъ секинсуз я. Аквадай гъалда, адан рикIе ажугъни бейкефвал, дертни гъайиф сад садак акахънава. Налугъуди, винелай къа-лабулухвал гъалт хъана барчимарна, адав кIул экъисиз тунва. Къенени цай гъатнава, гуя адан хурудик акахъзавайди къеэил шагъвар ваъ, ялав я, ялав. Къушра беден акъажна.

Виликди кам къачуна. Патахъ лув гуз гъазур хъана.

Гатун йикъан пакамани куътягъ жезвай...

II

Югъ нянрихъ элкъвезвай. Гъава, ялав хъана, хуъре къекъвез-ва, налугъуди, дагъдин далдадик акатзавай ракъиниз чилерал эвичлиз кIанзава. Ам, къвердавай агъадиз аватиз, тепейриз мукъва жезва. Къачузвай нефесдини кваз лап кузвай, гуя Тик-дагъдин кIан зиринг къариди фу язавай тIанурдиз элкъвенва. Сейрана, чина бейкефвал гъатна, бустанда картуфрихъ руг акалзава. Амайди са пуд-къуд хвал я, амма гъуъл керкини га-дарна кIваллиз катна. ИкI текдиз амай дишегълидин гуъгъуъл бес гышI хуъй? Вични ихътин юкъуз — цаварай цай къавза. Нарзи тахъана вуч ийин? Язавай керкидихъ галаз адан бе-денни кваз кIвачелай къиледди инжяклувилелди зурзазва. АцIай къумрал чинлай гъекъ алахъна физва. Чапрас аватза-вай ракъянин нурадикай вилер чуънуъхиз, къилихъ галай пIипI пелез чIугваз, ам вич вичик рахазва.

— Амайди са пуд лак тир. Квахъна хъфена. Спелар, вал-лагъ, гъекъедай къежидай адан.

Тахсарадиз аватай колорададин пепейрини дишегълидин аман атланва. Аламатдин кар я. Алахъна физва. Чпин рекъин тийидайвал аку?! Гъар са картуфдин кулан патав акъвазиз, Сейрана абур алтлушнавай пешер атлуз нафт авай ведредиз ве-гъизва. Анжах цай яна кун. Дишегълидин тупларни лап тлар жедайвал чбб картуфдин гъа пешер хъиз тазани, къацуни хъан-ва.

— Дамазлук хкатайбур, агъу тлуърай куъне! Са къацу пеш тазвач! Дуъньядин эхир хъанвани?!—къал къачузвай Сейрана пепейрин аладунрин гумрагъвал акуна:

— Хлорофос хъчена кланда!

Ракъинини дишегъли бегъем чандивай авунва. Ара-ара га-цум хъанвай кжъ дуъз къаз регъятвал къачуз, гъа са легъзеда ракъинизни са вилихъди: «Къилихъай виниз акъвазнава. Хъфиз гъич рикелни алач», — лугъузвайди хъиз килигзава. Сейрана къацу хъанвай вичин туплар гъекъедай къежена ху-рарал алкланвай халатдив гуъцна михъна. Ахпа салан вини къиле авай къве гъавадин клвалериз килигна. Адаз я гъуъл, я аялар къванни акунач. Чимивили чан алай къван гъар са эат серинрик чукурнавай... «Эгер телевизордай «Гъайванрин алем» передача физ хъайитла, ам мад клвалей лаш илигайтлани экъечдайди туш», — фикирнай Сейрана.

Салан са къиле къацу векъерин юкъва, жив хъиз, лацу, бур-ма так клел сериндик къатканвай. Гъайвандиз пара кагул тир. Адаз гъич юзаз кламачир. Вичини клвачер чуънухнавай ве-къин таза цирериз кланз-такланз гъак мез гузвай. Шелек вил хклур дишегълиди мили хъверна. Дерин нефес къачуна члуд-гунар авуна, гуъгъуъл са бубат ачух хъанваз, ам мад клвалах-див эгечна.

Декъикъани алатнач... Садлагъана юргъ акатай хътин ван акъатна. Сейранан патавай тлуз зурба серин галчлур хъана. Ди> шегъли хъуткъуна:

— Аламат! — «бил хкажна. Бирдан ам серсер хъана. Адан вилериз чилелай цлуътхуън жезвай къушран лувари рапрапар гана. Сейранан нефес къуна, ам къах хъана. Къуш цавуз хкаж жез башламишна. Члал къуна, гафни акъат тийиз амай Сейраналай зурзун алахъна. Легъзеда адан вилер лекърен къармахраавай лацу клелел алклана. Келе куъмекдиз эверзавайни, я тахъайтла вагъшидивай инсаф авун тлалабзавайни: «Бе-е-бе-е!» — ийиз и са цифни алачир, амма зегъемвал гъатнавай цав ажуз гъарайдив ацлурзавай. Лекъ къвердавай цавуз хкаж хъуникди гъайвандин ванни зайиф жезвай. Эхирни адан гъарай, пайда хъана ва гъасятда вилерикай квахъай руъгдин кушкуш хъиз, цавун тагда бамиш хъана.

Сейранал чан акъалтна. Вуч ийидатла тийижиз, картуфдин къенериз къуъл гуз, ам са чкадал элкъвез цавуз килигиз амай. Ахпа оа вуч ятлани рикле гъатайди хъиз клвал галай патахъ элкъвена, мклал акъурда хъиз гъарайна:

— Тухвана! Тух-иа-на, е-ей! Буба! Бу-ба-а!

Папан гъарайди клвале ацукънавай гъуъл, цлук эцигайди хъиз, кана. Ам тлаптрапна айвандик акъатна: «Яредб вуч хъа-натХа?» — члур хиялди риклик къал кутуна.

— Вуч хъана, я руш?! — гъасятда хабар къунай Бубади ай-вандикай.

— Я клвал члур тахъайди! Тухвана е-ей! Вун вуч инсан я?Вири клвалер тухвайтлани ваз хабар жедач, — Сейрана керкикъилелай виниз хюажна, гъелягъар «базвайда хъиз, гъуълуъзахмураавай, — клел тухвана эхир пуч хъайи Патахъа. Пагъ,гъихътин клел! Аял хъиз гъилел къведай! Килиг! — Сейранакерки садлагъана мадни цавуз хкажна, налугъуди, адаз цавункланяй ам эцягъна тбек акъудиз кланэавай. Ахпа цавуз килигиз керки лекърез юзуриз башламишна: — Ви рикл пад хъуй, члулав гъулягъ! Ваз ам агъу хъуй!

Хъиле яру авунвай, гъекъедин маргъварни фенвай папан чин акур Бубадиз акл хъана хъи: инге гъа гила мад ам гъарай ацалтнавай чигъичлигъ хъиз денбеден хъиткъинда. Бубадин мад рахун-лугъун хъанач. Ада клвализ чамарна ва ам гъасятда гъиле тфенг аваз гъаятдиз акъатна. Алукуън-галукуън хъанач. Тарпна тфенг хкажна, эцигна хъиз яна. Патахъа цавун аршда лув гузвай. Бубадиз муъфте фейи гуълле гъайиф атана-ни, тахъайтла лишан ягъиз тахъай вичикай хъел атанани—ада клевиз тфенгдин къуцдах чиле эцягъна. Къил галтадна. Чап-расдиз вичин яракъдиз килигна, адан луъледал са тфу алклур-на. Ахпа, Аллагъдиз гъелягъ къазвайда хъиз, цавариз тлуб юзур-на лагъана:

— Ваз за чирда, къачагъ! А клел за ви вилерай хкида! Акъ-ваз... Патахъ!

Гъуълуъ лекъ лишандик кутадайла риклиз регъят хъайи Сей-рана гила мад къал къачуна. Ада вичин хъел Бубадилай вах-чузвай.

Тфенгдин ванцел къуншиярни экъечна. Патахъа чан туъ-туъниз гъанвай абуруни къачагъди чпиз гайи къван зарарин гъисаб къаз магъледал ван акъалдарва. Инлай-анлай, тфенгрин ванер хъиз, Патахъаз гузвай къаргъишар акъатзавай. Буба, я папан, я къуншийрин арзайриз ябни тагана, гватнавай ериш-далди клвализ хъфена...

III

Йифен туънтвал алатна... Цавун кланиз къиб квай сая экв чклана. Пакаман ярар къарагъзавай. Лап яргъа, дагъдин къа-цу кукушрал къуъруъгна чигедал чуъхуънагар авур хътин на-еик рагъ хкаж хъана. Ам йифен сифте гуъруъшдай экуънахъ хквезвай рушан гъеле

теменрин цАяр кумай чин хъиз гуьзел тир.

Бубани кьве жегьил Тик-дагъдин къамал хкаж хъанва. Ха-лис экуьнин кекер я, налугъуди, гъурчехъанри йиф рекъе акъудна.

— Ял акъадардани, гадаяр? — теклифнай Бубади. — Акъванмензил амач гила. Абуру кАула авай сумкаяр авудна. Ахпатепедин къаскъандал къашу чиликай экъис хъанвай къванералацукъна.

— НСамал, гьикI аквазва ваз чи кIвалахар? Гъурч кьилефвдани? — къаншарда ацукънавай Жамалаз килигна Буба.

— Гила ягъиз тахъайтIа, зал ум дин къуш мад рекъизмайдитущ, — Жамала пIапIрусдиз цIай яна.

— Гадаяр, Iаку, Патахъа чун гуьзетзава, — Сарухан цуцIум-р&l хъана, — яраб адаз чун акуна жал? Чинеба фена ядани ам?!

Тик-дагъдин кукIвал алай лекърез вири килигна.

— Гье-е! Им гъинай рахазва? — гьил элягъна Бубади, — акъуъзуь къалтах алдатмишиз жедайди яни-и-и? Чун ахтармишзавайди я баята. Чилерикай хабар жеда гъулягъдиз.

Бубади гьил яргъи авуна патав гвай сумка вичелди галчIурна.

— КIвачин жен.

Вири кIвачел акъалтна. Чантайрай тфенгар акъудна лубле-ярни къундахар чеб чпихъ гилигна. Чпел алукувавай яцIу шихинин (костюмрин пад-къил мукъуфдивди агудна. Ахпа къилод алкIай кьеркъешрин винелай пенжекрихъ галай кукIвар чIу^ гуна, цЕилер ченейрик кутуна. Генани чпин гъазурвал ахтар-мишиз оа чкадал хкадарунар авуна. Къуьнер юзурна. Гъазурвал тамам тир.

— Дубънядин къуд кьиликай хабар авайди я кафтIардиз. Чи фикир чириз, килигиз аквазнава. — Бубадиз, гьелбетда, лекъ акунмазни хъел къвезвай. Шумуд йис я аданни Патахъанарада акъунар жез... Гила Патахъ тергда лагъана кIевелай би-ят авунвай. Ада лекъ ядай пландихъ галаз юлдашар таниша-риз 'башламишна:

— ГьакI чавай ам тергиз жедач, гадаяр. Заз ам чизвайди я. Тфенг туькIурнамазди катдайди я, — Бубади патав гвай Жа- малан къуьнел гьил эцигна. — Вини таз аквазвани «вез? Ки-лиг, — ада Жамалазни Саруханаз Тик-дагъдин лекъ ацукъва-вай кукIушдилай са шумуд метрдин агъада къуьн хъиз хкат-навай къацI къалурна. Анални тек какур мегъуьн таз экъеч!-навай. — Гьа тазунихъ чна, епинин гулар гилигна, дагъдин чи-най агъуз куурса. Ана, хъалхъамда, Патахъан муг авайди ви-ридаз ашкара я. Зун муказ эвичIиз чалишмиш жеда. А вах-тунда вагъши, гъина аваз хъайитIани, хтана акъатда. Зал гъу-жумда. Килиг, Патахъ зав гатIунмир гьа!

ТахъайтIа куьне зи пакун тIвалар кIаняй хчIалда. Акатна- маз, яна гадра. Мукъаят хъухъ. Зи къвалай гум акъудиз та-хъуй гьа! Вири гъавурда гъатайдалай гуьгъуьниз гъурчехъан-ри кам къана. Са шумуд декъикъадилай абур кикен кIаниз агакъна.

Буба агъадай винел сад хъиз хкаж хъанвай цIараз килигна:

— Къакъанвал гьикъван жеда? — чархуз чанг яна.

— Зурба я. Са къанни цIуд-цIувад. На гьикI лугъузва, Са-рухан? — Жамал сифте цIараз, ахпа Саруханаз килигна.

— Вун гъахъ я, Жамал. Зурба я, са фер къанни авач. Зурба я.

Са гъихътин ятIани гьисс рикIик акахъна фикирлу яз, Сарухан саймазвилелди чархуз тамашзавай.

— Квез за Къветрен къветIай чIижерин куьнуь акъудайчка чидани? Пагъ, ви бубадин сивиз къш... Са вирт авай. Бар-каван хъайиди-и-и. Бубади цуькIуьн шириндиз туькъуьнна, ала-ва хъувуна:

— Адан патав им затI ту-уш!

— Яраб дамазлух хкатайдакъ галуькдач жал? — Сарухана тфенг къуьняй акъудна.

Лекъре, беден акъажна, виликди кам къачуна, къван хъма, вич кIамуз га, дарна.

— Яна гъа гадади, — Жамала ягъанатдин зайиф хъверна.

Бубади сумкадай къуд къармах алай кIир галай мерез акъудна. Мерездин кIир галай къил кьилел галтадна вири къу-ватдалди къацIал гадарна. Къармахар тазунин пуна гъатна. Бубади мерез са шумудра факъумарна. КIир пунахъ кIевелай галкIанвайдахъ иканмиш хъанваз лагъана:

— Гила акъахайтIани жеда.

Ада мерездиз вичин бедендин вири заланвилелди виняй агъуз ялна. Легъзеда беден сад хъиз епинай винелди цIдуйтхуьн-на. Ахпа кIвачер чарха акIуриз-акIуриз, гагъ са гъили, гагъ муькуь гъили мерез къаз, винелди гьерекатна. Са акъван вахт фенач, Жамални Сарухан сад садан гуьгъуьналлаз кьилел ажъатна. Къариба кар я...

Бубади ва амайбуру гьич садрани, исятда хъиз, ифизвай чилин ниэр икъван хушдиз гьисс авурди тушир. Чуьллера авай-ла, зегъемвили беденда юргъунвал твадай. Амма гила... Гила а зегъемвал и къакъан синел, къезил шагъвардик акахъна, аш-къи-гъевес кутадай агирдиз элкъвезва. Бу|бадиз ам Сейрана чпия гъаятдин пипIе хърак чразвай чими лавашрин атир хъиз хъана. Вични и экуьнин сегъерда. Вичикни са *йуб&т каш ива*. Гьекъ къурана чандин къезилвал гьиссай адан фикир дагъдин зурIбавили вичелди желбна. Ам гаф акат тийидай такабур гуь-зелдиз жегьил хъиз, Тик-дагъдиз къару яз гамашиз аквазна-вай. Цавун аршдиз хкаж хъанвай дагъ, метIер чилиз, гъилер-ни эчIез яна, къадим заманайрилай

инал жевелай ацукнавай паггливан хъиз аквазвай. Къуьнерихъ фирягъвилин къадар авачир генг къацу япунжи гала, къилелни члулав къармукъ бар-мак ала. Гъуьрчехъанар чебни адан къуьнел акъахнава. Дагъ-дин хура экъис хъанвай мурцариз, къацариз бул векъ, мертерин, инидин валар экъечнава. Шаняйни хуьруьз къвал гана фенвай там аквазва. Тик-дагъдин и пад пара тик тир. Инай ви-нел хкаж хъуникай рахунни вижесуз я. Гъаки хъайила, гъуьрчехъанар дагъдин къулухъ патаз акъечнавай, чпин рехъ къацу япунжидин ценерилай башламишна. Инай лап куклушдин к!аниз къван четинвални авачиз хкаж жеда. Ингъе а!бур Тик-дагъдин къуьнел акъатнава.

Агъада авайла, абуру, гила хъиз, бушлухиятдин сергъятсуз-вал гъич садрани гъисс авурди тушир. А вахтунда вилерин нур я са тепеда-кунтла, я тама-далдада акъуна акъвазда, Амма гила... Гила Бубадин вилик вири: тепеярни, тамарни ажувилел-ди гъвечг жезвай. Адан вилерин нурари, са куьнани акъун тавуна, иесидин къудратлувал хкажиз, хсуси къуватдин гуж-лувал гъисс ийиз таз, сергъятсуз бушлухра лув гузва. Гъатта хайи квални квал са къазма хъиз аквазва: къачуна вегъ са шумуд клаш,— ам къелен къаяб хъиз чкида. Гъаятда верчериз твар гузвай паб, чан-!багъри Сейранни, адаз гъвечи аял хъиз арвазва. Яру-цару булушка алай аял хъиз. Рикле жуьреба-жуьре гъиссер какахъай Бубади фикирзавай:

◆ Белки, инсанар Каинатдиз, бушлухриз и сергъятсуз алем-др^n къене чпин гереквал, чилин уьмуьрдин сирлувал, чпин чка чйриз, абуруз къимет гун патал экъечизаватла.

Белки, садбур чилин шардиз халидин кватлуниз хъиз, ин-санризни гъашаратриз хъиз килигиз цавуз экъечизаватла. Чпи-ни — лекъер яз гъисс ийизааз... Гъашаратар телефун затни туш». Эхъ, Бубадин вил алукай гъар са зат гъвечг и жезвай, гуя адакай кин квал агаж жезва. Датлана сес алаз кушкушзавай шагъварди гъуьрчехъандин гуьгуьл ачухарна.

Нефес «ъачуникди Бубадин хуру Патахъан хъиз акъис жезвай. Адаз ак! авай хъи: ягъа жигерриз атирдив ацганвай туьгг гъава, гъилер юзура! Къвачер чиликай тсъакъатда ва вичи, Па-тахъа хъиз, лув гуда. Амма адаз дагъдин кланни аквазва. Ана жъацу тамун ценерик экуь югъ чулав йифез элкъезва. Къа-къанвиллиз гаф авач. Кичле хъунни айиб туш. Къайи гар хъиз, риклик акахъзавай къурхувили адаз лап руьгъдин деринда куз-такуз амай инсанпересвилин целхемдикай илгъам гузмай.

Хиялрикай хкатайла, ада лагъана:

— Гъавая ина муг авунвач Патахъа.

— Алакънайтла, зунни ина яшамиш жедай. Амма жувахълувар авач,— Жамала гъайиф чугуна.

— Я жас, ша кардив эгечин. Ленг авуна вучда? Патахъ телефайла, адан квалер^къарни, луварни ваз гуда чна,— гадай-рин какахънавай гъиосер алудун патал зарафатнай Бубади Жамалани Сарухана епинин гурар сумка^дай акъудна тазуналкутлуниз башламишна. Бубадини чеб иниз акъахай мерез кжъ-ва авай чулунихъ галай кйринихъ аюална. Къуьнуьз тфенгяна, гъазурнавай гурарин патав^фена.

— Гила мукъаят хъухъ. Вагъши пайда хъанмазни яна гадра.

— Архайин хъухъ! Аватдайвал тахъуй гъа!

— Адан дуван чна аквада! — гадайри чпин цицивал къалурна.

Буба гурарай агъуз эвичгна. Юкъвал къван акъатайла, ам акъваз хъана. Элкъвена хуьруьз килигна. Цавани вил экъуьр-на. Цав михъи тир. Са |булут къванни алач. Дагъдин клан!Ц килигиз адаз клан тушир. Лагъайвал жеч. Ана мичги я... Ана йиф чуьнуьх хъанва. «Вагъши хкведач жал? Белки, муг ичи ятла? Хтун тавуна жеч эхир!» — инанмишвал квахънавай гъуьрчехъандин. Низ чир хъуй, къушран келледа вуч фикир аватла? Бубади рехъ давамарна. Гила адаз, лап муг авай хъалхъамдиз эвична, далдадихъай килигизавай лекъ каггарай акъуддай ни-ят авай. Ингъе ада къвачер хъалхъамдин къилелай са камунин агъада авай кларце мукъаятдиз ак!урна. «Сугъул я вун, су-гъул» — фикирнай ада къил винизна, вич эвичгай чархун лез килигиз.

Бирдан Бубадин япарихъ гужлу луварин ван галукъна. Ам теспача хъана, фикирар, чинеруг акур нуькрен луж хъиз, чклана. Ина-ана цава вил экъуьрна. Къатлай затни хъанач. Ван, лагъайтла, къвердавай йигиндиз гъуьрчехъандин руьгъ ракъуриз, мичги чайгъун хъиз, адаз мукъва жезвай. Ийир-тийир квахънавай Бубадиз фикир ийидай мажал хъанач. Адан къилин клук! атана а ванци яна. Ръуьрчехъан чарха акъуна ва туп хъиз гадар хъана. Легъеда пеле буьркъуь т!ал гъатна, валугъуди, адан къве вилин ара Юоксерди чулав бегъледивди яна. Вилерал мичивал акъалтна. Гъилер буш хъана. Амма... Буба лаватнач.

Руьгъ дабандиз аватнавай, беденда кичг гъатнавай. Къур-хулувиляй акатай серсервал зигиндилай аслу тушиз дамарра мягкем къуватдиз элкъвена. Ада гъилера авай епер вичизни халбар авачиз лслевиз чуькъвез @ашламишна. Булбадиз далудал дагъ алай хъиз залан я, гуя къамал ажугъламиш хъанвай хъварц аоквахнава. Вичини бегъем кар къаз кланз иноафсузви-лелди келледал гъудни элигнава. Галтад жезвай Бубадин ягъай вил дагъдин кланиз аватна. Ана, дегънеда, тамун ценерик аж-дагъандин ахъа сиве хъиз чулав тир. Адак фул акатна. Амма ада я зурзавай вичин беден, я къудгъунзавай рик! къатлузвачир. Анжах са кичлевал атана инсандин хамуна гъатна, адаи клалуб къунвай кичлевал. Им ажал гъиссунин къурху тушир. Къиникъ аквазвайла, а залум «ичлевиллиз дурум гуз жеда. Къаст гъалиб жеда. Бубадиз вичин къисмет гъик! чир хъуй, келледал оа къатда илигнавай ванци япар биши ийизвайла? Ажал лап дагъдин клан хъиз яргъа я, уьмуьр цавун тагъ хъиз

къаасъан. И кве шартунин арада авай сергъятсуз бушлух ки-чевилин гъиссдив, къияматдин къисметдив ацДанва.

Жеда эхир ахтын кичевал?! Цайлапандин шелхем хьи^, къилелай жвачелди суйда къекъведа, гъар са фикирди тьил къачузвай, хиялриз эмирзавай чешме, фалужди хьиз, яна ден-беден къурурда. Буба ажални яшайиш чара жезвай нукьта-дал галтад жезвай. Инай нин къил акъатрай: гъим уьмуьр я, гъим — ажал? Легъзеда Бубади са куьн ятлани къарихвал гъисс-на. Къудгъунзавай рикле, я фикирдани ваь, са гъина ятлани руьгда къарйба мурад пайда хъана. Агъа кланиз хскадарунихъ эрзиман тир мурад. Адаз виняй агъуз гадарна, клане ажда-гъандин чулав сиве вич батмишарна, къарихвал квадариз кланзавай. И залумдин хурукай хкатна, ана чуьнуьх жен. Гъурчехъандин рикелай вири фенвай: Сейран, аялар, клвал-югъ, гележег. Амма гъилер, налугъуди, еперик кланва. Алудай къуват амач. Абуру иесидиз акси яз мад ва мадии цилер Левелай чуькъвезва. Бирдан гъурчехъанди як кларабдал **фейн** |з тупара тларвал гъиосна. Ам кузвай целхем хьиз, **беден-**

къекъвена кичевилин фул падна атана мефтледа **гъатна**. Бу/бадиз эвелни-эвел ивидин зихтивилей пад жезвай цДвелери-кай хабар хъана. Ахпа, хурудив чарх гатаз, гуя адавай къу-жаква вич зулуматдикай хкуд лугъуз дад-бидадзавай рикликай хагар хъана.

Ам фикирлу хъана. Адаз вич лекърен къармахра гъатнавай-ди тайин хъана... «Амма гьикI?! Бес къилел акъвазнавай бур ксанвани?.. Акуначни? Гъайванар туш хьи».

Къилелай сад садан гуьгъуьналлаз тфенгрин ванер акъат-на. Патахъ кулай авачнач. Ада гъурчехъандин къвалариз сухзавай къармахар шихинин пенжекдила дДутхунзава. КукI-вал элягъзавай кIуфувайни къармахривай тIем кутаз тахъуни-таай мадни ажугъдив ацДузвай. Лекъ къизмишвилелди Бубадин далудилай куьруь мензилдиз къекъечIна. Ахпа ада ажугъдив къван хьиз клеви хъанвай хуру атана ,къастуналди гъурчехъандин къама эцягъна. Буба, япара тварк галукъай ван аваз, фена чарха акъуна. Адан нерай иви хъчена.

— Ахъая зун! Ахъа!.. Алат зи чандилай! — сифте яз адан къуранвай туьтерай хъелни ажувилин гъава квай сес акъат-на.

Гила Бубади вичин зурзавай беденда руьцер хьиз тIарам хъанвай даматар къатIана... Хсуси къуват гъиссна. Ада лекъ къуьнтив яна. Амма Патахъ далудилай чIарни юзана. Шкъакъ хьиз кланвай. Буба гъелек тир, амма рикIи, налугъуди, вичин багъри иесидиз теселли гузвай:

«Туьнт жемир!.. Герек туш!.. Сабура!..» Бубади къил агаж-навай къуьнера чуьнуьхна, кешкеш цIара акIурна... Чин вагъшидиз такурай... Гурар къужагда къуна гъилер хурудик ку-туна. КъецIил чка къатIайтIа, дили хъанвай вагъшиди пад акъудда. Мужъаят хъун хъаан я. Вине амай Жамалазни Сару-ханаз лекъ акун мумкин тушир. Вагъши са гъинай ятлани агъа кланяй винелди, Тик-дагъдин хурук хкIаз-хкIан тийиз, хъел хьиз, хкаж хъана, садлагъана Бубадал тепилмиш хъанай. Абуруз Патахъ анжах Бу(ба мад сеферда хурувди ягъун патал ада-хъай куьруь мензилдиз къекъечIиз чапхунда авайла акъазвай. Амма и лекъ вилерикай акуна-такуна хкатзавай декъикада ам гьикI яна гадаррай? Гурара женг физвайлани, жегълириз я Бу(ба, я Патахъ акъазвачир. Абур чархун далдадик квай. А къиямат акун патал чархал хур вегъева алгъана килигун лазим тир. И кар и вахтунда нивай хъайитIани алакъич. ИкI лекъ гьикI тергин? Бирдан гуьлледи хуьруьнвидин къвал ифи-рин? Ни ахпа жава'б гурай? Гъелбетда, абурувай ихътин вере-вирдер ийиз жезвачир. Гадаяр лекърен бейхабар гъужумд* къарсурнавай.

Ахпа серсервал алатайла, ничхирдиз кичIерар гуН пата/ тфентар цавуз яна абур суддин вилик тахсиркара хьиз акт(-вазнавай. Саданни чиник рангадин гъал кумачир. Жамала ийир-тийир квахъна, вуч ийидатIа тийижиз амай. Сарухан, чи къунвай къванер гьикI гъилера пайда хъанатIа чьриз клан-завайди хьиз, абуруз тамашиз амукъна. Гъиниз вил вегъейУГ-ни кьуд пата лал къенвай хьиз тир. Анжах Тик-дагъдин кIукI гурара физвай ягъунрин ванци бамишна. Эхирни а гъарай-вур-гъайди Жамалан фикир желбна. Адал чан акъалтна. Тфенг къуьнуьз вегъена... ВикIегъвална:

— Хъайиди ана жеда. Зун фена куьмекдиз, — ада гурарихъ-ди гъеракатна.

— Акъваз! Хаталу я! Тазуни эхдач! — гъарайна Саруханадан гуьгъуьниз.

— Жув инал акъваз. Тфенг гъазура. Зун эвичIда. За а за-лумдин къуш япун кланел тфенг эцигна яна гадарда! — тадиз.рахазвай Жамала юзазвай гурариз кам вегъена.

— Акъваз! Тара эхдач!

Жамалаз дустунин ван хъанач, ам цIХаран далдадик акатна. Сарухана, рикI бейкефвили кузмай, амма гуж агакъ тавуна къисас вахчуз тахъай аялди хьиз, гъиле авай къванер кIваче-рик гадарна абуруз тфу авуна.

И цIавуз Буба вич вичел хтана, ам хейлин секин хъанвай. КъецIил чкаяр вагъшиди къатIун тавун латал агаж хъана гурара акъвазнавай гъурчехъандин вилер нерикай кIвахьиз хъалхъамдин кIХаниз аватзавай ивидин стIалра акъуна. Ам абуруз акI килигзавай хьи, гуя гъар са стIал гъисабиз ва ри-кIел хуьдай жуьрэт ава. Патахъа гагъ гъурчехъан вири къу-ватдалди язавай, гагъ къармахралди адан къвалар акI чуькъ-везвай хьи, гуя вагъшидихъ шихинин векъи кIурт ладна инсан-дин чими якIуз кар къадай къаст ава. БуIбадин къвалара кве патайни ракъун къуьквер сухзавай хьиз тIал гъатзава».

Амма ничхирдин къармахар, гъуддандин симер хьиз, ван алаз кIуртунилай цIуьтхуьнна алатзава. Дили хъанвай «буш-ра :ахпа акI хурув янай хьи... Бубадин къама: «гуувдин» ван гъатя. Чулуник кутIуннавай хъеме хьиз, ам галтад хъана. Мад оа ивидин стIал аватна.

— Ягъа, фашист! Ягъа! Йикъ жуван риклин цай! Гена хъсан, за ви ченяр кукварна! Тахъайтла и:а зи мефтлер не-дай! — дериндай гъарайнай гъурчехъанди.

«Вуч ийин?» — фикирзавай ада ягъунар квелди куэтыгъ же-дагта тийижиз. Винелди экъечГиз мумкин туш. Вагъшидин басаратдик татаб жеда, вични икI леле хъиз галтад жезвайла..

А ада са къецIил чкадай пад акъудда. Агъадихъ эвичIунни гъак! я. «Акъвазун. Са чкадал акъвазун. Эхун! Пакадалди акъ-вкзун! — къетIнай Бубади.— Къуш автомат туш хьи ракъун. Г^латдачни эхир».

^Легъзеда гъурчехъандин вилер эчIягъ хъуникди метIел хкадар жезвай чукIулдин къакъара акъуна. РикIе умуддин экв куькIвена. ВацIу тухузвайда цIам къада лугъуда. Бубадини вагъшидихъай чинеба хъиз са гъил чукIулдал тухвана. Вири къуаат эцигна, «чилелди кIула авай Патахъ яна. Ничхир къут-« тсунра. Гъурчехъандин къил виниз хъана. Легъзеда адан вилер ба къуд цIарцIиз эвичIнавай Жамалан чуьлда алукIдай (ботинкайра акъуна.

— Винелди! Къвемир! — гъарайнай ада.

Эгер къизмиш хъанвай вагъшидиз акуртIа, адал тепилмиш жедайди чиз. Тежрибасуз жегъил ахпа гъикI хъуй? АватайтIа ни жаваб гурай? Бубади мад ва мад Жамал вагъшидиз акун тавун патал ам ажугъламишиз къилелди адаз ягъунар къуна. Мад зеррени фикир хъувунач. Бубади чукIулдиз ялна. Амма ничхирдин гъужумдик гацумар хъанвай тугIаривай байбут къаз хъавач. Ам аватна. ЧукIулдин гуьгъуьниз яргъи авур гъил пахъа-пахъ тфенгдин «ъундахда акъуна. Адан рикIел къуьне тфенг авайди хтана. Са чIарчIел аламай инсандиз артух гъере-катар авун герек туш. Гъурчехъандини къундах вичихъди ялна, мет акална. Са гъилелди гуар тIарамдиз къужахна. Ахпа тфенг вини кIвачиз акъудна. Къил винизна килигна. Гураара асас амачир.

— Жува, гиликъайди, илиг жукIушдал... За са тIуб галкIу-рин. Нин мефтлер чкIидатIа чун килигда! — Бубади вичин зур-зун квай тупIар галамаз-галамаз къве къармахдихъни галкIур-на. Пахъа-пахъ... Патахъан иви чкIанвай вилер а къати цIубуьркъуь авуна, Япар гурлу ванцик >биши хъана. Хурун хамкъазунна цIукI цIуьтхуьнна фена. Гардан тIанурдиз аватайхъиз кана. Хуру барутдин туьнт ниэри в ацIана. Мефтлери,чкIизвай куьнуьди хъиз, ван къачуна.

Ам 'сифте кIулалай га дар хъана. Пек хъиз алчуд хъана. Ахпа лувар буш яз пухча хъиз аватиз Iбашламишна. Мад вагъшидиз затIни ахкун хъувунач. Дуьнья денбеден ичIи хъана, ми-чIи хъана. Лал къена, касни амач!

Анжах лап япун къене са гъихътин ятIани гъашаратди мани язава. «Щив-тIив-ив.

Цив-цIи-и-ив»—кефли ийидай пара назик сес, аваз я.

Рехъди лезетлуз сирнавзавай цIакулар таз Патахъ кIаниз

«.ватна. Бубадиз дагълар къуьнелай аватай къван къезил хъа-

% на, Ам хъалхъамдиз эвичIна. Анжах гила вич кафни яд ва

"тежер къадар палат хъанвайди къатIана. Ада хев, хуру ачухна. Къилелай «ьеркъеш

хтIунна. Бедендик зурзун кумаи. *Швачер* ихтиярсуз акI зурзавай хьи, налугъуда, фул

акатнавГъурчехъан виняйгъуз ацукъна. Жибиндай яйлух акъуд^аивидай ктад хъанвай

кIуф, гъекъ алахъзавай чин михытIфенги ацIур хъувуна. Къезил шагъвар адан бедендин

б/шхъанвай гъар са дамуниз къуват гуз атана ачухнавай хурудагъатна. Беден тIушунна.

Бубадин вилери мад бушлухрин еер-гъятсузвал гъиссна. КIане — чилел уьмуьр чими тир. J

Там. Хуьр. Къацу кIунтIар, тепер. Рекъера руг алаз шши-нар къекъезва. ТIулара векъ

язавайбурун жергеяр ава. Дехъ-не, экуьнахъ адан вилик ажувилелди гъвечIи хъанвай и

гама-рилай, тепейрилай, хуьрелай ва амай шейэрилай гила уьмуьр-дин атир алахъзавай.

Гъурчехъандиз акI авай хьи, вири и тIебиатдин шартIарихъ и сергъятсуз бушлух яшайишдив

ацIур-дай къаст ава. БуIбадин беден *буш* хъана. Юргъунвал хъиссна-ваз ада куьунт яна.

Ширицдиз сив къакъунарна. Адаз и атир-дик, шагъвардик къве вилни акъална ксуз

кIанзавай. И алукъ-навай, женгинилай къулухъ алукънавай дерин лал къенвай декъикъада

гъурчехъандин япара уьмуьрдин сесер эвез жез-вай. Гзаф-гзаф сесер. Гъабурун арада

вичин хсуси рикIизг ван-ни авай. Къвердавай дуьзгуьн жез къудгун жезвай рикIин..,

дамарриз иви ракъурзавай ван. Бу|бадиз акI авай хьи, вичин дамарра са гъихътин ятIани

жимы шей — иви ваь, халис уьмуьр къекъезва. Чими-чими уьмуьр... Яру-яру уьмуьр! Са

шумуд. двкъикъа идалай вилик тIарвилелди нерай цIаран чиниз хьи-чей уьмуьр! Ахпа

нерин кIвенкIвек стIалриз элкъвена яргъал-ди куьрс хъана такIанз-такIанз агъурдиз

аватай... хъалхъам-дин кIанел алукъиз руг-руг хъайи уьмуьр. Ангъе нерикай стIал

аватзава. Аватна. Руг-руг хъана. Чими-чими стIал! Яру-яру стIал—уьмуьр. Аватна... КукIвар

хъана. Шумуд хъанай абур» а стIалар... «Сад, къвед... вад». — Бубадин рикIелай а(бурун къа-дар

алатнава. Амма гъар са стIал лекърен чапхундик аватнай. Легъзеда фикирдай ажъатай вагъши

рикIел хтана. Ам кIвачел акъалтна. Хъел цIийи къилелай эвез хъана. Ам хъалхъамда муг

авай пилез мукъва жердавай чуьллерин атир чIуриз туь-туьнихъ гъидай ни артух жезвай. Муг

алай къащIан кIане, жуь-реба-жуьре хьицикъар, суван бацIийрин крчар, кIарабар, гъат-та

«икIрен хамарни кIаз авай.

Куларал хкаж хъана килигайла, адаз вичин кIелен тазаз-май хьицикъ, кIарабар, къве

зилинг шарагди кIуфар ягъзавай келле акуна. Гъурчехъан къатIай шарагар къурху

акатнаваз къулу^булухъ хъана. Бубадивай эхиз хъанач, «Ширин яни, вагъшияр? Адаз диде

авай тир! Ма гила неь!» — лагъана тфенг-дин къве хилайни аниз ахъайна. Тфенгдин ван

дагълара эвез хъана квахъна. Ахпа Бубади муг кукIварна. Патахъа кIватIай

д^влет-пуччяр гадарна. Швачер кьуна телеф авур шарагарни ага к^ланиз ах^айна. Хьалх^ам михьи авурдалай кьулух^ ада вин мад гацум хьанвайди гьиссна. Хьелни хкатнавай. Тфенг ац^ур хьувуна ам мад х^фена вичин чкадал ацук^ хьувуна. Гьурчех^ан гьакьик^ятда Патах^ах^ гьулле галук^навайдах^ ина^миш тушир. Вич гьурчех^ан хьуниз килигна адаз чиз-вай, ничхирриз, иллаки лек^ериз к^ати ванерих^ай кич^е тир-ди. «релки, ам акьулдилай алатнават^а», — фикирзавай ада. Ярг^алди ада Патах^ хтана ак^ятда лаг^ана умуд кутуна, гуыз-лемишна.

IV

Гатун йик^ан пакама куьтяг^ жезвай. Патах^ лув гуз г^а-зур тир. Ада жуьрэтдалди кам к^ачуна, беден ак^ажна. Ах-па к^лвачер ц^ара эцяг^на, вич цавуз гадарна.

Кьушра сифте хурел чарх яна, ахпани ам г^ар са рех^, жиг^ир, г^ар са тарни «ваз таниш тир т^ебиатдин гуьзелвиле-ра батмиш хьанвай чуьллера элк^евез башламишна. Г^авада дуьзгуьндиз сирнав ийиз, ада ярг^алди лув гузвай. Гуя Патах^ и лал кьенвай к^амара, гег^енш чуьллера, к^ак^ан даг^лара вичин г^арайдих^ к^ек^евезва. Куьруь, амма к^изг^ин г^арай-дин ванцих^ь. Са мус ят^лани анра г^атай а г^арай, белки, ми-даим яз амай^та?! Белки, баг^ри чилел эхиримжи сеферда г^ей-ранвал ийиз анрих^ай вил ат^узвай^та?! Г^атта даг^ларини адан ван эвеззавач. Виринра лал кьенвай. Виринра, кьушран вичин япара х^из, биши ва буш тир. Патах^а бирдан вичин лезетлу лув гун к^ат^на. Ажалдих^ галтугнавайда х^из, йигин-диз, ада цав к^ве патаз пад ийиз, суьруь авай патах^ди гьере-катна. Ана Бубади 12—14 йиса авай рух^аяр галаз суьруь кундик г^алзавай. Хпер, сада садан к^валарик килер кутуна, гаг^ каг^улдиз, гаг^ тумунал ц^ук^ илисайбур х^из, терхеба к^ек^евез, гуьнейра г^атнавай.

—Хьирре! Хьирре, садак^аярь — г^арайзавай Бубади чап-хун авуна валариз катзавай г^айванриз. Ара-ара ада гаг^ са, гаг^ маса тепедал хкаж жезвай женжел ц^Дег^ериз себ гуз, абу-рал к^лалар г^алчзавай. Гадайрини валарилай, к^лунт^арилай хкадариз серинрик чуьнуьх хьанвай хпер суьруьдиз язава. Ин-г^е гуьнедаи аг^уз эвич^г^завай суьруьдин к^венк^I бередал агак^и-и. Бере вац^ун кьере авай. Ана, вилик куьг^не мег^уьн к^везурба тар квай, мурцар алаз такабурлу к^вет^I хкаж хьанвай. Бубадиз чидай ч^авалай иних^ им хперин бине тир. Хперни г^а-сятда к^ерет^I-к^ерет^I жез тарарик, кундик акатна.

—Дах! — гьелек-фелек акатай аялди Бубадиз цав к^алур-и. — Килиг. Патах^ь. Вуна ам телефна лаг^аначирни?!

—Яна гадра ам, дах. Тах^айт^а садан к^ел тухуда. Чна ахпа иесидиз вуч жаваб гуда, — к^алабулук^ акатна х^шна Бубади, цавалай вилер алуд тавуна, к^уьняй тфенг ак^удна^

Амма лек^ере абурун к^илел ск^вердавай зарбдиз лувар яп^из цава чарх гузвай. Гьурчех^андин хци вилери адан и ажаф к^ариба лув гуна са г^их^тин ят^лани сирлувал авайди к^аф^ла-на. Кван жаг^урзавай лек^ере ик^I лув гуч эхир. Бубади тфенг хкажнач. Кьуш таг^ тик^даказ к^ак^анвал к^ачуз аршдиз хкаж жез, ахпа куьг^не пек х^из виняй аг^уз аватзавай. Мад оефер-да мадни цавуз хкаж х^жез, ават х^ийидай. Адах^ вуч х^ана-т^ла чириз к^анзавай. Буба са куьнайни к^ил ак^ят тийиз мяг^-тел хьанвай. Гаг^ адан рик^из хиял к^ведай:

«Рахшандар хкудзава! Закай яг^анатар ийизва. Менсебсуз!»

Патах^а и к^арйба лув гун вичиз Буба лап г^а вичин к^уф к^ван аквадалди давамарна. Ахпа кьушра, лувар агажна, к^ван х^из вич вег^ез башламишна. Сифте г^вечи а нук^т^ла тила Бубадин вилера ч^ехи жезва, Зурба к^уватдиз элк^евезва. Лек^ аватзава — к^вердавай еке жезва. Аватзава — зурба жезва. Чара ак^алт^навайди х^из, гьурчех^ан к^ах х^ана са чка-дал алк^анвай. Адан беденда руьг^ тухудай х^тин са г^их^тин ят^лани г^исс к^ек^евезвай. А г^иссни, ван алаз аватзавай лек^ х^из, са дек^ик^ада ч^ехи жез, вири к^уватдалди г^ар са дам жендекда шуьтк^евезвай. Анг^е Патах^! Анг^е кьуш!.. Атана вири к^уватдалди к^вет^ен пел хурувди яна. Ваг^шидин эхи-римжи лув гун куьтяг^ х^ана. Ам чилел аватна. Буба к^унвай г^иссди, к^айи лепе х^из, атана чапхунна эцяг^на, мефт^леда т^ал туна, (беден тирвал кафадин ст^алар х^чирна ва ч^арар цаз-цаз авуна.

Бубади, пелелай к^айи гьек^ мих^на, Патах^ан патав звер-на.

Ваг^шиди, ивидин гел таз гьурчех^андин к^аншардиз са к^адам к^ачуна, ахпа лувар буш яз ах^айна, к^уватсуздаказ эк^ляг^ х^ана. Буба агак^айла, кьушран зурба жендек тумуни-лай к^илел к^ведалди зурзамай. Уьмуьр адах^ галаз чара жез-вай. Уьмуьрди ам г^амишалуг^ яз гадарзавай. Бубадин рик^и са г^их^тин ят^лани паквал г^иссна. Садни такваз гила ам кьушран лешиниз килигзавай.

Анжах иви, Патах^ан хурукай к^вах^завай г^еле чимизмай иви, к^ацу век^ин таза ц^ирерайг^уз ст^ал-ст^ал авах^зава. Авах^зава! Чилел аватзава. Яру-яру иви! Авах^зава, чилел алуьк^зава... Алуьк^зава! Амма руг-руг жезвач. Кук^Iвар жез-вач! Т^инк^I-т^инк^I! Аста-аста чилик кужум жезва.

Бубади к^ил хкажна. Ам г^амлувшган нурарив ац^анвай вилерай цавуз килигна. Цав ич^и тир.

ГУЪЗГУЪ

...Мевлуъд гуъзгуъдин вилик кумукъна. Гуя анжах кIвалаяй акъечIай Рамазана ам къасухдай вич вичихъ галаз текдиз ту-май...

II

Рак гелягъай ванци Мевлуъдан хуруда тIал туна, налугъу-ди, акъалдайла Рамазана аник адан ,рикI кутунай. Ам, серсер яз, легъзеда пайда хъайи ва гъасятда руьгъ хъиз квахъай Ра-мааан феи раклариз килигиз амай. Ахпа гъиниз фидатIа ти-йижиз «ам къачуна. Мевлуъдаз вич тийижир чкадиз, малумсуз-нилиз, акъатай хъиз тир. Бирдан адан вилериз патав гвай гуъз-гуъди к-ъайи рекIврекIвар гана. Гуя вегъей къадам секинсузви-лиа инатиа — секинсузвилини тарпна тилисимда турди хъиз, ам акъваз хъана, Бейкефвиливи ацIанвай вилер гуъзгуъда акъу-и<а, Мевлуъдаз анай вичин къамат акуна. РикIе бейхабар гъа-тай туькъуьлвили адан фикирар гъарнихъ чукурзавай. Стха-дихъ галаз хъайиди са цIувад декъикъа тиртIани, гуьгъуьлдик са вуч ятIани хкIур адаз и кардин сирлувилин гъавурда гъатиз кланзавай. Гуъзгуъдай гагъ вич акваз, гагъ такваз, Мевлуъд ви-ри вичин зигъиндин яшайишдалди аслу тушир «дикъетлу дуьньядиз» ухшатмшнвилерин къатIунрин, тафаватвилини де-лилрин «дуьньядиз» гъахъна. Са шумуд декъикъа идалай ви-лик Рамазан чIарар эвягъиз гуъ!гуъдиз килигиз акъвазнавай. Ам |буй-|бухахдал шум^ал, зиринг инсан тир. Михъидаказ чуру тунвай чинин къелечI акунар, хъуькъвен къилерикай квай зайиф ярувили ам тазаз къалурзавай. Хъуьредайлани, яр че-ледихъди чкIиз суьрет мадни назик жедай.

Вичин аскIан жендек, еке руфун, ацIай чин гуъзгуъдай акур Мевлуъдаз вичинни стхадин арада са ухшатмишвални жатъанач. Адаз гъатта Рамазанан жуьреда хъвер ийизни кIа хъана. Амма сугъул чинал, аязди чIагурнавайбур хъиз, я пI зарар, я хъуькъвер чIарни юзанач. Анжах, ЗIалан хурудик буьнжуькъ хъана, винелди акъатай вичин нефесдин биши /се-синин ван хъана. Гила ада и кIвале стхадихъ галаз акъ,\$ вахт тупIалай ийиз башламишна. Районда,й атанвай Мевлуъдаз хваш-беш ийиз, диде-йубадикай, хуьруккай-кIваликай, цIийи-вилерикай хабарар къаз, са куьхъ ятIани къекъевезвай Рамазан, шейтIан хъиз, и кIвалаяй а кIвализ катзавай. Куьчеда гъакIни ракъини табагънавай Мевлуъд зегъем кIвале, са гъил руфунилай аладриз, суалриз жавабар вахкун патал адан гуь-гъуьна къекъуьниз мажбур жезвай. Эхирни инжиклу хъайи Мевлуъда дегълизда буйдин гуъзгуъдин вилик акъвазна мег расзавай стхадихъ агакъарна. Рамазанан и карди Мевлуъдаз бегъем хъел гъанвай: «Секиндиз ацукъна, инсанди хъиз хваш-беш авун авач! Ахта бал«Iан хъиз, инай-аниз, анай-иниз кат-зава. Ихътин инсан жедани? Чун гъамиша патав гвайбур туш эхир!»—фикирдалди лагъана, Мевлуъд нарази яз стхадиз ки-лигна.

—Швалахдал тади ийизва. И справочникдихъ къекъевезвай зун. Гена жагъана,— Рамазана Мевлуъдаз вичин гъилевай ктаб къалурна,— ви машин гъинава?

—Машин им пуд варз я ремонтда аваз,— гъяз авачиз жа-ва|б гана Мевлуъда. Ахпа са вуч ятIани рикIел хтана ва чанакъалтнаваз хабар къува:

—Акъваз, вуна дехъне Имара хъфена лагъанай. ГъикI лагъана хъайи кар я?

—ГъакI катна хъфена вичин бубадин кIвализ. Къе зун су-бай итим я,— Рамазан лацу сарар къалуриз къайгъусузвилел-ди хъуьрена. Ахпа къил эвягъай рекъиниз уф гана, ам джин-сарин къулухъ галай жибинда туна.

—Вучиз? — стхадин секинвал къатIай Мевлуъд мягътел хъана.

—Зун югъди^ифди заводда жезвалда. Вич кIвале текамукъзавалда. Катна... Зун ина пароходар расдай заводдинконструкторрин бюродин чIехид я. Аспирантура куьтягъзава.Мукъвара техникайрин илимрин ракъяй кандидат жедает. ГъикIя? Ванзавани? Папар, лагъайтIа, абуруз машгъур гуьлер кланжедайди туш,— Рамазана гъуд кIевиз чуькъвена, клаш хъиз,вичин вилик юзурна хъуьрена. Легъзеда ачух хъайи лацу сарари Мевлуъдаз Рамазанакай мадни хъел гъана. Ам стхадикайкуьлягъ хъанвай. Адаз Рамазаназ фикир тагана, виняй агъузгъил элягъна физ клан хъана. Амма гъекъ акъатнавай окъуьне-рал алкIанвай перем гъисс авур адавай алай чкадилай юазхъаначир. Мевлуъда фикирдалди гила гъарагъар гузвай: «Бес и итимдихъай мегер паб катдани? Кандидат! Ванзавани? — лутъуз зи къил элкъуьрзава!»—Ада къулайсузвал гъиссна — х%ел винелди акъатиз кичIе тир. Вичи вич секинарайдалай къулухъ Мевлуъда лагъана:

—Зун исятда Имарадин бубадин патав фида! Аял яни?Вуч тербия ганва ада?! А ламран рушазни за чирдайди чирда.За абур са къве гаф лагъана чилерай чилиз дугурда! КIвал-югъ, гъуьл гадарна катна хъфин?! Шумудра хъуй?! Бес атаяса мугъман, вуна вуч ийида?! Чара акъалтIдани?! — гъарагъ-най ада Рамазаназ. Дуьз лагъайтIа, адаз са гафар тир и араданелай хъел элекъарнайтIани. Гъикъван яргъалди ам рахазвай-тIа, гъакъван адан сес мадни кIевиз хкаж жезвай, налугъуди,рутут я цIай гъиссай.

—Ваь! ИкI виже къведач. Зун ви чIехи стха я, ви чIехидя!Эа фена адан бутба Казиман туьтерлай къуна, а кицIин рушисятда галаз хкъведа! Къуй чир хъурай чнани вири

кІвалахаркѡ'бул тийидайди! 8а абур чпин чкайрал ацукъарда. Ваз ки-чІе жемнр! Ни ("гхпди вирибуруз кІани къван жавабар гуда! — Меплуѡдан чиник гѡии рангадин гѡални кумукънач, гуя гѡарса лагъай гафунихъ галаз адакай иви жкатзава. Стхадин къаш-къамат акур Рамазана мили хъверна лагъана:

— Терек туш, стха. Вуна фена Казимаз арзанферза ийида. Адашг фикирда: ина са кар ава. Зини Имарадин алакъаяр куѡ-не тупІалай ийиз башламишда. ЧІалахъ хъухъ, куѡлуѡ-шуѡлуѡрахунар арадал къведа. Арада затйш авачиз къалар жеда. Имаради садрани эакай пис ихтилат ийич. Адаз зун кІан я, аазни ам. Бейкеф хъана катва. Зун авачир чкада адаз къарайкъводач. Аквада хъи ваз, я къе, я пака экуѡнахъ ам иниз хкъведа... Я кас, зун кХвалахал фин. Геж жезва. — Рамазан тади квазкІваляй экъеѡна. Гѡа икІ текдиз амукай Мевлуѡд гила гуѡз-гуѡдай вичиз килигзавай. Адан рикІе мад сеферда вичин га-фар къвкъвена: «Зун ви чІехи стха я, зун ви чІехид я...»

Гила а ван, са шумуд декъикъада инлай вилик хъиз авай зурлувал амачиз, руѡгъдин деринда суза квай кушкшдиз элкъвена. Гуя несилдин, инсаниятдин арада адан чка квахъ-навай. Са ни ятІани чІугуна дам хкудай хъиз тІал гъатай ри-кІи, хер хъанвай ничхирди хъиз, нДугъ ийизвай. «Вучиз ятІани чІехивал ийиз чна тади ийизва. Вуч я чІехивал? Яшарин де-режа, буйругъ гун, я тахъайтІа, бязи кІвалахрикай хуѡн? Белки, жуван далудихъ инсан чуѡнуѡхун ятІа?! Низ чир хъуй? Белки, чна яшциз гъвечІибурухъ чпин кІвалерин патахъай жавабдарвал тухуз авай мумкинвал тергзаватІа? Жуван чІе-хид жув хъунин ихтияр къакъудзаватІа?»

Рамазан, белки, за вичиз ийизвай чІехивилихъ муѡгътеж туш жеда. Вучиз зун буржлу я ам тахсиррикай «хуѡз», адаз

«буйругъ» гуз, «далудихъ кІевириз», «терг ийиз»? — Мевлуѡд^ вичин гафар тикрарна, алава хъувуна: «Гафар гъихътин з\$-лан, къайибур ятІа аку. Амма бес квелни чи рафтарвал уѡмуѡр-да ачухрин! Нин патахъай, нин вилик жавабдарвал тухун? Бес куѡз зи рикІе тІал гъатнава?! Иви чи сад я, хайиди, багъриди лугъудай иви я. Стха я эхир ам зи... стха.

Мевлуѡда гуѡзгуѡдай аквазвай вичин рехи ѡвелер къатІай-ла, явашдиз къве тІуб абурулай аладарна. ТупІар гъасятда гъе-къедай къежена, гуя иниз къведайла хъвайи пиво ѡвелерай каф хъана экъеѡзавай. Ада мад кушкшна: «ЧІарар рехи жезва, лацу жезва.

Камалувилин ранг. ЧІехивал... ЧІарарин рехивилѡй, камалувилин дережа чириз хъанайтІа, вуч хъсан тир?» Къвердавай хъел жкатзавай ам икрагъ хъана. Югъ га-тун, азгарди тиртІани, Мевлуѡд акІ дарихмиш хъанвай хъи, гуя цавай гъарай къилел алаз дурнайрин ѡѡиргъер физва, куѡ-чеда циф кІватІи-кІватІаш жезва. Пеш аватзава. Пеш пеш я. Мевлуѡда гъиссна: уѡмуѡрдай къиметлу са затІ квахъна, дурнайрин манидик аватай пеш хъиз, бедендай са вуч ятІани акъатна. Амма Мевлуѡдавай а таѡсир куѡ авурди ятІа къатІуз хъаначир. Хиялар дерин жердавай фикирри ам, стхадин хзан-дивай къакъудиз, вичин кІвализ тухузвай. Адан рикІел паб Бике хтана.

Щувад йис идалай вилик Бикеди Мевлуѡдан кІвачерни хваз чуѡхуѡдай. Щувад йис идалай вилик ада папан са тІала-бунни къилиз акъуддачир, эгер абур вичи начальниквиле кІва-лахзавай ПМК-дин майишатдихъ авсият тиртІа. Гила, лагъай-тІа, Бикеди, гъич гуѡлелни алуѡкъ тавуна, герак хъанмазни ма-шиндиз эвер гудай. Шоферриз адан гаф кІеви адет хъанвай. Эгер Мевлуѡда абурувай гъинва-гъинвач хабар къуртІа, шофер-ри Бикеди эвер ганвай лугъудай. Мевлуѡда ахтармиш къванни ийизмачир, таб лугъузвани, тахъайтІа — керчек.

Амма гуѡлуѡн кІвачер Бикеди гилани чуѡхуѡзмай. И карда Рамазанан хзандин татугайвилериз персенг яз, Мевлуѡда лап руѡгъ вегъедай хътин кІвалах къатІана. Адаз папа вичин шахсигъарз телефун патал вири уѡмуѡр фашал яз тухузвай хъиз авай. Яраб и вахтара гъикъван ам дегиш хъанайтІа?

Адан чин лацу тир, налуѡгуди, атай рехъди къарагъай би-ши руг вири чинал аѡуакънавай. Вичин аѡІай чин хъиз, еке руѡфунни, аскІан (беденни адан вилик квай. Гуѡзгуѡди инсани-ятдихъай, кар-жеспидихъай и чан алай кинидин кІватІ къа-къудна, ам гъвечІи тир къилдин са дуѡнъядиз элкъѡуриз, ви-ридахъай, гъатта вич Мевлуѡдахъайни кваз чара авунвай. <чКъѡуѡз жезва, куѡзуѡ», — дерин нефес алахъна. Уѡмуѡрда зигъиндилай аслу тушир гъакъикъатвал, дуѡз дикъетлу гъакъи-жъатвилин дуѡнъя хъиз, шартІарин, лишанрин, челек-фелек,

секинсуз ва гуѡзгуѡдай хъиз аквазвай дуѡнъяни ава. Гуѡзгуѡ-дай аквазвай Мевлуѡдан сурет вич, гуѡзгуѡ хъиз, къайиди тир. А къаралтудин къайивал гъиссайла, Мевлуѡдан вилер винѡй агъуз щІ Гуѡтхуѡнна гуѡзгуѡдай шуѡтруѡ рангунин папкада акъу-на. Ам тумбадал Мевлуѡда кІвализ атанмазди эцигайди тир. Трестдиз вахкуз гъанвай отчетрив аѡІанвай папкадин акунри Мевлуѡдан фикир желбна. Пара куѡгъне хъанвай ам. Адакай ПМК-дин «буллуѡгъчийри къаравилиярни ахъайзавай. Гъелбет-да, Мевлуѡдаз аІБур ван тахъана амачир. Са юкъуз ам кІвала-хал куѡгъне папка кІвале тунани фенай. Ахпа ам ягъанатлу къаравилиѡрив, гѡа папкадив хъиз, вердиш хъана. Дегишарун, ѡѡшиди къачун рикІелай алатна. Амма исятда ада иесидин фи-кирдиз маоа кар хканвай...

Троллейбусда аваз къведайла, Мевлуѡд хиялри тухвана. Халкъдив анДанвай троллейбусда зегъемни тир, хъвайи пиво-дини къилиз кар гузвай. Адан рикІелай билетдай

Твек акъу-диз алатна. Шегърда авай д у стар рикел хкуникди Мевлуьдан пУзарил акъалтнавай дуьзенан хъвер япарихъ галукъай ди-шелидин ванци чУрна.

— Гражданин, куь билет, — контролер адаз мукъва хъана. Мевлуьда легъзда серсер яз компостердихъди кам къачуна.

— Билетдай вахтунда твек акъудун лазим я, гражданин, — дишегълиди ам акъвазарна. Мевлуьд црана яд хъана, — адазтежер къван зегъем тир.

— Зи рикелай алатна, гъавурда гъат. Исятда... — Мевлуьдавилекди кам къачуна. Амма икъван халкъарин арада аданяцУ беден гъорекат авунин мумкинвилакай магърум хъанвай. Контролорни ничин гафунал пара кевид хъана.

— Пуд манат це.

Халкъдин юкъвайни маса дишегълидин ванни акъатна: ♦ Вад кепек патал няне къачун?! Аллагъди гайитла, са къадар яш хъанвай итим я!»

Мевлуьдаз вири инсанар, контролер гъавурда тваз кланза-вай, ада виридаз ван къведайвал гъарайна:

— Зун квез сиягъ туш! Куьне зун квяй къазва! За лагъа-най, рикелай алатна! Багъишламиша. За кваллахнач...

Контролерди адан гафар атлана:

— Вун намуссуз я! Гъар сад чаз начальник я! Чизва чаз... Куьн хътинбурай цал ацданва. Штраф це, — дишегълиди трол-лейбусдин са патавай цал къалурна. Мевлуьдаз анал алкУрна-вай са шумуд шикил ва абурун кланикай екедаказ кхъенвайгъарфар акуна. «Ибур билетсуз физвайбур я» — келна Мевлуьда, ахпа шалвардин жибиндай гъекъедин ни къвезвай, шуьткъ-вей пуд манат акъудна контролердин гъиле вугана. Мевлуьдангуьгуьлар пара ханвай. Налугъуди, адан хуру бедендикай къел хкуддай насос я — перем къежена къуьнерал алкланваз, ада заландиз чИш чУгвазвай. Вичин гъавурда касни такъуни адан рикел бегъем хер авунвай. И вакъиадик папкадихъ галаз са алакъани амачиртбани, контролер папа лагъай гаф — «намус-суз» адан мефтледа векъидаказ, инсафсузвилелди тикрар жез-вай. Вил&рикай къариба тир хсуси къамат карагзавай. Мевлуьдаз вич лап ааклан, руфунни пара зурба, туфлияр, лагъайтла, лыжаяр хъиз, яргъи, анжах инсандиз ухшар авай гъаклан сад хъиз авай. Амма хъуьчУьккай папка, куьгъне папка куьз ятла-ни икъван еке дуьнья тирвалди кыле-къилди фенва. Гъакъван ам зурба хъанвай. Им Мевлуьдаз мус ятлани, и шегърдиз атай-ла, «хъуьруьнрин кваллиз» фейила, са гуьзгуьдай акур вичин суьрет тир. Мевлуьдаз акл хъана хъи, а къаматда вири беден къунвай къулан тар тир намус авачир хъиз. Туширла, куьз ам хъуьтуьл, аддай кватУниз элкъвенва?! Белки, иесидин руьгъ гадарна, намус папкада гъахънайтла? Гъахъняй ам акъван екез аквазвай жеде. А вахтунда Мевлуьд вичин ихътин суьретдал кевелай хъуьренай. Гила, вилерикай карагайла, ам сифте мягътел, ахпани перишан хъана. Контролер дишегълидиз Мевлуьд иноандиз тешпигъ авай хъуьтуьл ацлай кватл хътин са затл яз акунайтла?! И фикирди Мевлуьдан рикел «хъуьруьнрин квалле» вич килигай маса гуьзгуьйри къалурай хсуси ши-киларни хкана. Пагъ, гъикъван абур сад садалай тафаватлу ва жуьреба-жуьреbur я. Пагъ, гъикл дегиш жедай къамат ятла аку! Адаз инсанрихъ галаз жезвай вичин алакъайрин сирлуви-ликай айгъам хъана. Белки, ПМК-да, трестда кваллах ийизвай инсанриз ам гъар садаз вичин къайдада аквазватла?! Я тахъай-тла, Мевлуьд вич гъар садан вилик дегиш жезватла? Къилих хъана клан я эхир. ПМК-да къилин инженервиле, ахпани на-чальниквиле кваллах авур сифте вад йисуз адаз секинвал чида-чир. Ам галатун тийижиз югъ-йифди эцигунрин майданрал жедай. Трестдани адаз «базарагълу жегъил» лугъузвай. Мевлуьдан суьретни Гъуьрметдин доокада къешенгдиз куьрсарнавай, ам машгур кас тир. Йисар къвез алатна, абуруни Мевлуьдан се&синсузвал чпихъ галаз тухвана.

Ял хъиз, кагуьлвал акатзавай беден яцУ жезвай. Къверда-вай къуллугъчийрин сиверай «Базарагълу жегъил» квахъна. ПМК-да жваллахэавайбуру адал «Киричи» лаклаб эцигнавай. Вучиз ва ни а твар вичел эцигнатла Мевлуьдаз чизвачир. Я чин чинал Киричи лугъуз адаз садани эверни ийизвачир. Амма Мевлуьдаз чизвай вичин далудихъ физвай рахунра халис тварцин чкадал вирида Киричи лаклаб эвеззавайди. Исятда касни авачир, чарадан вил хклан тийизвай чкада, гуьзгуьдай аквазвай хсуси суьретдиз дикъетдалди килигна, ада вичи ви-чиз сифте яз тварцин чкадал лаклаб ишлемишна эверна:

Кваллахар гъи гъал я, Киричи?» — Мевлуьдип нм инжич гуьа-гуьдал аватнавай серии хъиз хъана. Аде кушкушна: «Машин <радлай ремонтдиз вахканва. Шофер гагъ кваллахал экъечла ва, гагъ къвезвач. Комплексный фермар эцигнавай майдандал садрани фенвач. Кабинетдай экъечлиз кламач заз. Анжах ча-рарал къулар чУгун адет хъанва. А чарар селигъалу я, абур •хъсандиз, михъидаказ рахада, артухан са келимани лугъудач. Гъеллетда, абур къул чУгуна папкада эцигуни хуш гъида. Гъа сифтедилай хъиз, зун Гъуьрметдкн доокадани ама».

Гъикъван Мевлуьда уьмуьрдин веревирдар авунайтлани, адаз вичикай Рамазаназ ухшарвал гузвай са къатунни жагъанач. А кардиз акси яз адан фикир са гъихътин ятлани набутвилек тсклуна. Ам къве стха сад садахъай чара ийиз абурун арада &вай. Адаз а «набутвал» чпикай нин амадаг ятла чизвачир. Амма набутвал мишекъатдиз рикле гъатуни ам дарихмиш авунвай. Мадни Мевлуьдан рикли са гъина ятлани камал, пара тамам къамат — инсандин сагъ гъиосерин ацлай дуьнья авайди гъиссна. Ада ам идеал тирди, вичин зигъиндин яратмишун тир-

ди къатлана. Алем, тебиат чпин уьмуьрдин вакъиайралди, гъадисайралди къаншарба-

къаншар я, гъабурукай йбарат я. Абуру жуьреба-жуьре фикиррин къатIунар арадиз гъизва. Мевлуьдавай, а)бу) гекъигна, жем ийиз алакьзамай. Адан бе-денда гъеле акъалтIай тамамвал аннамишдай цIелхем — яшай-ишдин цIелхем кузмай. Адавай гъеле физвай уьмуьрдиз, къвез-май гележегдиз къимет гуз жезмай. Бес гуьзгуьйриз жув къа-лурун патал дуьньядиз къадам гьикI вегин? Абурун вилик беден жуьреба-жуьре къайдайра акъвазариз мидаим яз «хъуь-руьнрин кIвале» гьикI акъвазин? Бес маса вуч ийин? Эгер зсыакъан цаварилай башламишна, чилелай хкечIна вири датIа-на дегеш жезвайла, гъамишалугъвал авач эхир. Мевлуьдавай и суалриз жаваб гъеле жагъуриз жезвачир. Амма абуру эл-къуьрнавай къиле са хиял гъатна, ифенвай бедендила. къайи цин стIал хъиз, са куькай ятIани аявал ийизвай гъисс цIуьт-хуьнна. Ада атIуз-атIуз кушкушна: «Даимвал, кIвалах. Жув къиле тухузвай къайда. АкъалтIай тамам тир дуьнья ва идеал».

III

Ракарин ванци адан фикирар къатIна, ам анихъ элкъвена. Гъурметдалди гъил яръи авуна, хвашгедди лугъуз къвезвай Имара акуна, стхадин сусан къаншардиз фена, адан гъил къуна. Имара пара-пара шад тир, беденда кIусни зирингвал амачир, цIвелериз рех янавай и инсан вичин кIвале акунал...

1982-йис.

КЪИЗИЛДИН ЗАКIАЛ

Пажамахъ гъаятда «Жигулидин» ван гъатна. Къужахда аял аваз Секината пенжердихъди зверна: «Ангъе ви дах. Фена ма-шинда аваз фе-е-ена. Вакайни гъахътин къегъал жедани? Чан зи рикI, зи маеан... Жедани, Эмин? Жеда... Жеда зи баладкай. БуIбади институтда тарсар гузвайди я гъа, чан. Ягъура, ягъура бубадиз гъил», — вичин куьрпедин гъил къуна ягъурна. БинДе-кал рази яз хъвер гъатнавай гуьрчег чин хчин таза хъуькъве-рив агудиз, ада аялдиз чанчрикI гана.

Машиндин гуьзгуьдай вичиз гъилер ягъурзавай Секинатни Эмин акур Ибрагъиман сив япарихъди фена, гуьгуьлар хур-рам хъайи ада машиндиз худ гана, варарикай хкечIна. Зулун чIимел, къайи гъавадин къужахда гъатай машин къилин ре-къел экъечIна. Къеженвай асфальт мадни чIулавдиз акъвазай. Анай физвай жуьреба-жуьре рангарин машинрин дестедик акатна гуьлуьн «Жигули» вилерикай хкатнай. Секината, вичин хшиз «фена, фе-е-ена, амач» лагъана, дамахдивди дегълиздай вич сифте экъечIай кIвализ гъахъ хъууна. КIвалин юкъвал алукудай парталар, жуьреба-жуьре рангарин багъа парчайрин кIусар чемоданра, къатара тваз Аминат ацукънавай. Адан помада гуьцIнавай яру пIузарал къугъвазвай хъвер, элкъвей чина пудрадин халди тунвай мергъяматлувал ара-ара Агъмеда чIурзавай. Секинатан женжел хци, инихъ-анихъ, фидайла, кIвач гелягъиз, Аминатан парталрин сижинар чукIурзавай. Аминатан нарази гъарайди Агъмед са живи секинардай, ах-па гадади мад хала бизар хъииидай...

— Агъмед, вуна фу тIуьнани, чан хва? — хабар къуна Секината вичин кетях веледдивай кIвализ гъахънамазни.

— Эхъ, диде чан.— Агъмеда, кIубандиз са кIвачел хкадар-на, Секинатан патав зверна, легъзеда кIвач галуьбарна Ами-мата дуьзмшинавай парчайрин хара чукIурна.

* — Агъ, женжел! Им вуч бед аял я? Женжел! — АминОТШн чинай хушбахтвилин хъвер акъатна. Ам бейкеф яз Агъмвд*» Исилигна ва шейэр кIватIал хъуунал машгъул хъхъана.

— Я чан хва, Агъмед, вуна хала гьикъван бизарда? Фенажуван тарсар кIела. Вун накъни къвед гъаз хтанва. Алад! Бу-бадиз хъел къведа. Вач!

Агъмед фена кIвалин пипле авай аскIан столдихъ ацукъна.

— Чан вах Аминат, за ваз исятда куьмекда Садра за Эминсекинрин.— Секината аял маса кIвализ тухвана, аялдин кара-вутда къаткурна. Гъиле нинияр вугана, аял машгъуларна.

— Секинат вах, вуна перемар чемоданра хтур. Амай кIвала-хар за ийида. Пагъ, ибурни кIватIал хъанва гъа. Дуьньяда авайкъванбур. Вучзавай Ибурукай я кас?.. Артухан бизарвилер. Яла инай аниз, анайни иниз. Маса кеспи амач.— Секината тап-шуругъ гайи Аминатан чина наразивал гъатна, амма рикIшейэрал чинеба ийизвай шадвилев ацIанвай.

— Къайгъу авач, я руш. Ленинградда ваз абур герек къведа. Жувахъ вири жен?!.— Секината метIерал ацукъна кIва-тIална эцигнавай перемар чемоданра хуаз башламишна.

— Ленинградда!.. Яраб ана зи Селим гьикI аватIа? Инизатана хъфейдалай гуьгуьнлиз вучнатIа? РикI пад жезва амтакуна,— Амината кIвалахдик квай вичин гъилер живи акъ-вазарна. АцIай чин Секинатахъ элкъуьрна жаваб гуьзлемиш-завай гъалда вахаз килигна.

— Вуч ийизвай хъиз я ваз ада. Аспирантура куьтягнаважеди... Фикир ийидай кIвалах авач, я руш...

И легъзеда санал къарай атIай Агъмед кIвачел акъалтна. Вич ацукънавай пипле эцигнавай целлофандин турба къачуна, виняй агъуз зверна Амината парчайрин хараяр эцигнавай ди-вандал хурухъди гадарна. Хазинаяр гъарнихъди чкIана. Агъ-меда турбадин

пад цавална вегърегъдин ван алаз дивандал кегъебар чукурна.

— За ваз исятда чирда! Ина вуч хъана къе! Яъ?! — хъилел-ди гъарагъна Амината.

— Ацукъдай чкани тун тавуна... — чѳишной Агъмеда.

— Агъмед, вун за гъабур гъиз дугурнайни? Садра заз ак-ваз-акваз кѳарабар кѳватѳала кван. Шалумрин гъиляй мад маса кѳвалах амач идаз! Звера ктаб гъваш. Гъисабар гъяла! Зуннив я? — Секинатажни къал акатна.

— Къарагъ, я руш, адав ктаѳ кѳелиз тур. Тахъайѳа мадкъвед гваз хкведа. Айиб тушни? Зи кѳвалахар за ийида.

Аминатан гафуниз муѳтѳуъгъ яз къарагъай Секинат, ктаб гваз хтана, аскѳан столдин патав метѳерал акъвазна Агъмедаз тарсар гуз (башламишна.

— Ви гъиле, бала, икс карандаш ава. Ругуд на гъабурукай

Эминаз гана. Ахпа гъиле амукъна цѳикъвед. Шумуд карандаш авай ви гъиле сѳфтедай? Икс гъикѳ жагъурда?

Агъмеда чѳишна ва, ядай жунгав хъиз, Секината тетрадал кхъей иксиниз килигна кисна.

— Икс гъикѳ жагъурда, бала? Ваз гъам чизвачни? — Секи-нат вилери луплупѳни тийиз хѳиз килигиз акъвазна. Амма Агъмеда дидедин мягътелвал артухариз къуънер чуъквена.

— Я руш, адаз «икс» жагъуриз хъсан чизвай тир хъи... Агъмед, халадин, вуна сѳфте правила лагъ. Рикѳел аламани? Ахпа икс жагъура, — кѳвалахдикай зеррени акъваз тавуна, Аминатни таре гуз эгечѳна. Легъезда кѳвализ итим гъахъна.

— Зейнудин хтана. Зейнудин хтана. Гъинра къеъквена вун? — хабар къуна дишегълийри.

— Шегъерда лап тефей чка хъанач. Чайхана, пивнушка. Виринра жуван къил эцягъна, — Зейнудин пенжердин патаватана акъвазна.

— Гъазурвал аквазвани, эмедин руш? Амината къил хкажна:

— Бес вучда, пишкешрив аѳѳурайла. Вунани пара хъсантуѳлияр гана. Чухсагъул, чан стха.

Арадал атай кисун Секината чѳурна.

— Икс гъикѳ жагъурда? — ада мад карандашар гъисабхъийиз башламишда. Амма Агъмеда ийизвайди са чѳиш тир...

— Ваз абур хъсан чизвайди тир хъи. Сѳфте правила лагъ, — лсеспидал машгъул Амината вичин пайни кутуна.

— Вуч я? Агъмеда тарсар чирзавачни? — Зейнудина и кар-диз фикир гана.

— Ваъ, накъни къвед гваз хтанва. Нисинилай къулухъ шко-ладиз физвайди я. Чидач идаз вуч хъанатѳа. Задача гъялизжезвач.

— Яргъи югъди гъаятда къугъвазвайдаз гъикѳ тарсар чирхъурай? Вич аку!.. Регъуъ хъана кѳанда, я Агъмед. — Зейнудин-ни, вири хъиз, Агъмедан уюнбазвилел мягътел хъана.

Эмединруш рекъе тваз хуърай атай Зейнудин им пуд югъ я кар-кеспиакъалтѳна шегъерда къеъквез. Гъар йисуз и вахтунда шегъеррайхтана, Аминатани Секината чпин гъуълер галаз Зейнудинанжѳвале межлис къурмишдай. Шуршурдин ван алаз авахъна физ-вай ѳбулахрин патарив, зулун тамун ценерик «гъурра» гуз же-дай. Зулун гъавадиз истивут алахнавай шишерин атир чкѳи-дай. Гъар йисуз абуруз са кѳел къурбан авун Зейнудинан бур-жи тир. «Жуван эмедин рушар я. Алимар гъуълер ава. Жу-вахъ пака кѳелиз ѳидай аялар ава. Ихътин мукъва-къилиярхъун жуван къилин винизвал я. Куъмекар я», — фикирзавай Зейнудина. Гъакѳ хъайила, эмедин рушарин гаѳ ада чѳурдачир. Абурун гъар са келима Зейнудиназ тапшуругъдиз, адетдиз

элкъевезвай. Вични рутуд аял авай совхоздин рабочий хъайила. Бес агакъайла веледрин аявал ни авурай? Пака, мукай акъа-дарай шарагри хъиз, лув гайила, абуруз са меслят къалурна, са рекъе твадай кас герек я эхир. Гила куъчедай хтанвай ам Амината шейэр кѳватѳна рекъе гъатдай вахтунал вил алаз акъ-вазнавай. Амината вири шейэр кѳватѳна куътягъна. Эхиримжѳи яз амай шкатулка ахъайна косметикаяр, кикериз ягъдай лак дуъз эхѳигна, кагърабаяр, тупѳалар, япагъанар ва маса къи-зилдин куълуъ-шуълуъ кѳватѳиз башламишна. Тупѳалар акал-завай адан гъил садлагъана акъваз хъана, чина авай рангар атѳана. Гъиле авай шкатулка чин пад кѳаникна, ана авай мя-мелаяр чукѳурна теспачавилелди абуруж къеъквез башламиш-на. Амма абурук жагъай затѳ тахъайла, гъасятда чинин рангар атѳана. Мергъяматлувал квахъай сумрадал, къырав хъиз, пуд-ради къунвай цак хкаж хъана. Дегиш хъанвай сесиналди Амината лагъана:

— Секинат вах, зи тупѳал амач. Чидач гъиниз фенатѳа.

— Гъшѳ амач? — рикѳ дабандиз аватна Секинатан. — Зазам мукъвара ви гъилихъ акурди я эхир. Рикѳел тваш, белки, эѳцигнавай чка аватѳа.

— Авач. Зун шкатулюада къеъквена. Жуван къаридиз вучжаваб гуда? — Амината чин гъилералди кѳевирна къил агъур-на, виниз къарагъна, — им бес гъиниз фена? Агъ... а... агъ, агъ!..

— Белки, аватнавай чка ава жеди. Ша чун кѳвале къеъкъ-вен, — къарай атѳай Секинат задачани рикѳелай фена тади кваз «ѳвачел акъалтна. Дишегълияр кѳвале къеъквез башламишна. Аминат вичин агъур беден алгъуриз, яд акатнавай кѳвачер гал-чѳуриз, кѳвалин пѳпѳера къеъквез башламишна.

— Заз ви тупѳал холодильникдин къилел акунай, белки, кѳаник аватнатѳа, — къалабулух акатна Секинатак, амма ви-чи фикирзавай: «Вахан тупѳал зи кѳвале гъикѳ

квахънай? Ванхъайибуру вуч лугъуда. Беябур хъана».

—Эхъ, эхъ! Риклел алама. А вахтунда Селимни авай.— Ами-натак чан акатна. Ахпа къведани холодильник къуна алайчкадилай къакъудна. Амма холодильникдин кІаникай жагъай ди са вад кепек тир.

—Заз сервантдин хиле эцигай хъиз я, белки, гъана ава-тІа,— Амината вичин хиял фейи чка лагъана. Дишегълийрисервантдин шкафар къажъажна, ахпа багъа сервизар акъудизбашламишна. Белки, къапуниз, я тахъайтІа маса шейинизаватна жеди. Лагъайвал жеч.

Къаб-къажахдив кІвалин чил ацІана. Са къве декъикъади-лай ичІи хъайи сервант рикІинихъ акъатна. Ийир-тийир квахъ-навай дишегълияр сервантдилай дшфонъердал акъатна. Санай

жагъана кІан я эхир тупІал. Умуддини абурув хиял фейи къваи чкайра гъил экъуьриз тазвай. Шифонъердин хилер гъасятда ичІи хъана, парталар дивандал, исаравутдал къайдасуз чкІана. Амайди са чкадилай вахчун тир. Швалин муртІаз акъатай ши-фонердин кІаникай жагъайди Эминан куьгъне соска тир. Ах-па треляж чукІуриз башламишна. Жагъай затІ тахъайла, дишегълийри серсер хъанвай Зейнудинни галаз диванар, караву-тарни кваз къечІягъна, гъарма сад санихъ, тару ягъайбур хъиз, чукІурна.

—Яраб чуьнуьхна жал? И кІвалай икъван гагъда са рабквахъайди туш, икъван мугъманар «къвез-хъфиз,— кІвалин пи-лІера вил экъуьриз мурмурна Секината.— Гила вучда?

—Мумкин кар я. За тупІал холодильникдал эцигайла,къунши паІб чичІек це лугъуз атанай. Зун чичІек гъиз феиіла,ам кІвале жьилди амай.— Аминатан шел квай ван акъатна.Гъар са легъеда ацІай хъубкъверилай цДуйтхуьнай на!къварипудра хулер-хулер авуна.

—Зулейха тирни? Низ чир хъуй, ам гъамиша иниз къве-дайди я. Зун фидай чка хъайитІа, за ам эверна гъана аялринлатав тадайди я. КъатІай са ахътин кар авач эхир. Мад къи-зилдиз темягъ авунатІа чидач.

—Бес ам гъиниз фена? Чуьнуьхнавайди я. Михъиз кІвалекъекъевена эхир.— Амината шаклувал авуна.

—Чидач. Сифте чун мад къекъвен, ахпа зун адан патавфида,— дишегълийри ина-ана вил экъуьр хъувуна. Эхирни каржъвед лагъай кІвалел аватна. Са шумуд декъикъадилай кІвалеавай къеб Эминаз таниш тушир пипІез акъатна. Шей-шуй ма-са кІвализ акъатна. Эхирни рухварни къакъажна, амма гъилегъатай затІ хъанач. КІвале циф хъиз писписни руг къекъвез-вай. Шезвай Аминат мад, кІватІай чемоданар чукІур хъувуна,абурук къекъуьниз мажбур хъана.

—Чна Селимаз зенг ийин. Белки, вич хъфидайла эцигайчка аватІа,— абуру «къведани дегълиздиз зверна, рахунар заказ гуз телефондин трубка хкажна. Швале, зегъле фена, ялкъа-жан хъиз, Зейнудин амай. Пенжердин патав акъвазнавай адафадлай акъуднавай панІрус тупІарин арайра алчударзавай. Адавай ам чІугун патал айвандик экъечІиз жезвачиръ «Залшак фида. Са хата идак квайди я лугъуда абуру»,— фикирза-вай ада. Гила Зейнудинан фикирдиз къве гъафте идалай виликвичин кІвале эмедин рушари ва абурун гъуьлери ийизвай шадсуьгъбетар хтана. Вилерикай Аминатан хъвер къутъвазвайбахтлу чин карагна. Ада дадлу шишерин атир гъиосна. Сивелгъиссер какахъай дуьзенан хъвер акъалтай Зейнудина вичизнихабар авачиз кам къачуна. Швалин юкъвал перемар ва маса^пейэр вегъенвай диван акуна акъваз хъана. Ахпа виняй агъуз ацукъна. Швалин гъалди адан чинай хъвер акъудна. Шезвай Аминатан шел риклел хкана, къалабулук акатна.

Перемар ва маса шейэр чеб чпик акахънавай гъамбардин патав дивандал алкІанвай Зейнудин лап гъял хъанвай начагъ-даз тешпигъ тир. Алай пенжек вучиз ятІани къадарсуз екез ва мадни куьгънез аквазвай. «Ихътин чкадал зун гъикІ аватна? Зи ина ажал авайни, эмедин руш рекъе твада лугъуз хуьряй иниз къвез? Ангъе Аминат заз масакІа килигзава,— фикирза-вай адан вилерикай шезвай эмедин рушан шаклувал гъатна-вай вилер карагна. Садра жибинриз килигин кван, белки, жу-ваз ха!барсуз гъаниз аватна жеди,— Зейнудина тупІара авай панІрусни къатІун тавуна жибинра гъил туна. «Беябур хъана. Жибиндай акъатайтІа, вучда за? Ибур гъикІ гъавурда тван?» — адан дугъривал вичи вичел ийизвай шакуниз элкъевена. ПанІрус руг-руг хъана гъуд тенбекдив ацІудалди жибинра гъил экъуьрна. Ленинграддиз рахунар заказ гана хтай дишегъ-лийри мад сеферда гъамбаррик вил хкуьриз Зейнудин патал зиллетлу ихтилат башламишна:

—Гъиниз фена бес, гъиниз? За жуван къаридиз вуч жавабгуда?

—И кІвалай икъван гагъда раб квахъайди туш эхир,—къвердавай ифин къачузвай чинилай гъил аладарна Секината. «Яра|б зал шак ийизва жал? Раб квахъайди туш лугъузва. Зунатайла квахъна жал?!» Гъа са легъеда адаз зверна фена ви-чин плащдин жибинризни килигиз кІан хъана. «Лагъайвал жеч»,— фикирнай ада. Амма вучиз ятІани алай чкадилай юзазхъанач. Яргъалди къве рикІин хъайи Зейнудиназ эхирни вичтахсирлу туширди чир хъана. «За вучда, квахънатІа квахънаман»,— вичи вичиз туьгъметна, живи кІу!бан хъана. Къуьнергумрагъдиз агъурна, хабар къуна:

—Рахунар заказ ганани? — вичин ванцихъ вич инанмиштахъай Зейнудина мад вичел шакна.

—Эхъ. Къве сятинилай рахада.— Аминатан шелди ифирна-вай ванци адан ийир-тийир

квадарна. Адаз вичиз такланвилелжаваб гайи хъиз тир. «За вучиз хабар къунай?, — гъайф члу-гуна Зейнудина. — Зал шак фенвайди я. Аминатан килигунизун чилерай чилиз дугурна. Иеси квей ванни туьтуьнай дуьзакъатнач. За вучиз хабар къунай?» — Шапрусдихъ тамарзлу-вилелди туьтуьнал алкланвай цуьклуьн туькъунна.

Гила Секинат Эминал туплал акунани лугъуз гъавалат хъанвай.

— Я бала, ваз халадин туплал акунани? Вуна тьиниз авуна? Лагъ, зи хва. Лагъ. Вуна туькъуьнна жеди гъа... — чан-рикI гуз-вай дидеди. Амма къепинин къвал къуна кIвачел акъвазнавай Эмин киснаваз дидедин эйбежер чиниз мягьтелвилелди килиг-завай. Амината, лагъайтIа, Агъмедавай халбарар къазвай. И кар-ди итимдик бегъем кичI кутуна, «Завай хабар къуртIа вучда?» — дарихмиш хъана Зейнудин. Швализ Аминат рекъе хутада лагъана хтай Секинатан гъул Ибрагъим гъахъна. Сифте ам зсГвалин гъал акуна мягьтел хъана. Адаз вичин кIвал чир жез-мачир. КIвале авайбурни, ам хтуниз са манийвални тагана, къекъуьнал машгул хъанвай. И къайда телефондин зенгини чIурна. Ибрагъимаз оа вуч ятIани хабар къаз клан хъана. Ам-ма телефондин патав дегълиздиз катай дишегълийри адан фи-кир къатIна. КIвализ Аминатан теспача ван акъатна.

— Алло, алло! Ленинград яни? Исятда гуда лугъузва, — Секинатазни са вил ягъна Амината. Са шумуд декъикъадилайда трубка къве гъиливни къуна, рахаз башламишна.

— Селим, азиди, ваз вуч аватIа чидани? Туплал квахъна, туплал. Зун шезвача е-е. Ваз... ваз акуначни? Бес ам гъинизфена? Заз чизва е-е, ви ахътин шейэрихъ галаз алакъа ава-чирди. Белки, акунатIа лагъана... — гъуьлуьн ван галукъайла, мадни шел акатай Аминат легъзеда гафунин къатI сиве амазгъакI амукъна. Ахпа виняйгуз трубка ашпаратдал вегъена Се-кшгатаз кушкушна: «Адан ахътин шейэрихъ галаз алакъа авай-лд туш»... — рахазвай Аминат дегълиздин ракларин патав акъатна. Адан вилер муртIа авай пылеосда акъуна. Дишегълиди амумудсузвилелди хкажна. Аминатай гъарай акъатна.

— ЗакIал! ЗакIал!

— Жагъана! — Секинатан шад ванцив кIвал ацIана. Зейну-динал чан акъалтна. Адани Агъмедани дегълиздиз чамарна. Амината закIал къве туплув къуна кIватIал хъанвайбуруз къа-лурна.

— За гъикI лагъанай и кIвалаяй са раб квахъайди туш лагъана. — Сив япарихъ фена Секинатан.

— Жагъай вахт хъсан вахт я, — вичин ванцел рахана Зей-лудин.

— Агъмед, вуна икс жагъурнани? ГъикI жагъурда икс? — Агъмед рикIел хтай Секинат, чарарикай лифер ийиз, ругниписпис къугъвазвай кIвализ ахъагъзавай гададал гъавалат хъана.

— Сифте правила лагъ, Агъмед, ваз абур хъсан чизвай тирхъи. — Амината лакI-лакI хъанвай чин чухъуз гьерекатна. Тек са Ибрагъим ракларин гуьрцелда къуьн акIурна кIвализгъахъ тежез къах хъана амай. Агъвалатдин гъавурда акъурам фикирри тухванвай. Адаз къве закIал аквазвай. Сад — иви-дин мукъвавили арадиз гъанвай и кIвале авай инсанрин, муь-куьдини — Аминатан къизилдин. И къве закIалдин арада вучрафтарвал хъуй?! Бес вучиз и инсанрин ифин хкаж, гъалар де-гиш хъанва? — легъзеда Ибрагъиман вилерикай шезвай Аминатан, цIай къуна кузвай хъиз яру хъанвай Секинатан, ранга-дин гъал кумачир Зейнудинан чинар карагна.

Белки, къизил ивидикай хкуднавайди ятIа?! Тирла, куьз ам хъипи я, яру вучиз туш? Ивидал чан ала, къизил металл я. Иви рикIяй авахъна физва. Амма къизил. Бес и къве закIал-дин алакълувал вуч хъуй? Белки, алакъа аватIа. Авачирла, куьз, куьз легъзеда мукъва-къиливал, ивидин закIал клус-klus хъана. Белки, намус, ихтибарсузвал, шаклувал, хесетар арада авай рафтарвал ятIа? — кандидат, институтда зоологиядин тарсар гузвай тежриба авай муаллимди легъзеда вич подкласс-да авай аялди хъиз гъиссна. Вичиз мажал тагузвай и суалриэ жаваб тачагъиз клеве авай адан япарихъ вилик атана акъваз-навай Секинатан ван галукъна:

— Агъмедавай икс жагъуриз жезвач. Адаз куьмека.

«Икс, икс», — фикирдалди тикрарна Ибрагъима ахвара авай-да хъиз кушкушна:

— Эхъ, икс жагъуриз четин я.

Садлагъана акъатай самолетдин ванци вири уяхарна. КIвале авайбуру айвандик чамарна. Югъ нянрихъ элкъезвай. Ца-валай «гачутънавай цифер гъарнихъди чкIизвай. Шуьгъебенд авунвай айвандин пенжерийрай къилер акъудна килигзавай абуруз цавалай цуьтхуьнзавай самолет акуна. Самолет — ца-вун аршдай гъвечIи лацу клIал хъиз аквазвай зурба уьмуьр — акуна-такуна вилерикай хкатна. Цава амай адан гелез килигиз Амината хабар къуна:

— Сятдин шумуд я?

— Сятдин къуд.

— А^ать... фена. Гила геж хъана, — са вуч ятIани кIамазхъанвай сесиналди лагъана Амината. Вири кIвализ хъфена. Анжаос пIапIрусдихъ къахмши хъанвай Зейнудина гила садазцIай яна, туьнт гумадив вичин жигерар Iамишарна. «Пагъ, вучкъезил инсанар я чун. БарбатI хъайи оа гъвечIи закIал чазвиридаз персенг хъана, виридан заланвилехъ барабар хъана. Мус чаз инсанрин къилихриз гуьурметиз чир жеда».

И фикиррик кваз ада пенжердай къил акъудна, гуя Ибра-гъиман гъаят гумадив ашIурдай къаст авай. Вири къуватралди аниз сивяй пIапIрусдин гум ахъайна. Ахпа къуд пата вил экъуьрна. Шегъердин къакъан кIвалер цифедикай хкатнавай, ламу къайи шагъвар

гьяркъуь куьчейра, аллеирал элкъвез, зу-лун миже квай гъава гваз къекъвезва. Тебиатди Зейнудинан гуьгъуьлар мадни ачухарнай, ада яваш-яваш кушкушдалди сес чӀугуна:

Куьлуьз-куьлуьз чиг къвазава,
Циф хуьруьвай къакъатайла...

1982-йис.

ЖУВАНДИ

А-а-гъ! Мад рагъул цаварлай дурнайрин цӀиргъер физва. Мад нянин ярар къекъифнавай патахъ цифер дурнайрин ма-нийрин сирлу сесерик шезва. Цаварин накъвар... Куьн агъур-диз, твар/гвар аватзава. Тебиатдин яру ранг кужумна, чартух векьел къешенг тир къашариз элкъвезва. Баркаван зул, ви и йикъан гуьзелвилел гъейран тежер кас ава жал?! Марфади тӀуш ганвай, къайи гару шткизвай чилел къайи гару гъавада сирнавиз, кланз-такланз чилел ацукъзава, гуя гъабурузни цӀир-гъериз элкъвена, дурнайрин гуьгъуьниз сирнав ийиз кланзава.

А-а-гъ! Дурнаяр, дурнаяр! Инсанрин четин рекъер, аруш хъанвай къисметар, куьн, яргъал сефер хъиз, и къил а къил ава-чиз чкланва. Амма вучиз завай а пакама рикӀелай ракъуриз жезвач. Зал чан хтай лакама. И дурнайрин сесер...

РикӀел аламани а четин вахт: дили хъанвай кицӀери, къиз-миш тир къаргъайри мейитар зулариз пайзавай. Ав чӀугуни рикӀ незвай, пехъерин ванери япарин пердеяр падзавай.

Анжах тек куь назик ванери варани зара хъанвай инсанрин рикӀерал дидейрин лайляяр хкидай. Мейитриз чан алай яд гъаяа чан хкайбур, нефесдик квайбуруз мани яна, къуват га-на, гъужумдиз ракъурайбур бес куьн туширни?!

А-а-гъ! Дурнаяр, дурнаяр!

АскӀан, къелечӀ тахтайрин жагъундихъ, къве тарак секуь-дал ацукънавай Сабиран рикӀел хурушумди фад алатай дяве-дин йикъарикай са югъ хкана. Амма а вахт нянин бере ваъ, пакаман сегъер тир. Рагъ исятда хъиз винихъай ваъ, агъади-хъай килигзавай.

Гъикъван и рагъдандин декъикъа, дурнаяр,

ири стӀалрин марф а пакаман легъзедиз ухшар я?! Белки, ра-къиниз винидихъай экъечӀиз кланзава тӀа?! Эхъ, Сабир аз гъа кӀ я. Адан агъур хъанвай бедендиз са куьникайни хабар амачир. Зигъин, мензилар атӀана, алатнавай яргъал вахтара сиягъ яз гъатнава:

«Катерина! Катя хала, вун зи къисметдиз гъинай атана? Вун ваъ, зун ви къисметдиз», — фикирдалди дуьзар хъувунай ■ Са|бира, ахпа гъа тегъер алава хъувуна:

«Э-е-е-гъ! Вахтар гъа кӀ тир. Гъа вахтара къисметар гъикӀ жедатӀа нин къил акъатзавай. Амма вун хъаначир тӀа?.. Низ чир хъуй зун гъикӀ жедатӀа. Зи къисметдин иеси вун тир. Ги-лани ваз гъа сад тир ихтияр амазма, заз къвед лагъай уьмуьр <5агъишай диде. Бес вучиз вун къе месел яргъи хъанва? Вучиз ви биришри къунвай мергъаматлу чина тӀал эвез жезва, лацу хъуьцуьгандал рехи къил галтад жезва? Зи диде, за агъзур се-■ ферда юкъ агъузна ваз икрамда. Телди зун, са къадар мензи-лмр гадирнп, иния Гъанва. Заз вахъ галаз ацукъна чай хъваз клан я, ви носийриз яб гуз ваъ. Ван къвъезвани ваз, Катерина диде! Вун яшамиш хъхъухъ. Завайни ваз къвед лагъай яшайиш гуз хъаиай тӀа? Заз мад, дурнаяр, куь гардандилай чан а лай яд ■ кланзава. Къуй Катерина диде яшамиш хъхъурай.

Дурнайрин сесер мадни къати хъана, налугъуди, абуруз адан мефтӀедиз чжГизвай и фикирдин ван хъанвай. Амма Каре-» ринадиз са куьникайни хабар тушир. Адаз анжах са фикир авай, гъамни — и залум тӀал фад къатӀ хъана, гъилерни кӀва-чер чимивал кумачиз гадрин Вучиз ятӀани рикӀ секин туш. Мегер дидевилин буржи эхирдал къван къилиз тухуз тахъай ди-шагъли ажалдивай секинриз женни?! Дяведиз фейи хцикай ги-лани оа ван-сес жагъанач. Гзаф чкайриз чарар ракъурнатӀани, «са шад хабарни хъанач. Вичин рикӀ къагъурдив ацӀайла, ада хцелай фронтдай хтай эхиримжи кагъазар кӀелиз, аманат яз хуьзвай адан суьретдиз тамашиз, югъ кечирмишдай. Сабир, лагъай тӀа, адаз амай мукъва-къили, эхиримжи даях тир. Гъа-низ килигна ада вичин весийриз яб гун патал Сабир аз тел яна-вай.

ШапГрус чӀугваз варарал экъечӀай Сабир йикъан гуьзел легъзейри тухвана, тулларин арада авай папӀрусни фадлай хкахънавайдини къатӀун тийиз, ам, клаз хъиз, вичин алатай ..уьмуьрдиз гъахънавай.

II

А-а-гъ, Сабир, Сабир!..

Са|бир къайи га, ру тайагънани, я тахъай тӀа, алатна фенвай куьгъне вахтар рикӀел хтанани чидач, садлагъана адан цак ахъайна. Адан рехи чуру, къилин чӀарар хкаж хъана. Келледа, чукӀул сухайдан хъиз, тӀал гъатна, мефтӀедиз, звал алай иви хъиз, тӀа-тӀа-тӀа-тӀа-дин ван чклана. Адан вилерикай мичӀи йиф карагна. Автоматрин гуьллеяр, цӀун цӀелхемар хъиз, гъавада цДуьтхуьнна. «Кононков! Коненков!» — лугъуз эверзавай вичин ван япара

гъатна, ахпани тIа-тIа-дин ванци мад къуд пад ацIурна. Виле эцягъай тIуб акван тийизвай ми-чIивилияй Сабиравай лап патав чуьнуьх хъанвай вичин юлдаш къатIуз жезвачир. Ада са къатда куьчейра ван туна ийир-тийир квахъна кIеретI-кIеретI чамарар чкурзавай немсериз гуьлле гузвай. Гъар вичин автомат кисайла, ада Кононковаз эверзавай.

Амма патав гвай харапIайрин цлахъай душмандиз гуьлле гузвай Кононковаз гъич са ванни къвезмачир.

Мад дустуниз эверун патал мез юзурнамазни гардандин цIу-мара, керпич алукаяй хъиз, тIал гъатна. Адаз «ярх хъухъ» ла-гъай буйругъдин ван хъанач. Вичиз юлдашди рум ганвайди. тийижиз, татаб жезвай ада дуьз акъваз хъувун патал чабал-мишна. Са легъзеда вилер цIун мурцав ацIана. Япара ахътин къати ван гъатна хъи, гуя чилин шар хъиткъинна. Ахпа бе-денда са гъихътин ятIани зегъемвал, бугъ къекъвена, кIарабар^ дразвай мум хъиз, буш хъана. Сабиран кIвачер гъарма санихъ цIуьтхуьнна:

—Ко-нон-ков! — вичин биши сузадик кумаз, виняйагъуз ам са шумудра къвечIилар хъана. Сабираз аклавай хъи, налугъуди, садлагъана пайда хъайи и цIу вич яваш-яваш фитIинна куьтягъзава. Мад адаз зегъле тухудай ван къвезамукънач, ам сует хъана. Амма рикIи, радистдин тупIук куь-летди хъиз, гъеле кIвалахзамай. Гъасятда Сабиран хъуьчIери-кай къве гужлу гъили къуна хкажна ам харапIайрин къенезгалкIурна. Ацахънавай цIларцн керпичркъай арадиз атанвайкIунтIунихъ къаткурна.

—Адаз вуч хъана? — хабар къунай са ни ятIани кушкуш-дадди харапIайрин юкъвай хъиз.

—Гранатдин хъипIрепIар галукънава.

—Чан аламани?

—РикIи кIвалахзама, — къаралтуяр яваш рахазвай.

—Кононков, вунани Горбаткоди ам, хирер кутIунна, хутах, амайбуру чпин чкаяр яхъ. Чна албуруз хъфидай мумкинвал гуда. Буйругъ чна къилиз акъурна. Эшелонрик минаяр кутунва, цIун мукарни чирна. КIганзавайди гила инай квахъун я. Къе-нин йиф хътин залум йиф заз акурди туш. ТIчирикбада тунвай-бур хъиз, хъапа-хъап немсерин латрулрал гъалтна, — мичIи чка-да Сабиран чинал алгъана раханай командир.

Кононковани Горбаткоди Сабиран хирер кутIунна, хкажна адан хъуьчIерик акахъна, ахпа виликди еримиш хъана. Ягъунар къизгъин я. Шегъер михъиз уях тир. Куьчейра машинрин-ни мотоциклетрин ванеIр къвердавай артух жез, прожекторри, ракетри цIулав цав куьчеба-куьче зулариз пайкавай. Чамарар завай фашистрин къаралтуйрин дестейрин кIвачерин ванери станция къилел къачунвай.

Сабир гвайбурун рехъ ара-ара немсери къатI ийиз, абуруз гуьлле гузвай. Кононковани Горбаткоди, гъасятда цларив агат жез, фашистриз жаваб хгуз ва чинебадаказ рехъ масанихъди дегишарна къил баштанзавай. Гзаф вахтара абуру Сабир ну-бат-нубатдал кIула къаз, душмандихъ галаз женг чIугвазвай. Эхирни абур станциядивай къакъатнавай кIунтIал акъатна. Ина къакъан тарарин юкъва са жергеда са шумуд кIвал авай, Аскерар кIвалерихъай са къадар яргъаз фена, ахпа тарарихъ агалтна.

—Жизни ял акъадрин. Аквадай гъаларай, немсер яргъаама, — Кононков каш ягъиз кушкушдалди рахана.

—Гъамни пис меслят туш, — абуру къведани чеб Сабиракайазадна ва чилел ацукъна. Бирдан чил къарсурдай ван акъатна. Жегъилар кIвачел акъалтна.

—Швалахна, минайри кIвалахна, — Горбаткоди шаддаз Кононкован къуьне гъуд эцягъна.

Кононковаз адан ван къвезвачир. Яргъа кузвай цIун нурур чина ара-ара къекъвезвай ада къвердавай къати жезвай цIун мурцарал гъейранвална, Горбаткодиз киса лагъай ишара гана ва вичи, сад, къвед, пуд... вад... муьжуьд, — гъисалбиз, хъиткыга-завай минайрин къадар чирзавай.

—ИкI виже къведач. Станция вуч гъалда аватIа килигкн, — ада Горбаткодин ламу фуфайка вегъена къуьнелай къуна, ам, чанта хъиз, вичихъ галаз галчIурна.

—Ша! Валя! — жегъилар мадни къакъан чкадал хкаж хъа-на далдадикай хкечIна. Гила абуруз цIун гъуьл аквазвай. Стан-циядал цавун аршдиз хкаж хъанвай цIун мурцари гумрагъдизирнавзавай. Автоматрин ванер санайни къвезмачир. Хъиткъин-завай минайрин, цистернайрин, тупарин ванери къуд пад ба-мишарнавай.

—Им немсериз рикIелай тефидай ягъун хъана, Вовса, — Горбаткоди Кононков къужакламишна. Жегъилрин чинайхъверни акъат тавунмаз, Кононкован къене са шумуд чкади-лай цIай къекъвена. Паргъа атIай ам, кIвачер хкатна амайвири къуватдалди Горбаткодин фуфайкадин хуруяр «бунакуьрс хъана.

—Вахъ вуч хъана, Вова? Вовка! — гъарай акъатна Горбат*кодай.

—Немсер! — эхиримжи сеферда пIузарар юзурнай Конон-кова. Горбатко дустни къужахда аваз гъасятда чилел ярх хъана, автомат кардик кутуна. КIуфал цIай алаз рахай автоматдин ван акъатнамазни, кIунтIал хкаж жез, гъужумдиз къвез-вай къаралтуйрин са къатI акладарна, абурун арада ягъунар башламиш хъана.

Горбаткодик са гъихътин ятIани зурзун акатнавай, гъиле-рин гъерекатарни ихтиярсузбур жезвай. Гъич садрани ада душ-мандихъ галаз икъван мукъвал мензилда аваз женг тухвайди тушир. Гила немсер лап патав гвай. Горбаткодиз акI авай хъи, вич пехъи жанавуррин юкъва гъатнава. И мичIивилин пердедай ада ажугъдив ацIанвай абурун вилерин рекIврекIвар гъисса-вай. Япарихъни галукъзавайди автоматрин ванер ваъ, иви-дихъ

къаних, къизмиш тир вагыийрин сарарин жакъракъар я. Ам гъавурда акъунай: чан аламаз инай акъатун мумкин туш. Ада гранат фашистралди гадарна. Цун цѣлхемар галаз руквар цавуз къарагъна ва виняй агъуз хтана хар хъиз Горбаткодални къвана. Ягъунар са жизви кис хъана. Амма акъван вахт фенач, Валя юзанмазни, немсери гуьлле гун хъувуна. Жегъилдини а!буруз жаваб хгана. Амма душманар гзаф тир, Валядив гъич мажал вузувачир, налугъуди, къуд пата немсер цеквер хъиз ава. Гуьллейри Валядин къилел датлана къив язавай. Горбат-кодин патронар куьтягъ хъанвай. Ам автомат ацДурун патал са гъвечГи виниз къарагъна. Са легъзеда гуьллейри адан хуру, саф хъиз, твек-твекна.

III

МичИ йиф, чѣулав жанавур хъиз, вагышивилин гелер тунакатна: атана агъадихъай зулун рагъ хъиткъинна. Циферичпин рангар гъасятда дегишарна. Абура яр къекъифна, белки, йифди экъичай аскеррин ивиар абуру чпкк кужумнайта... Къери стлалрин марфни къвазва. Сад-къвед къайи вке стлаларкланзни-такланз аватзава. И тѣбиатдин гуьзелвилерал гуьзчи-вал тухуз хкаж хъанвай кунтлал, пешер кѣадарзавай къакъантарарин арайра пуд игит ксанва. Гъарнал сад къатканва, гуятѣбиатдин и легъзеда абур ширин тир ахвариз ракъурнава, гъамишалугъ яз сустарнава. Амма абурукай са вуж ятланикъанвай ахварин къайи нефесдикай хкатзавай. Адан дамаррагъеле чими иви авахъзава. Ам авагъзавай Сабир тир. Сабираннефес къачун къанихди, риклин кѣвалах къатиди жезва. Къе-къемар агъурдиз винелди фена, ачух хъайи вилер ярарилайчикИзвай нурарив апДана. Зигъиндал хтанвай адан вилер га-рари чухванвай верхи таран хилерилай пДуьтхуьнна, цавунаршда лув гузвай дурнайрин дДиргъина а!къуна. Адан япарабуру дуствилелди язавай манидин сесерив адДана.

И гуьзел виляят вуч чка хъуй? Цав хуш ранга рииди туы*И-венва», — фикирзавай Сабиратай и чуьлдиз гъик акъаа риклел хкиж жезвачир. Адан зигъинда алаггай агъвалат фѣйи йифен чѣулав перде хъиз мичИзмай. Вичиз кѣвачел къарагъиз икъван кагъул вучиз ятла тийижиз ам хиялрик акатна.

«Я}раб зун ицитлана жал, бес икИ агъур куьз я». Анжах гила фикирда оа вуч ятлани юзана. Къачагъ хъиз атана квахъай чѣулав йифиз отряддихъ галаз разведкадиз атаиди фикирдиз хтайла, адаз къарагъиз клан хъана. Авур са гъвечли и гъере-катдик хура пис тларвал гъатна, кѣвачера мишекъат тлалдин ифин къекъвена. Мад Сабират цавун къешенг рангар акун хъу-вунач, дурнайрин манидин ванни хъхъанач. Ам вичин ажуз гъалдикай ийизвай хиялри басмишна. Инлай юзас тежедайди чи)р хъайи жегъилдин вилерал накъвар акъалтна. Гъич садрани ада хиялначир, чан аламаз есирвиле гъатда лагъана. Амма гила атана немсери вахчуртла вучрай? Виридалайни алчах есир-вилин яшайиш башламиш жада. Им аскердиз виридалайни за-лан фикир я. Сабират вичиз къаст ийиз клан хъана, амма патав тлуб шлкурдай затлани гвачир. Гъакл хъайила адаз, дерин-дай суза чѣгунилай гъейри, маса кар амуькзавачир.

КГунтлунин къилихъ галай варарикай ацлай якларин, къа-къан буйдин дишегъли хкечлана. Ада перт яз тарарин арайра сейрзавай. Йифди адаз клусни ахвар хъанвачир. Инжиклувилин фул гъатнавай келледа инал фѣйи ягъунриц ванер амаз-май. Гъар са дидецин хъиз, залум декъикъада адан риклелни хва хтанвай. Йифди акъализ тахъай, дакѣунвай вилерал нагъв алаз, къагъур винелди акъуд тийиз, ада аста-аста камар вегъиз-ва. Низ чир хъуй адан хци гъина женг чѣугвазватла?! Белки, кечмиш хъана жеди? Ада мад са шумуд къадам къачуна, амай вири тарарикай хкатна тек экъечлनावай дуьз верхи тарак акъ-вазна, адан цлалцлал пунахъ агалтна. Пагъ, гъикъван абур тепшигъ я. Къведни тек я, верхи таран пешер хъипи я, сад-къвед кѣвахъзава. Дишегълидин къери жезвай чѣгараризни рех язава. Ам перишан я, адалай агъурдиз нефес алахъзава. Тар-ни гарарикайни чѣимел гъавайрикай куьлягъ тир. Уьмуьрда абур вафалу ва чара тежер дустар язва.

Инлай абуру къведани, пуд йис идалай вилик, чпин хва ре-къе тунай. Дидеци Сережадин гуьгъуьниз гъил югъурнай, «Сагъ-саламат яз хъша, чан бала!» — гъарайнай. Тарани лешерив къатиз ван ийиз тунай, мирги крчар хъиз гъарнихъди чкланвай гужлу хилер вишришдин ван алаз гарал къугъурнай.

Дишегъли агъадай винелди вичин дустуниз тамашна. Ди-4 швгълидин винизनावай къве гъил хъиз, хкаж хъанвай къве [деГукл алай таран алагуьзли буй-бухахди ам гъейранарна. Гуя *•&. кук!вари-гъилери адаз давай физвай дурнайрин цѣиргъер къалурзава. Вични твах лугъузвайда хъиз, цавун аршдиз хкаж ясез дурнайриз ялварзава. Дишегълидиз зкуьнин ярар, манидин ван къилеллаз лув гузвай дурнайрин жерге акуна. Чинал алукай къайи марфадин стлалрини ам михъиз уяхарнай. Адаз гила дурнайрин сесерни хъана. Амма дишегъли мадни гъамлу хъана. Дурнайри жуьз мани язаватла?.. Ам къил агъузна, чар-тух векъ экъечлनावай ламу чилиз килигиз къекъвена. Са легъ-зеда ам къах хъана — къуд пата рагъул парталар алайбуру яр-гъи хъанва. Дишегълидиз абуру вич вилив хуьзвайди хъиз тир. Ярх хъанвайбурун къазадин гъисс амай хъипи чинарни адаз тамашзава. Адак кичИ акатна. Немсерин мейитар... Дишегълидиз катиз клан хъана. Къурхулувилелди ина-ана къекъезвай вилери ам декъикъада акъвазарна. Душмандин мейитрин къан-шарда, гъарнал сад, патав пеле гъетер авай бармакарни гваз, алахъай къацу фуфайкаяр алай аскерар къатканвай.

Ивиди ричанвай цифери кьунвай цавар дурнайрин ишелдик шезва, гарни дертлу я. Ада кьеженвай пешер гьавалу яз алчу-дариз, тьыз аскеррал кьат-кьат вегьизва. Мейитрин кьилерал хкаж хьанвай тарарин чуплах хилери сирлу ванер ийиз, эхир-заманзава. Абурукай сада заландиз нефес кьачуз, дериндай суза члугвазвай.

Са легьзвда дишегьлидиз гьарагьиз клан хьана. Амма алай чкадилаи чларни юзас хьанач, клвачин кьилел кьванциз элкь-вена, налугьуди, рикл лахьрахьна акьвазна, Ахпа, са герендилай, фикирдиз вич духтур тирди ва мейитрихьай киче тушир-ди хтана, адан серсервални алатна. Явашдиз са шумуд кам кьачуна, ам Сабираз мукьва хьана. Сифте ада жегьиддин кьеженвай мег винизна, ахпа вилерин кьебекьар акьажна вилериз дикьетдадди килигна, фуфайкадин хуруярни ачухна. Фуфай-кадик кьайдасуздаказ алчуднавай, ивидай ктад хьанвай жу-найрик таза хирер чимизмай. Аскердал залан хирер алайди кьатлай ада кьудвад камунин мензилда экля хьанвайдан па-тавни тади авуна. И аскердиз, налугьуди, чил гьужахиз клан-завай, ам клвачер гадарна, гьилерни ачухна кьатканвай. Адан чинни чартухда гьатнавай. Дишегьлиди адан чин пад винелди элкьурна. Жегьилдин плузарра ивидин стлалар алай кьацу векьин цирер амай. Ам фадлай кьанвайди чир хьайи духтур-ди Горбаткован патавни зверна. Амни, Кононков хьиз, оадрани хкат тийидай ахвариз фенвай. Гила дишегьлиди мад Сабиран тсатав звер хьувуна. Ина-ана вил экьурна, кас-мас авачиз акуна, жегьил виниз хкажна. Сабиран беденда мад тлалдин мурз кьекьвена, адай гьарай акьатна, вич-вичивай квахьна. Духтур-ди ам клула кьуна ва клвализ тади авуна.

И дишегьли Исаева Екатерина Дмитриевна тир.

Екатеринади Сабиран хирер чуьхвена, вичивай жедай кьван

эрчи клвачай ва кьубняй осколкаяр акьудна, мукьуфдалди хирер кутлунна. Ахпа рикляй хиял фейида хьиз, пснжердай кьецел са вил вегьена. Клунтлал немсерин са десте хкаж жез-вай. Клвалба-клвал кьекьведайди чиз, ада гьасятда Сабир лод валдиз галчлурна, винел пек-лек вегьена, чир тежедай гьалда ам секинарна. Ахпа подвалдин зумул жуфтна, винелай рухни экляна, клвалевай шак гьидай шейэрни вири кьакьажна. Вичи-ни парталар хтлунна, йифиз ксудайла алуکلдай перемар аламаз даклардикай куврсарнавай пердейрикай немсериз килигиз акь-вазна. Садбуру чпин мейитар клватлзавай. Кьилел акьвазнавай чулав плащ алай офицерди Кононкованни Горбаткодин мейит-рик кьуьлер кьекьязгьиз, са кьвалалай мукьуь кьвалал элкьуь-риз, абурун жибинра жаллатлрив кьекьезвез тазвай. Гьич ■са затлани жагьун тавур ада сеперар гана, жаллатлриз мад са вуч-тин ятлани буйругь гана. Немсер гьасятда, члержер хьиз, магь-ле тирвал чклана. Катеринадин гьаятдизни са шумуд кас гьахь-на. Голерихь кьекьезвезвай кицлери хьиз, звер квай куьлуь кама ралди, так фойи чкайрал акьваз жез, вири пиплер ахтармиш-на. Эхирни абуру Катеринадин клвалин ракни гатана. Катери-надин чинин рангар дегис хьана, ахпа ада, анжах месикай кьарагьайда хьиз, сив кьакьурна, вилерни ахвар кламайдан гьалда агалхьарна, кьуьнерихь пальто вегьена, ракларихьди кам кьачуна. Ачухай раклариз, аяздин члун хьиз, сархуни фа-пгисприн десте гьахьна.

—О-о! Гьихьтин дишегьли аватла? — солдатрин гуьгьуьлалалаз атай офицерди вичин михьздаказ чуру тунвай, одеколон-дин атир алахьзавай чинал ягьанатдин хьвер акьалдарна, гьаса легьзед гьиле авай тумаждип чулав бегьле виняйгуьзюгьурна, аскерриз клвал ахтармишдай ишара гана. Полдикьанлуьрин чекмейрик вакьракьарна.

—Няниз ваз и клунтлал кьиле фейи ягьунрикай вуч чиз-ва? — шак алачир силис башламишной офицерди.

—Затлани.

—Гьич затлани? Икьван мукьвал алаз — затлани? — амалдар-вилелди килигнаи ам.

—Затлган. Зун ксанвай. Дуьз лагьайтла, автоматрин ванер, кьезвезвай. Кьарагьна килигиз аз киче хьана, — Катеринади,

ахвар кламайда хьиз, сив кьакьунарна.

—О-о! Ваз киче тир ман? Белки, клвализ атай, гьаятра чуьнуьх хьайи кас аватла?

—Гьаятдиз чидач. Зун тек дишегьли я. Клвализ йифиз кас-ни ахьайдайди туш.

Солдатри вири пиплер ахтармишна куьтягьна ва немс члаладди офицердиз са вуч ятлани лагьана. Абуру экьечлна хьфена.

Вири кьуд пата секин хьхьайла, Катерина шемни гваз подвалдиз эвичлна. Шем кьацлал эцигна, мес, яргьан гьана Саби-раз чка хьуьтуьларна. Ахпа ам сует хьайидалай гуьгьуьниз яргьалди аскердин кьилихь ацукьна. Сабиран кьелечл, дуьз, кьакьан нерин кланикай хьуьхверихьди фенвай чулав спел-риз, гегьенш, ифин гьатуникди яр кьекьифнавай чиниз, тлал-дик кьувуннавай плузарриз килигиз, ам фикирлу хьана. Дезге тирвал ацланвай, куьрпе клелен кьвал хьиз, (бурма адан мярь-кем хуру, тлалдик гагь хкаж, гагь гьалч жезвай.

♦Гьикьван жаван ятла аку. И гуьзел итимдиз кланзавайди ашкьини ислягь зегьмет тир.

Дяве ваь».

Икьибаштан, Катеринадин риклел вичин хва хтанвай. Шак алач, хиялри тухванвай дишегьлвдин чиниз хьвер чклана. Ада, Сабиран рацламрал аватнавай, ципицл кул хьиз, Ибурма чулав мекек гьил кутуна, гьяркьуь пел ачухна. Эхь, адан риклел хва хтанвай. Швалахдилаи хтайла, адан хвани гегьенш хуру азад-диз эхьша дивандал сует жедай. Катеринади, аста камаралди атана, хцин хьуькьез темен гудай. Амма и ислягьвилин легь-зеяр лап яргьа амай, Дяведин кьуд лагьай йис физвай. Кьуд йисан кьене велед такунвай Катерина дидевилин туьгьметрихь тамарзлу тир. И кьулайсуз вахтунни адан бейнида кьулайсуз гьиссер дигмишнавай. Дарихмиш хьайи дишегьлидин вилерал накьвар акьалтна. Шеминин

зайиф ишигъдик хъенар акатна-вай Сабиран чинай адаз хчин ухшарар атанай.

Эхъ, абур къведни жегъилар я. Швале инсан хъунин умуд акатун Катеринадиз вири я: гъам шадвал, гъам къурху, са гафуналди ацданвай къаигъударвилин уьмуър. Ада Сабир я гишила тунач, я мекъила. Вахт-вахтунда дарманар ягъиз, хирер-ни кутунна, лазим атайла дагъвидин уьмуър фашистрикайни хвена. Вичин сир ада гъатта вири къатлудай къуншидин виле-ризни чирнач.

Мишекъат къуьд, станциядал ацахъай квалерин харапаяр, члур хъанвай рекъер, муькъвер, барбатнавай карханаяр туна, къвалалай члар фенвай къецли чакъал хъиз катна хъфена. Лезетлу гатфари яргъалди марфаривди чилер чухъвена. Ракъи-нин нурарик аламай тлимилшимил жив църаз башламишна. Куьчейра кнал-анал члагъарин мукар хъиз боббайрини тупари атанвай чулав фулар пайда жезвай. Дагъдал атанвай гъери хъиз, каф къилел алаз цин хулери ширширдин ван къачуна ва-царихъди чамарна. Хъимкъери мукарзавай, куьчейра хкаж хъанвай тарари чпин тлурарни падна, къацу, назик мешерни къалурна. Сиренринни верхи тарарин мижедин атир квай къе-зил шагъвар, шад макъам хъиз, магъле-магъледиз чиклизвай. Ракъар алуькуникди немсери чинеба сквач-къил авуна, са кжъуз станциядал гъарай-эвер туна ва тупарин хурук кваз абур къулухъди катна. И агъвалатди гъар оадак шадвал кутунвай. Рекъерик фин-хтун акатна. Сабирни мукъвал-мукъвал Катери-нани галаз клунтлал сейрдиз экъечдай. Чиле асар аклурна, Катериади квализ хъша лугъудалди, ам ван-сес алачиз, яр-гъалди кисна акъваздай. Ахпа са хъуьчуькай Катеринади <къунваз, квачни къецли ийиз, квализ рекъе гъатдай.

Асайрин куьмекдалди куьчейриз физвайтлани, гъамшалугъ яз къецли хъанвай квачи ара-ара беденда тлал твазвай. Рикл ажуз къадай ксарикай тушир ам. Ада гила вич тлалдин гъиле ваъ, тлалдин къисмет вичин гъиле аваз къазвай. Вирибурун хъиляй — фашистрин, дяведин, тлалдин хъиляй зун яшамшп хъижеда, — лугъудай ада кваче тлал къати хъайила ва диван-дилай къарагъна, къекъвез башламишдай. Катеринади квач бизар тавун тавакьу ийидай.

Дяве Рагъаклидай патахъ финикди, станциядин къерехдихъ галай еке дарамат госпиталдиз элкъвена. Сабир, гила рикле са къурхувални авачиз, регътвилелди вичин тлазвай квач гадарна, лацу яргъандин юкъва жъапканва. Пагъ, Сабир азисят-да гъикъван кланзавай Катерина вичин патав атана. Ада гъикъ-ван rmlmin.t инл ягънайтлани, атана акъатзавай Кајс авачир. Икибаштан, къилин хирургди авур суьгъбетдилай гуьгъуьниз ам вич секинардай касдихъ къекъвезвай. Катеринадивай адаз герек тир вахтунда фикир гуз жезвайни?! Къезил гъилерин чи-мивал, духтур вахан устадвал, куьмек герек тирбур тлимил яни?! Гъе-е-е! Сабир азисят дердинай затл акъазвайни? Месин юкъва ацукънамай ада квач галачиз хъсан ятла лугъуз фикир-завай... Са чекмени герек амуькдач, гъатта беденни са квачин-ни чекмедин къезил жеда. Чандиз регъят... Зарафат ийиз ала-хъай адан рикле амуькдади туькьулвал, агъ тир. Садлагъана беденда зурзун гъатна, яхун чинал хъалхъамра гъатнавай ви-лери цлун целхемри хъиз реклврекна, налуьгуди, ада душман-дал гъужумзава. Пелел аватнавай бурма мег куьрснавай гун-бучл хъиз юзана, ам ажугъдив ацданвай. «Ваъ! За жуван квач атлугъ тадач. Дяведа икъван гагъда герек атай, гила ислягъ хъайила лазим амуькдачни?! Шарас квач галчлурун?! Ваъ, рада туш.

Клвале, Сабир хъиз, гъарма вичин дердина гъатнавайбур мадни авай, Агъа пипле хъуьцуьгандихъ агалтна, тек нерни сив акъазмаз, къилни чин кутлуннавайда жунадикай хкатна-вай тупларалди сада гитардин симерихъ галукъариз, кушкунш-далди мани ягъзавай. Адан къуншидал къатканвайда вичин гъекъ акъатнавай пел члурна, жунайри къунвай хурал гъилер кватлна, суза члугваз, мани ягъзавайдаз себ гузвай.

— Вуна куьтягъдани, куьтягъдачни? За ваз акъвазара лу-гъуьза! Югъ-йиф гъа са макъам ягъиз, им вуч хъана?

— За куьн патал язава эхир. Куьне хъайитлани уьмуьрдасадра къванни риклел хкурай лагъана: госпиталда авай са ке-сви, буьркъуь хъанвай, ажеб хъсан манияр ягъдайди тир, лу-гъуз. Макъамни, манини за туькьуьрайди я эхир, — нарази язгитарадин симерив ван хъийиз туна.

— Ви а «ажеб хъсан» маниди зи зегъле ракъурзава. Акъваз-ра лу-гъуьза за ваз! Эхъ, кламайди исл!ягъ вахтундани ви ужумзахъам, эйбежер мани риклел хкун тир. Акъвазра!

— Яб це, дуст, за туькьуьрай мани я. Зи рикл акъатзава, амай машгъулат гъа им я эхир. Э-е-е-х! Исятда дуьньядиз ки-лигдай къве вил хъанайтла, — агъ члугуна макъам давамар хъу-вуна.

— Акъвазра, я залумдин хва! За вун исятда... — ада вичинкъецил гъилерин куьнтер месе аклурна кутлуннавай хуру экъис-на. Ажугъдив ацлана гъекъ алахъзавай чин винизна, къарагъизалахъна. Амма гъасятда чинай ажугъ квахъна. Хуруда гъатайтлалдик беден буш хъана месел ават хъувуна.

Гитара гъайди секин хъана, амма вини пипляй сад квачел акъалтна. Ада костылрин куьмекдалди квалин агъа къилиз гъерекатна.

— Са жизви даклардай къванни килигин. Рикл дарих я, — ам костылрив ван ийиз таз фена даклардихъ акъвазна.

— Пагъ, тлебиат гуьзел я. Михъи гъава... рагъ чими я, — ала-ва хъувуна. Рушан хъуьчуькай къуна къекъуьн я заз кланзавайди ихтин гуьзел юкъуз.

— Герек я вун виридаз.

—Герек я! ГьикI герек я хьи?! Гуъзлемишзава зун,— эл-къуьн тавуна, жаваб ганай ада. Гила Сабиран фикир са кIвачквайда вичелди желбнай. ДакIардал акъвазнавайди деринухт аладарна, костылар гьалчиз са кIвач акIуриз, вичин чка-дал хьфена.

—Вуна вуч ван ийизва танкь-танкь «бачуна! Рази яни? —гьарайна Сабиран къуншиди. Шикеста хьанвайди нарази язада килигна ва кисна чкадал хьфена. Къисметди къурхудатунвай хирер хьанвайбуруз, я манидин-мажъамдин, я артуханван хьана кIанзавачир. Гьарма вичин фикирдал машгьул тирабур, гьвечIи хьайитIани, ванци кукхурзавай. Мегер кIан жеда-ни алукубай ислягьвилине легъзеда месел яргьи хьана. Ийкъанса арадай кIвализ гьайи фронтдай хьанвайди йифен юкъвараоперациядиз тухвана. Пакамаз ахварикай кватнавай Сабиразам гьил галамачиз месел сует хьанваз акуна. ЧIарар цаз-цазхьайи адан вилер хьалхьамра экъис хьана.

Швализ Катерина къведалди ам чин кIаникна къаткана, чIарни юзанабир.

—Пакам хийирар квез,— чина хьвер авай Катерина, лацу халатдин ценер агудна, Сабиран патав кроватдал ацукьна.

—ГьикI я кефир,— гьил къуна,— кIвач тIазмани?

—ТIазма, Катерина, тIазма. Хирургди атIуда лугъузва. Чидач вуч ийидатIа.

—АкI виже къведач. Кризис алукуьун мумкин я, а вахтун-да къутармишуник са умудни «умукьдач.

—Эхь!.. Катерина, кIвач галачиз...

— АкX садрани фикир ийимир. Вири туькIуьда. Эгер кIвачгьак! сагь хьижедайтIа, икъван гагда хьсан жедай. Къуьн ^ *згьи гьал я?

—Къуьн хьсан хьанва, хер хьайиди чирни хьижезмач, ам-ма кIвач... Заз хуьре кIани руш ава... адаз кIвач галачиз акур-тIа?.. Агь... Зи фикирдизни къвезвач.

—Я кас, жуван рикIиз тади гумир. Муьгьуьббатдиз кIвачгала-галач тафават авач, эгер халис ашкьи ятIа.

—Мегер абуруз кIвачер галайбур аквазвачни?

—Вал вуч чуру акъалтнава? Исятда за твада, хьуйни? — их-тилат маюанихь элкьуьрнай Катеринади.

Оабира разивилелди хьверна, къил элягьна. Катеринади тумбочкадай каф ийидай къапар, уьлгуьч акъудна, адан чиниз каф ягьна, устадвилелди чинлай уьлгуьч элкьуьриз башламиш-на. Тунвай чкадилаь капаш алтаздавай дишегьлидин чиник ми-лайим хьвер акатна — чуруяр туни адаз лезет гузвай. Эхирни Катеринади спеларни мукIратIдал хкатIна куьтягьна.

—Гила лап халис жегьил я ман,— кIевиз хьуьрена, Саби-(ран лацу чин ламу дасмалдал тIушунна.

—Эй, яран диде, зи чуруяр тур ман,— агьа къилияй гита! \лгъзавайдахг. галаз къалмакъал хьайида тIалийна# Дишегьлидсадан патав гьерекатна.

—Пагь, ви гьилер гьикъван чими, хьуьтуьл я. Вири уьмуьр-да гьа ихьтин гьилерин туьмерин лезетдик ацукьиз хьанайтIа,зун бахтлу инсан тир.

—РикI дар къамир, вазни жеда гьа ихьтин гьилер.

—Вун, лагьайтIа, пис аквазвач. За, лагьайтIа, гьамишандажуван яран диде къуьзуьди я лагьана фикирзавай. Руш аванизаз?

—Авай.

—Бес гьикI хьана?

—Щукьуд йиса гьатнавайди тир. Бомбадик акатна.

—Гьайиф. Эгер ам яшамаш хьжезмайтIа, са фикирни та-зуна вахчудай. Агь, Гитлер, вун зи гьиле гьатнайтIа...

—За вав эвленмиш жез тада исятда, залумдин хва. Вунадишегьли секиндивиз тур! Лал хьана ацукь. Вири ваз герек я,- хьилелди гьарайнай Сабира вич къатканвай чкадилаь, Катери-надин рикIиз ихьтин суьгьбетри тIарзавайди чиз.

КIвале секинвал гьатна. Амма и кисун яргьалди фенач, зур-зун квай сес акъатна:

—Ви тIвар вуж я?

—Матвей.

—Эй, Матвей, Матвей!

Гадади вичин чуру твзвай адал вилер хкажна, дишегьли-дин къиб акатнавай хьуькъверилай селлер физвай. Катерина-ди и кардикай хабар авачирда хьиз, чуру тун давамарна. Аскер вич вичивай квахьна, ахпа багьишламишун тIалабна.

—Куь вуч тахсир ава? — Катерина сес алачиз ишезвай...Шак алач, адан рикIел гьава хьиз къезил, уьмуьрдал шад Шура хтанвай. РикIяй ада «Шурочка, Шура! Ахварай ават, зируш» —лугъуз экуьнахь хьиз эвернай.

КIфадин къапар, уьлгуьч чуьхвена, къачур чкадал эциг хьувуна. Гваз атай сумка чилелай хкажна.

—За ваз къатух гьанай, Сабир,— банка сумкадай акъуднатум)бочкадал эцигна. Ахпа оа шумуд ични Сабирав вугана#кIвале авайбурузни пайна.

—Куьне багьшпламиша, зи вахт куьтягь хьана, кIвалахалхьфин,— ам кIвалей экъечIна. Катерина хьфейдалай гуьгьуь-низ атай хирургди Сабиран гуьгьуьлра мадни эцяна. Духтурхьфе-на пара вахт фенвайтIани, чиниз са кIусни дегишвал та-танвай ам,

сифте хъиз, спелдин тах жакъвазмаз месин кылеашукънамай.

«Яшайиш, яшайиш. Къвач атлана кланда. Маса чара амач. Кризис, кризис», — лугъуз ада вичин зегъле ракъурай духтур-дин гафар тикрарзавай. Яраб Зарифат гына аватла? Ам квел машгъул ятла? Белки, квар къуьне аваз булахдал физватла, я тахъайтла ратрал юг гатазватла. Низ чир хъуй. Шумуд йис я хуьруькый, къваликай, кланидакай са хабар авачиз. Амма, азиз-ди, вун иоятда зи патав хъанайтла, за вавай анжах са гаф хабар къадай. Ви разивал. Агъ, инсан, инсан. Вири шартларихъ вук вуч вердиш жеда. Ангъе, вини кроватдал алайди, къвач атлана къекъвезва вичиз... налугъуди, дидеди костылар гъаз хайидия. Амма инсандиз зигъин ганва. Ам са вахтундани, садавайни феи уьмуьрдихъай чара ийиз жедач. Инсандихъ авай вирида-лайни багъади, вафалу тирди зигъин я. Зарифат зи рикъай ни акъудрай, ни чара авурай? Садани. Вири ибур, шумуд йис я рикъе хуьз, зи фикирдин аманатар, ядигарар. Нраб Зарифатан рикъе зун алама жал?

Кларас къвач галчуриз хуьруьз гъикъ хъфин? Шанидак умуд кутуна... легъеда умудар вири къат къайитла вучда?! Харанла хъайи рикъе, вавни дердер-гъамар агакъда къван, Ви нефс вуч я? Сайиран и фикирар са гъихътин ятлани гъисслуви-ли къатла, рикъе къурху гъатна. Швализ хирург ва мад са шу-муд духтур гъахъна. Абур акур ам, сифте лекъ акур нуькъ хъиз, игътиятлу хъана, ахпа, гъуьрч язавай ничхир хъиз, месел адукъна.

— Гъикъ хъана, къегъал, гъазур яни вун? — хирургди, аданлацу перем алукунавай юрфариз чанг яна. Сабир, къайи ядиличайди хъиз, хъуткъунна. Гъа оа легъеда адаз, хирургдингъил къуна, «Азиз духтур, зи язух ша. Атлумир!» — лугъуз ми-нетна шез «ланзавай. Амма духтурдин къиб ацалтнавай гъяр*къуь къалубрин биришири къунвай чин акур адан хиялар, нуь-клерин луж хъиз, чклана. «Я Аллагъ, гъихътин эйбежер суфатятла аку, — Сабираз вучиз ятлани къусни ранг кумачир, галатхъанвай духтурдин чин мумадикай раснавайди хъиз акунай. — И мумадин суфат аку, мумадин хъвер... Вав за къвач атлуз та-да?» — рикъай гъелягъ къуна.

— Вуна фикирар ийимир, вши йис яшамыш хъижеда. Ая-лар, къвал-ють жеда, — руьгъ кутаз алахънавай духтурди къилелай лацу баплах хтлунна, гъяркъуь пелелай винелди япарихъкъван фенвай къашкъайрилай гъил аладарна. Им ада гъар опе-рациядиз кас хкъагъайла зичизни хабар авачиз ийизвай са гъе-рекат тир. Патав гъай юлдашар и гъервкатдив акъван таништир хъи, гъар къилелай гъил аладарайла ам килигзавай касоперация авун чарасуз тирди гъасятда гъавурда гъатдай. Гъакъ хъайила, абур, гъамиша хъиз, гилани духтурди лугъудай «на-чагъди операциядиз гъазура» гафар гуьзлемишзавай. Мадниада операция куьтягъадалай къулухъ операционныйдай экъечГ-дайлани къилелай (гъил аладар хъийида. И вахтунда адан къва-лахдин юлдашар операция авунвайди сагъ хъижедайдахъинанмыш жедай.

— Азарлуди операциядиз гъазура, — хирург вичин юлдаш-рихъ элкъвена. Духтурдин и гафари ам цлу хъиз кана, кларалачир къил акур Сабирак мадни хъел акатна. Дамарар тарамхъана, къайи гъекъ акъатна.

— Ваь, аз клан туш! — гъарайна гъутаралди мес гатагаа.

— Кутлуна гъилер-къвачер! Операциядин столдал вегъ! — Аялрихъ галаз хъиз къугъунар ина авайди туш! — зур лана хирургди.

— Аял лугъузвани вуна!? За ваз чирда! — ам сагъди хъизхъуткъунна къвачел акъалтна. Садлагъана месикай простын ал-чударнавай костыл хкудя ва ам вири къуватдалди духтурдинкукъвалалай вегъена. Костыл къилихъ галукунамазди Сабиранвилериз цлун мурцар чклана, адаз духтурдин къил бомбадинжувреда хъиткъинайди хъиз хъана. Беденда зегъемвал гъатайада: «Коненков! Ко-но-оп-ков!» — лагъана суза члугуна ярх хъана. И къвалахди серсер авунвай духтурар чеб чепел анжах гила хтана. Сабир кажна кроватдал вегъена. Хирургдита чи-низ яд ягъна авагъарна, ахпа иви физвай къил кутлунна. Са бубат ачух хъайи хирургди Сабираз килигиз башламишна. Иви-дин зирингвал, рикъин къвалах ахтармшпна.

— Егоръ Исаевич, адаз чун килигда, вуна са тлимил ялягъа, къилин тлал секин хъурай, — духтуррикай сад рахана.

— Ваь, садра за ам вучтин инсан ятла чирин, — къвалахдиккумаз жаваб ганай ада. — Духтурди эцигнавай фонондоскопдинкланик рикъи лап усалдиз «къвалахзавай. Адаз яб гузвай дух-турдиз ам язухни атанай.

— Вири гила куьтягъ хъана, — хирургди кутлуннавай къи-лелай гъил аладарна ва тарвал гъисуникди чин члурна. И се-ферда адан юлдашар и гъерекатдин гъавурда акъунач. — Операция куьтягъ хъанани, тахъайтла — башламиш.

— Вучда? — хабар къуна духтуррикай сада.

— Вучда? Затлани. Чи куьмек адаз герек амач. Кризис алуьк-нава. Вичин гъилералди вичиз къастна. Белки... Рекъин тийин* — духтурди амайбурни вири умудлу авуна, ахпа алава хъуву-на: — Ам вич вичелай фенва, и гъал гъикъван яргъалди феи-тлани, азарлудаз килигиз ая, гъамиша патав гъаз хъуй. Мум-кин я, азар сагъвилехъ элкъвен... Ихътин къвалах хъунни мум-кин туш... Бажагъат?! — ам умудлувили ажуз авунвай вилерайкъвалахдин юлдашриз килигна. «Антонован цлай» азарди гила Сабир умуд кумачирбурун жергеда тунвай. Эхъ! Вахтунин хуравуж акъвазрай? Вичин суьгъурдин гъилел инсанрин къисме-тар къунвай ада бязи чан алайбур къейибурун жергейра тваз, мейитрал чан хкизвай. Вахт дяве хъиз инсафсузни, ислягъвалхъиз регъимлуни тир. Бес дяве? Эгер вахтунин и иарлар сакъайада твадай кас хъанайтла, къадар-къисметар

фадамаз чиржедай. Мегер дяведивай и къайдасузвал къиле тухуз жедайни? Тебиатди байгъуш ганвай инсанри яшайишдин сирерай къилгъик! акъудрай?

IV

Катерина вич къатканвай дивандилай пуд лагъай йифиз къарагъна. Вири и вахт винел са шумуд яргъан вегъена диван-дал къаткана акъуднай. Бейнида ахътин агъурвал гъатнавай хъи, гъатта я гъил, я кѳвач юзуриз, гъич вилни ахъагъиз кѳа-мачир. Шехъна ифин гъатнавай къил лап къванциз элкъвенвай. Сабирахъ галаз фейи вахтарин туькъуьлни шад легъзейри абур акъван мукъва авунвай хъи, гъатта хвани диде хъиз тир. Сует хъанвай дишегълидиз и алатай йифериз вич ахварал фенатѳа чизвачир, Адан зигъин са точкадиз элкъвена келледин буш пи-пѳера са стѳал живе хъиз къекъвезвай. Гъавилияй адаз вич и гъалда аваз къаткана шумуд лагъай йиф ятѳа чизвачир. Анжах гила ада кѳвале мекъизвайди, мичѳизвайди гъиссна. Винелай яргъан алудна, къанвай чилик ифей кѳвачер хѳур ам михъиз ахварикай кватна, бедендиз са къадар регъят хъана... Дишегъ-лиди кѳвале экв куькѳурна, кѳвале цѳай хъувуна, хуьрек чим-на, фу-затѳа тѳуьна. Гуьгъуьлар бегъем ачух хъайи Катеринади цѳан сят акъвазнавайди къатѳана. «Яраб Сабираз вуч хъана-тѳа? Кучудна жал. Сур алай чка къванни чирна кѳанда», — и фикирри адан рикѳик тади кутуна. Ам кѳвач-къил авуна кѳа-лахал рекъе гъатна. Больницада Сабирад чан аламайди чир хъайи ада ам авай палатадиз зверна. Рикѳин ачухай дишегъли цагъ атѳана амукъна. Вичин вилерихъ агъун тавуна ада къил са шумудра галтадна, ахпа и алапатдиз дикъетдив килигиз къах хъана. Чин, къил кутѳуннавай гитарадал къугъвазвай же-гъил гъужумдиз физвайди хъиз, чилелай жунаяр алчуднпий ху>р галчѳуриз Сабиран патав атана. Ахла дагъвидин юзун ква-чиз алкѳанвай къил жагъурна, жунадикай хкатнавай тунѳарин кѳвенкѳвер астадаказ туьмерзавайди хъиз чина экъуьрзавпѳи. Ангъе адан жансуз тунѳарин кѳвенкѳвер чими пѳузарик хѳлуна, ам акъваз хъана. Вичин юкъ мукъаятдиз хкажна Сабиран кро-ватдал вегъена метѳерал акъвазна. Тунѳар живи юзурна пѳу-зарик хъиткъер кутуна, мукъуь гъиле авай чѳулав ципицѳрии кул сивел хкажна эхиримжи къуватдалди чуькъвонп Ада и жу> наяр алчуднавай гъиликай миже кѳвахъзавай. Сиймрш иѳув». рар юзана. Ада вичин къеж акатнавай пѳузарар фи-ѳи I м пѳи.т баш-ламишна. Катеринадиз акѳ хъанай хъи, ада эхиримжи шш сирѳ тийиз ам вичин гъиликай Сабирав хъваз тазва. Сабирани римжи къуватдалди пѳузарар юзурзава, ам дадмишзава. дани ажалдихъ галаз женг тухузвай. Катеринадивай шол хъанач. Акъалтнавай накъвари, зулун пешиниз хъиз къиб вай адан хъуькъвер чуьхвена. Дишегълиди аскеррин иатш зверна. Жегъилдиз кас атайди чир хъанай. Метѳерал at на, гъилер хкажна къилелай винихъди къуна, ахпа наз къеженвай дишегълидин хъуькъверал алтадна, тунѳарин кѳвералди накъвар михъна.

— Шемир. Вучиз шеда? За гъакѳа... Вирида, духтурар авачирла, гъакѳи ийизвайди я. Гила нубат зиди я. Вун — Катерина секинарзавай ада.

Катеринади вичин нубатда аскердиз чкадал хъѳиа куьмвк гана.

Залан хирер хъанвайбуру са мус ятѳани яшамиш хъуиия, я тахъайтѳа чан гуниз лайихлу кар авун патал къе ажалдихъ*ъ ге

лаз женг чѳугъазвай уьмуьрдинни къиникъин къимет тийижиз тушир.

Иатеринадинни агъур декъикъа алатна. Ам гила Сабираз тамашзавай. Бирдан Сабиран пѳузарар яваш-яваш юзаия, ви-лерин къекъемрик живи фер акатна. Икъван гагъда сует тир хуру аквазчаясваз хкаж хъана, ада къанихвилелди жигерар гъа-за, див ацѳурна. Жегъилди вилер ахъайна...

Сабиран фикирар беденда агъур гел туна хкатна фейи хъел хъиз квахъна. Ада вичин плащ бегъем къеженвайди, къилел алай шляпадикай яд кѳвахъзавайди кѳкатѳана. Беденда къайи зуз гъатнавай ам эхирни кѳвачел аскѳалтна. Ахпа мад сеферда нянин ярирай вил аладар хъувуна, къеѳѳи кѳвач аста-аста чиле акѳуриз, са над ягъиз-ягъиз варариз гъахъна, чуплах та-рар, къуранвай шуькверин хунчяяр авай гъаят къве патаз пай-завай, куьлуь къван тунвай рекъяй винелди фена, гурариз хкаж хъана. Пенжерда шуьшедив вичин биришар куьр хъанвай чин игисна Катерина акъвазнавай. Адан къеѳѳил исъуьнерал ават-иавай рехи чѳарар марфадин стѳалар цѳуьтхуьнзавай шуьшедай къеженвайбур хъиз аквазвай, гуя и къари анжах гъамамдай хтанвайди я.

— Гъикѳи хъана, Катя хала, вун къарагъ куьзна? Баз мекъи жеда гъа, — кѳвализ гъахъай Сабира кроватдин къилелай яцѳусун шал къачуна, къелечѳи са перем алай Катеринадин къуьне-рихъ вегъена.

— Мекъи хъунин кѳвалах авач, чан хва. Кѳвале хъсан чими я. Пичинин ван аквазвани? Датѳана гъа гъакѳи рахазвайдия. Дурнаяр акунани ваз? Гъабурун ванер хъайила къарагъай-ди я зун, килигиз кѳан хъанай. Рикѳи ферикъат я, тѳални секияхъана, кеѳияр ачух хъайи хъиз я заз.

— Гила вун хъеан жеда, Катя хала, духтурдини гъакѳи лу-гъузвай.

— Я кас, чан хва, гила закай сагъ хъана вучда? Пара кyu-зyу хъанва эхир. Жувакай касни инжиклу тавуртла хъеан я. Амма са кваллах ава... Эгер хва кучуднавай чка чир хъанай-тла, анал са кбил члугвадай. Ахпа кьенайтлани, захъ ваъ ава-чир. Са гина ятлани хъана кланда эхир адан сур. Мад масаклалседач эхир, Сабира кyu-зyу дишегълидин рехи, жими хъанвайчГарарилай гил аладарна. Яраб гьикъван дердер акуна кyuнрехи хъанатла? Шумуд йис я, Сабирни кyu-зyу иноандин и тла-лабун кьилиз акъудиз кланз алахъна. Чарар ракъур тавур чкахъанач. Умудлу са жаваб санайни жагъанач. Къатшдин дердиникай хабар авай адаз ам секинардай са гафни гьнтмч М«ш-ни гъа ихътин декьикъада къван хъана клалханда ак!ида. Мв' гер адаз чизвайни са зур сятинин кьене вири икъван дегиш жедайди?.. Месел алкланвай къари тир къван. Ажалдиз эвериз сузадик квайди тир. Ингъе къарагъна клвачин хъанва. Дурнай-рин ван атана лугъуз, бес абуруз килигна клан тушни?! Ала-матдин инсан я, ажайюб чилин. Ихътин руьгъ ни ганатла? Кьу-ват гинай атанатла? Ажалдик квай декьикъадани са мус ятла-ни дяведиз феи хцин дердида гьатнавай... Гаф жагъун тавур Сабира эхирни вичел алай кьеженвай плащ, шляпа хтлуна хку-ник акална. Са ни ятлани рак гатана.

— Са!бир, рак гатазва, чан хва.

— Чидач, исятда вуж ятла килигда» — Сабира кам кягъна» Рак ахъайнамазди алукина клват! хъиз хъанвай дишегълидихабар кyuна:

— Катерина клвале авани? Тел атанва. Инал кyuл члугу, — Оа!бирав кyuл члугваз туна тел вахкана. Ам клелиз-келелиз ква-лиз гъахъай адан гуьгъулар ачух хъана. Катеринадин патавзверна.

— Гъан, ана вуж ава? — хабар кyuнай къариди.

— Катерина хала, тел атанва. Ви хва СЕРЕЖАДИН СУР я\л-гъанва.

— Вуна зарафат ийимир.

— Зарафат вучтинди я? За якъин лугъузва. Ингъе тел. Мажува клела, — Катеринади умудсузвили зурзун квай гъиле *чиркьуна*.

Гъар са гаф клелдайла адан нефес къалин жезвай. Шранвай вилера къати нурап къекъвена. Ам, кбил хкажна, пен-яоердай яргъаз тамашна. Ам шезвай. Сабировай и кисун члу-риз хъанач. Низ чир хуй кyu-зyу инсандин фикирар гьиниз фенватла. Адан рик! гьихътин эрзиман хиялрив ацланватла? Къуй текдиз амуькьрай. Сабир вични фикиррик акатнавай. «Гьик! хъайи клвалах я. Лап патав, лап патав гвай эхир. Икъван гагда чир тежен, — ада кбил галагъзавай. Мад дубънда тежер клвалах авач». Тел Сабирани уьмуьрдин юлдаш Зарифата-лай хтанвайди тир. Ада Сабира дяведиз феи СЕРЕЖАДИН КЪИС-МЕТ ЧИРУН ПАТАХЪАЙ КХЪЕНВАЙ ЧАРЧИЗ ХТАНВАЙ ЖАВАБДИКАЙ ХАБАР ГАНВАЙ. СЕРЕЖАДИН СУР ДАГЪУСТАНДА СОЛДАТРИН СУРАРИН ПАРКУНА АВАЙДАКАЙ ЛАГЪАНАЙ. ЭХЪ, СЕРЕЖАДИН СУР ДАГЪУСТАНДА АВАЙ. ДЯВЕ КАВКАЗДИН ДАГЪЛАРА ФИЗВАЙ. ФАШИСТРИ БАКУДИН НАФТЛАДИН МЯДЕНРИХЪ ГЪЕРЕКАТЗАВАЙ. ДАГЪЛАРА ФЕИ КЪАТИ ДЯ-ВЕДА СЕРЕЖАДАЛ ПАРА ЗАЛАН ХИРЕР ХЪАНАЙ. МАХАЧКЪАЛАДИЗ ГОСПИТАЛИЗ ХКАЙ АДА ЧАН ГАНА.

Кисун Катеринади члуна. Вичин гьамлу хъвер алай, ранг кумачир п!узарар юзурна, ада эхирни лагъанай:

— Чухсагъул, чан хва. Ви юлдашдизни чухсагъул. Гила зит!ал михъиз квахъна. Цуз са истиканар, чаяр хъван чна. Пакачун ви дагълариз рекъе гьатда. Хуйни?

— Эхъ, сурал фена кланда.

— Заз чизвай, гьик! хъайитлани жагъидайди. Дяведа акъ-ван инсанар аваз, мегер садаз къванни тийижиз жеч эхир. Гена жагъана.

Сабира истиканра чайдандай чай цана, вилик п!инийрин мураба эцигна. Къведни чаяр хъваз хуш суьгъбетрик экеч!на.

Сурарин бахча... Ина пешер клвадарзавай тарарин юкъва уруорин хашарни дагъвийрин къванер жерге-жерге хкаж хъан-ва. А!бурукай къакъатна, царце тунвай солдатар хъиз лацу асклан къванер галай сурар экли хъанва. Ина дяведа чанар гайи игитар фадлай гъамишалугъ тир ахвариз фенва. Амма а сура-рикай инсанрин камар кими жезвач. И сугъул тир дяведин бар-бат!вилерикай шагъидвалзавай къванер, жергейрин садвал да-им хуьз, инсанрин кyuллуьгда гилани акъвазнава. Яшамеш жезвайбуру, яшамеш жедайбуру и лайихлу къванерин вилик буржи кьилиз акъудиз ясдин декьика тухуда.

И жергейрин юкъва са сурун патав пуд кас акъвазнава. Мет!ерал ацукънавай кyu-зyу алк!ай къари, кyuватсузвилелди к!ул экъисна зайиф беден сурал алгъурна сес акъуд тавуна шезвай. Къилихъ акъвазнавай итимди кьилел алай шляпа кyu-лухъ кyuна, вичин уьмуьрдин юлдашдихъ галаз санал кисунал-ди яс тухузвай. Ибур Катерина, Сабир ва Зарифат тир. Сабирани рик!ел дяведин юлдашар, са мус ятлани госпиталда буьркюу-да ягъзавай манидин сес, гафар хтана. А вахтунда яб гун тавур манидин гафари, пала адан ч!арарни кваз цаз-цаз авуна, Адан вилерикай симерихъ са гужуналди галуькарзавай, жунайрикай хкатнавай туп!арин клвенк!вер карагна. Агъ, Геннадий, Геннадий... Эгер Сабираз вуна ципинХрин мижедалди вич тухарайди чир хъанайтла... Ви дяведин гелер аламай эйбежер чинал кьве вил гьетер хъиз вири къат!уз кузвайди акунайтла?..

Сабираз кьилел алай гуьлуьшан цав вичин фикиррив ад!ан-вай хъиз тир.

Бирдан адан хиялар вири чклана. Цавуз дурнайрин ц!ир-гъер пайда хъанвай. «Кьурр...

Кьу-ур-рр. Кьуррр...»

Сурара кисна акъвазнавайбуру, кьилер хкажна, цавун юкъ

атанвай лацу кьушарин циргъери, кьибледихъди, мадни ван
кьилеллаз чпин рехъ гьязва. «Кьу-ур-рр! Кьу-ур-рр! Кьу-ур-рр!»

Абур яваш-яваш гъвечи жезва, гуя кьвердавай мадни цавуз хкаж жезва. Анге
ахквзмач. Гьавада црана. Анжах Катеринани Сабир авай сулар мидаим яз инал аламай.
«Кьуррр... Кьу-ур-рр... Кьуррр»...

1979-йис.

ВАЦРАН ЯГЪУН

Къве этюд

Зи коттедж лап гъульуьн къерел ала. Хурушум алукубайла, акI жеда хьи, гуя лепейрин кушкушри ам къвердавай сустарза-ва. Цава сифте гъетерни пайда хъайила, йикъан зегъемвал саки рикелни аламукудъач, суствал ивидик какахъда, гъульуьн лайлаирин ван япара аваз ахварал фида.

Накъ шегъердиз феи, вич ина захъ галаз яшамиш жезвай юлдаш яшлу итимни хтана ахкъатнач. ДатIана кIвалин-йикъан дердийрин геле авай и касдин рикIик куь къала'булух кутуна* тIа?" Ам гыгаихъ акъатнатIа? Гъар гыкI ятIани зун къе тек ама.

Нянин «езил шагъвар гумрагъ я. Ахъа пеяжердай кIвализ гъахъиз, руьгъ хъиз, къекъевез, пердейрихъ галаз къугъваз, ада ширин вишришрин ван тунва. Эквни хкадарна, зун фадлай ме-сик яргъи хъанва. КIвал ацIай секинвал, хъуьтуьл шагъвар, гъульуьн кушкушар — вири гила анжах тек зибур я.

Ял язавай вахтни атана куьтыгъ жезва. Жувалай алакъай са кIвалахни авач. Башламишай гъульуьн къве зтюдни, куьтыгъ тавуна, гъакI ама. РикIе мадни къаст ава: дишегълидин сирлу къамат яратмишун. Адан вилера мергъяматлувал, така-бурлу гысс, ашкъидин нурар кузвас жен. Амма ибур вири къа-лурдай рангар жагъизвач, фикир тайинсузвиле къатI жезва. РикIиз са квекай ятIани аян я, амма тайинсузвили ифин къа-чунвай илгъамдив цIай къуна хъиткъиндай мажал вугузвач. Зун гъавалу я. Зи кар-кеспи акъалтIнава. Налугъуди, зун са нел ятIани кIевелай ашукъ я. Гъич рангарик къгъ тавуна, пенжердин латал аламай кистер хъиз, сирлу гъиосерин дегънеда зунни къуразва. Къе гыкI ятIани оа жуьре зи гуьгъуьлар ачух хъаява. Ингъе и теквиле дивандал, михи простынрин юкъва къатканвай за жуван руьгъдин сергъятсузвал дериндай гысс-на. Заз икI зун къабулай и таза, мергъяматлу дуьнья гзаф багъа я. Зун жуван инсанвилини яшайишдин виридалайни къа-къан кукIвал ширин ахвариз фена.

Чидач, сятдин шумуд ятIа. Белки, йиф юкъвалай алатна-вай жеде. Зи вилери са назик экв са уьтери къатIана. Акъван лацу ишигъ, акъван назик ишигъ я хьи, ам лап рикIиз аватза-ва, чими мед хъиз, бедендиз кужум жезва. Налугъуди, яваш-лваш зигъин гадариз, суствал чиниз, вилериз гъахъзава. За ам бедендилай гыкI алатзаватIа хъсандиз къатIузва. Заз акI я хьи, гуя зал сифте яз чан акъалтзава, жуван бедендин нукътIа-яр гыкI уях жезватIа къатIузва, абурун лап куьлуь гъерекат-рал зун мягтел яз ама. Белки, им ахвар ятIа? Белки, карагнар я жеде. Ваъ, за гъакъикъат гыссзава. Ангъе коттедждин па-тавай «Жигулини» фена. Заз адан ванни хъана. Амма вилер сакIани ахъа жезвач, гуя ахвар цIурурна шанвай къуркъушум я — вири вичин заланвилелди къебекъар пузмишиз, абур куз-ва. Легъеда ишигъ квахъна. Мелгъем хъиз, зи бедендик кужум жез, зал чан хкай ишигъ хкахъна. Вилера чIулаввал гъатна, Зун, рикIин дам атIайди хъиз, месин юкъвал къван хъана амужъна.

...КIвачерин ван... КъецIил кIвачерин ван. Атир... Зал-ди атирдин лепе атана. КъелечIГ, назик перемдин вишришар. Заз акI я хьи, атир алахъиз, и кIвализ къизилгуьлдин цуьк гъахъна. Зи бедендиз хуш юргъунвал хъичирна, вичин тазави-лив, къезил нефесдив, михи кушкушдив кIвал ацIурна хъфе-на, катна.

Налугъуди, рикIиз са гъихътин ятIани цIийи фикир къуп-миш хъана, зи рикI хъуткъунна. Вилер ахъа хъана. Къурхулу-вал гъиосай вагъши хъиз, зун кIвачел акъалтна. Катзавай къа-чагъдин гелез чамарзавайда хъиз, за пенжердихъди зверна... Пенжердихъ дерин йиф галай... Йиф ва сирень... Атирди па-хъа-пахъ зи чин яна, гуя сиренди зи инжитмишвал алудиз зи къаншардиз звернай. Йифен перде къазунна хкечIайди хъиз, ам садлагъана пенжердихъ пайда хъанай.

Сиренни йиф... Гъуьл, чIулав паласа хъиз, къияй-къилди экIя хъанва, КъунпIИ коттеджрин пенжерарни чIулав я. Къуд пад мичIи я. Буш я. Цуьквери къунвай сирендин аокIан кулар» руллал а.лай булушкадин ценер хъиз, шагъвардал зурзазва.

Яраб заз и ишигъ ахварай акунайтIа? Зун инжитмиш куь авунайтIа? ТахъайтIа и ахъа пенжердай кIвализ атана хъфей юас-мас аватIа? Экувас жуь йифиз са нихъ ятIани кушкушдал-ди рахай хъизни я. Са кас галукъай хъиз, сирендин хилерни юазма эхир. Кенефдин къил квахънава зи. РикIел затIни хквезвач.

Вилер мичIивилихъ галаз вердиш хъанани, тахъайтIа йифен дегънедай яваш-яваш экв кватзавани, — чидач, — сирень къвердавай хъсандиз аквазва. Ангъе ам, дуьгуьр гадарна акъвазна-вай свае хъиз, пенжердихъ гала. Адан къулухъ галай къарал-туяр яваш-яваш цуькверин гунбучIриз, бурма кул-кусриз туь-ретмиш жезва. Аллеядин шикил къвердавай ачух жезва.

...Варз. Туракъ варз... ЭкъечIна. Гъуьлуь хъипи нураривди рекIв-рекIвзава. Гъуьлуьн къерни йифен чIулавликай чара хъхъана. Вири заз аквазваи къван шейъри къуд пата заз ахътин таъсир авунай хьи, гъатта зи рикI тух тежедай къахмишвиливи ацIурна.

За акI гысезава хьи, гуя ам — зи багъади, зи азизди лап латав гва. Гуя ам цIдрана, йифен кушкушризни атирриз элкъ-вена, и вилайт дишегълувилини паквиле батмишарна, зун

къу-ггармишнава. Пагъ, адан йифен къелечІ перемдин вишришарни кваз заз гъикъван ширин я. За и кар анжах къатІана. Яваш ле-пейрин секин сесинини кул^кусрин пешерин куьлуь ванерини кваз зи рикІел абур хкизва. Шузарар багъадан нефеодин кузвай-ла, заз адан яргъи чІарар юрфара ихтибарвилел ацукънавай йиф хъиз я, чинни — варз. Заз дуьнья сад жеда: чилни, цав-ни.

Низ чида, белки, зи коттеджиз варз атана жеди? Белки, вацра ана сирнавнайта?!

Варз мадни цавуз хкаж хъанва. МичІивилик чуьнуьх хъан-вай чІулав циферин къаралтуярни са патахъай пайда жез баш-ламишна. Къерехдикай са живи къиб акатнавай абур къвердавай цавун юкъваз мукъва жезва. Цавун акунар дегиш жезва, адак, чІулав ранг хъиз, яваш-яваш мичІивал кужум жезва. Гъуьлел къугъвазвай вацран ишигъ зайиф жезва.

...Алааматдин йиф ва секинвал... Алааматдин секинвал. Лал къга. Вири и гуьзелвилер, гъиссерин дуьзгуьнвал. Йифни# Варз-ни. И чІулав циферин кІватІаларни кваз, лал къена, зи ва зи багъадан кисуна гъахъда. Зи багъади зи патав гвайла. Чун кис-навайла. Ихътин декъикъада рахун гъикІ авурай? Гуьзел де-къикъа чаз багъа^я. Кисун къанун я. Кисуниз вири чизва. Ам Аллагъ я. Адаз вири муьтІуьгъ я: зунни, амни, йифни и дуь-лвья. Къуй лал къирай.

...Алааматдин йиф ва секинвал...

Бирдан зун, тфенгдин ванци хъиз, акъатай гъарайди къар-сурна.

— Саяд!

Гуя эверайдан ван, турбаза юкъва тунвай тепейрилай гадар хъана, фена, лапІаш хъиз, вацран назик хъуькъеве акъуна. Вацран кишпирдин чин, туракъ хъана, мичІи жезва. Вацраз гуж гана. Зи гуьзел дуьнья денбеден чкІана...

II

Аламатдин йиф ва секинвал... Зи гуьзел дуьнья чкІана...

Саяд! Зи рикІ алай тІвар, играми тІвар я. И вахтунда икъ-ван геж и тІвар къуна эвердайди анжах тек са зун я. Им зи тафаватлувал я. Анжах за лап яваш сесиналди эверда. Жава& яз йифен кушкушдин ван къведа: «Зун ина ава, патав гва. Зун тек я». Эхъ, зун хьиз, Саядни тек я. Ваъ, чун ялгуьз туш. Ялгуьзвал теквал туш. Ялгуьзвал дарихвал я. Ам мидаим я. Теквал — чи рикІин игътияж. Зи ва Саядан.

Агъзур чІаларикай завай Саядан гафар чара ийиз жеда. Абурук гъетерин рангар, вацран ишигъ ква. Абура йифен куш-куш ва дерин лал къини рикІик кутазвай гъалаба, дуьньядин фанавилин гъисс ава. Гуя яргъи йифери тек са чун рахун па-тал къетІен чІал теснифнай. Зазни Саядаз.

Амма и чарадан гъарайди вири пузмишна. Йифен аваз акъ-ваз хъана. Заз акІ тир хьи, налугъуди, милайимвили, мидаим-вили зи рикІ гъамишалугъ яз гадарна. Зи багъа гъиссер завай къакъатна.

— Саяд!

Ващраз гуж гана, ам мадни атІугъна.

— Саяд!

Вацран чин чІур хъана...

Са акъван яргъай тушиз машиндиз худ гайи ван акъатна. Бирдан лацу къаралту пайда хъана. Ам гъинай атанатІани заз акунач. Белки, гуьлуьн лепейрикай хкечІна жеди. Ам, руьгъ хьиз, сиягъ хъанваз къере къекъвезва. Ада гежзавай чка авач. Ада я гуьзлемишзавай затІни авач. А къаралту аста-ас-та камаралди, са къайгъуни авачиз, гъакІ къекъвезва. Зи ко-гтедждин къаншардиз къвезва. Лацу хъен... Аквадай гъалда, ам дшнегълидин хъен я. Вацран зайиф хъанвай ишигъда ам, туьхуьз мад куькІуьзвай шем хьиз, ара-ара йиф ацукънавай къере пайда жезва. Аквадай гъалда, ам гуьляй экъечІнавай-ди я. За адан лацу перем алкІанвай къецІил тан, бедендин кІа-лу(бар гъиссзава. Зи дамарра иви чими жезва. Къаралтудини икъван таъсир ийида лагъана за гъич фикирни авуначир. Амма къаралту, вичин бедендин назиквал, дуьзгуьнвал зав артух гъисс ийиз таз, зи коттедждиз къвердавай мукъва жезва. Заз ам махариж квай гуьзел хьиз я. Адан «ъезил камарин биши сесинини кваз зи рикІин къарай атІузва.

Зун дуьзенан инсан туш. За уьмуьрдивай садрани аламат гуьзлемишайди туш. Амма къисметди къе и легъеда заз и аламат гана.

Къаралту зал агакъиз са цІуд камни амач. Сад... къвед... Мад са кам... Ваъ, лацу хъен зал агакънач. Ам дуьзгуьндиз кІвалахзавай «Жигулидин» сес йифек акахъзавай патахъди элкъ. вена ва аллеяда хжаж хъанвай сирендин къакъан куларин ара да, хкахъай шем хьиз, вилерикай квахъна.

— Саяд!

Ващраз эхиримжи ягъун къуна. Варз амач. Цавун юкъвал циферин ара да са хъипи леке къалузма.

Амма Саяда гъай лагъанач.

«Жигулидин» рак акъалай ван. Ингъе адан худни хкахъна. Циферал ІалкІанвай къалу лекени амукънач. Гуьлни йифек акахъна. Вилера чІулаввал гъатна. Дуьнья мичІи я. Дуьньяда лал къенва.

Къариба затІ я и лал къин:! гъалаба акатнавай зи кІвачерин ван, лепейрин лешреш, йифехъ галаз сад хъанвай, вацран идгагъ хъвана къахмишвал къин тавур, къанихзамай гуьл — цавун чІулав кІан. Зегъле тухудай мичІи вили лал къин. Къайи, ми-шакъат лал къин — руьгъ пичІи хъайивилин гъисс, рикІе тІал твадай векъи, хъукъвай мичІивал — дуьньядин фанавал.

Къезил гар къарагъна. Пенжердихъ тІапІрапІрин ван акъат-на, сирендин пешерал къери стІалри далдамар язава. Гъава атиррив ацІана. Марф къваз башламишна.

Саяд хъфей патахъай аваз ахмиш хъана. Ам явашдиз, му-къуфдалди йифек кужум жезва. Йифе маасъам къвазва. Налу-гъуди, залум аваз зулун мишекъат марф я — къвазва гъа, къвазва, къуд пад мадни чІулавариз, аста-аста зи руьгъдиз къвазва. Вири тІабиади, зулун чІулав марфади хьиз, зи руьгъдиз къиб язава. РикІ хъипи жезва, зун даралмиш я.

Дарих я. Дарих я. Дарих я... Зун мичІи кІвале къекъвезва. Пенжердин шуьшейрилай еке стІалар цІуьтхуьнзава. Ачухна-вай адан хилер йифен гуььндуьрда, къати марфадик дерин лал къена, са вуж ятІани гуьзлемишдай къван къах хъайи зи ачух къужах хьиз, къанвай. Пенжердай къвезвай ламу гъавади, мар-фадин атирри зун, мелгъамди хьиз, секинарзава. Амма адан тгаъсирлувал тІимил я. Адавай, чІулав йифек кужум жез, зи рикІиз авахъзавай аваздихъ галаз бягъс чІугваз жезвач.

Дарих я. Дарих я. Дарих я... КІвале авай шейэри гузвай ичІи рекІв-рекІври зун мадни дарискъалзава. Бирдан зи вил столдал акъвазарнавай лацу хундин парчада акъуна. Зун адан латав акъваз хъана. МичІи кІвале назик пердедай хьиз акваз-вай адан лацувили зи фикир вичелди желІбзава. Низ чида, ам мус за шикил чІугун патал акъудайди тиртІа. Къенин йифелай къулухъ заз асир алатай къван вахтар фейи хьиз я. Залай са тсарни алакънач. Ам гъакІ ама. Зун адаз яргъалди килигзава. Заз акІ я хьи, адан винел са гъихътин ятІани хъенар, серинар, къаралтуяр къугъвазва. Адал йифен рангар кватзава.

Заз дишегълидин шикил чІугваз кІан тир, амма талукъ ран-

гар жагъаначир, фикиррин тайинвал захъ авачир. Гила и пар-чадиз килигзавай за фикирзава: «Ииф сирлу шей я. Ада заз вичин рангар багышгаа». За сталдин лампа куькIуьрна. Зи ри-кIин тIалар-квалар вири квахъна.

ваз юргъун я. Анжах гила гъиосна, зун акI галат хъанва хъи, гуя и легъзейра зун инсаниятдин тарихдин рехъ фена, зи вилериз такур къуд алапат, рикIиз тагай азаб амач.

Зун сабурлу я. Захъ са гъихътин ятIани тежриба хъанва. Са зурба художникди лагъанай: «Эгер дишегълидиз хурар авачир-тIа, эакай художник жедачир». Зунни, аквадай гъалда, зи гъа-къикъатдиз мукъва хъанва. Зазни жуваң гъакъикъат жагъана, акуна. Зун тIебиатдин вилик, и йифен вилик гъамиша буржлу я. Ииф сирлу шей я. Зав дишегълидин, сирлувал гакъуна. Гъуьляй экъечIай лацу къаралтудиз закай гъич аян къванни хъанач жеди. Амма ам мидаим яз зи рикIел аламукъда. Заз ам багъа я. За адаз алхишзава.

...Саяд, зи багъади, заз, агъуз хъана, ви шемер хътин тупIар къуна, гъилиз темен гуз кIанзава...

Аваз алахъна физва...

Марфни къвазма...

Ииф давам жезма...

1986-йис.

АБАС

Эюв малум хъанмазни, Абас вичин къайгъуйрив эгечІна. Месикай къарагъна ам ламрахъ къекъвез хуьруьн къилихъ га-лай кІунтІарал фенай. Ингье гила са сят я хейратдиз фейидан гуьгъуьна гъатна. Гъилер «булайдаказ да л у дал къуна Абас кІунтІалай кІунтІал хкаж жезва. Гъиле авай залпанни къал-чахрилай куьрс хъана тум хъиз галтад жез касдин дабанра акъазва. Юкъ хейлин ганватІани, къуьзек кІвачерал мягъкемя. Дирибаш я. Мукалди хъиз кІул экъисна, цІайлапандин хел хъиз физва.

Гъар вуч ятІани, Къудух лугъудай шейтІан жагъурна, къуна кІанда. ТахъайтІа векъ ягъиз къурухдиз гъикІ фин!? Араба гъачиз векъе вучда? Абас мад са тепедал ккаж дъана. Агъа гуьнеда цацар незвай ламариз килигиз ада инал са я л ни акъа-дарна...

— Къудух! Къу-у-уду-у-уух! — кІевиз гъарайна ада. Ламра къил хкажна. Адаз, къелечІ, вили парчадин шапка алай иеси-дин къил акун бес хъанай — виняйгъуз гъасятда ветІна, на лугъуди хтулди вич хъфидайла Абасаз тур и вили шапка, адаз ажал хъиз ақунай. Ам къил акъурвалди катзава, амай ламарни вичихъ галаз тухузва. Де идаз зегъер кІанзавани. Къуьзека рикІ тІарвилелди къил куьрсна.

Гила рагъни вижеваз хкаж хъанва. Абасазни акІ тир хъи, гуя адан хци нурар, жикІидин цацар хъиз далудиз сух жезва — къужади квал ктканвай, чка-чкайрилай Ігъекъеди кузвай экъис хъанвай агъур кІул са гуж-балаладди эхзавай. Амма акъ-вазна са сериндик ял ядай мажал авачир. Гъар вуч хъайитІани лам къуна кІанзава, векъиз тади авуна кІанзава. «Агъ, гили-къайди!» — чувуддин малди «бужа михъиз гъелекнава, Абам адаз <сас регъвезва. Гуьнуькъаради гъич яб гузмач, икъван беџ» кефвал нивай эхиз хъуй!

Абаса мад са кІунтІал хкаж жез чалишмишвална, гъикъван лагъайтІани, къакъан чкадилай къуд пад хъсандиз аквада. Аба-саз гъич вичин чина авай биришра гъатнавай гъекъ михъдай къарайни авач, гъелеквал са бубат алудун патал ада дерин не-фес акъадарна ва гъякъуь капаш зурзаз-зурзаз шапкадин къе-лечІ каршихъ акална яргъаз тамашна. Агъа тІула Къудуха ве-къиз гъич тІшпни тийиз, диши ламарал элкъвез кІуф хкажна ара-ара цавариз вичин еке сарар экъисзава. Садра адан угъ-рашвал аку... Ягъсуздиз ихътин амалар гъинай чир хъана? Къу-духан къудурвили Абасан пагъ атІанай. Чара акъалтІна. Вуч-да? — къве рикъш я: эверайтІа гъикІ жеда, ада мад къил баштан авуртІа гъикІда? Ламрахъ касдин инанмишвал амач, къу-жадиз нфгъунни хъанвай. ЗКегънема лагъана гъил элягъна кІвализни хъфиз кІан тир. Амма касдивай са карни алакънач. И гуьлуьшан юкъуз вирида чуьллера векъ ягъиз зегъмет чІуг-вазвайла, Абасаз кІвале къарай къвеч эхир. Ада са пата ял аваз хъиз ламраз эверна: патушар я — къацу векъелай цІуьтхуьнна физва. Вичи МСЧ с« гуж-балаладди хуьз, ам гъекъни ацалтна къвала-къвалахъди гуьнедайгъуз эвичІзава. Гузвай азаб адаз Къудухавай акваз-вай. «Жанавурарни амач. Абуру и гиликъайдан дуван куьз-дач?.. мурмурзава ада. — Са варз идалай вилик зи вини якъа-даш Беглиханан мирг хътин дуьгве и тум хкатайбуру кукІвар-на. Мегер ламран дуван аквадай са вагъши къванни амачни? Жанавурар яни абур? — чакъалар! ТуширтІа Къудухав икъван дамахар жедачир».

ЧІиш чІугвазвай Абас эхирни кІунтІан кІаниз акъатна. Инал адаз сериндик акъвазна ял ягъизни кІанзавай. Амма па-тав гвай валай са вуч ятІани юзай ван авуна. Абас къве вилни экъисна къаргъудиз ухшар а инидин валан пуназ дикъетдивди тамашна. Ақур затІ хъанач. ЯтІани инал акъвазна мад вучда, ламралай къисас вахчунин къастунив ацІанвай къужади ви-ликди тади авуна.

— Вуна ина вучзавайди я, я Абас буба? — хабарсуз сес га-луькъайла, къил чиле туна физвай къужа къа хъана. Сифте адавичин кІул ганвай далу са живзи хкажна тІарамарна, ахпа экъисхъанвай шуькІуь ченедин къил вилик пайда хъайи жегъилдинхуралди тувкІуьрна дуьм-дуьз адан чиниз тамашна. Ракъининнурари вилер гужуналда акъалзава. Абасавай абур эхиз хъанач, эхирни ада пелел капаш эцигна. Амма, вилик квайдан чина гъикъван вил экъуьрнайтІани, къужадивай жавандин ери-бине чириз хъаначир. Умуд атІайда хъиз, ада садлагъана къилагъузна, кам къачуна лагъана:

— Къудухахъ къекъвезвайди я зун, — мад куьтІни тавунаэлячІна физва.

— Акъваз, Абас буба, за исятда ваз куьмекда, — гададиадан рехъ атІана. Къуьзек мад сеферда жегъилдин чиниз дикъетдивди тамашна, са жуьреда хабар къуна:

— Вуна тади ийизвай чка ава жеди... — тийижир касдихъихтибарвал гъикІ ийин.

— Ва-аъ, — кІевиз рахазва гада, гуя Абас япарал залан кас тир, адаз ван текъвез кичІезва — Ахътин кар авач. Зун кІвал-лиз хъфизвайди я. Агакъдачни къва-ан?

Анжах гила къужадиз жегъилдай са уьтери танишдан ух-шарар атана.

— Яда, акъваз, — тадиз лагъана ада, гуя вичиз адакай жа-гъай таниш къатІунар вилерикай квахъиз кичІезвай. — Вун вини зи мирес Эмирханан гада тушни?

— А-а-гъан.

— Ухшарар атанай эхир заз. Севзихан тушни? — Абасанчин акваз-акваз ачух хъанай.

— А-а-гъан.

Абасан рикІик гила михъиз гар акахънай, гила вичин гаф :кІвачерик ават тийидайди хъсандиз чизвай ада викІегъвална:

— Вуч агъан, агъан? Фена лам хкваш! Севзихана чамар-на...

— Акъваз! — адан гуьгъуьниз буйругъ гана къужади. — Ажуван кта)б зав гице. Ма и

залпан окува къачу. Къудух къетерсинал эянава. ТахъйтІа ам вавай муьтІуьгъариз жедач.—Абаса залпан гададив вуганџ ктабни вичи къачуна.

—Вун гынай хквезвайди я, чан Йала — гъади хъана къуь-зек.

—Чуьхуьнагар ийиз вацДуз фенвайди тир. Пака физикадайимтигъан ава, кІелда лагъана ктабни къачунай за,— вичин ви-лик залпан эчГягъиз, беден яваш-яваш ягъуриз мажалдивдисуьгъбетзава Севзихана.

—Школа куьтягъзава ман?

—А-а-агъан.

—Хъурай, хъурай. Зурба къегъал хъурай.

—Чухсагъул.

—Къуьзуь хъанва бу|ба, акъалтзавай жегъилар чир жез-тоач. Вай зи мирес Эмирханан ухшарар къевезва. Де хъана я кас,фена Къудух бубадин патав гваз хъша.

—Исятда,— Севзихана кам къана. Са декъикъани алатначам гуьнедиз экъечІнавай кул-кусрин далдадик чуьнуьх хъана.

Абас сифте инихъ-анихъ вичин патарив килигна, валарин сериндик са вижевай къван жагъурна, адал къулайвилелди ацукъна, яхун кІвачерн_и сад сада л вегъена. Лвгъзеда адан рикІелай вири инжиклувилиер алатна, ам Севзихана вугай ктабдиз кІевелай килигна. «Физика я ман и ктаб»,— и пад, а пад элкъуьриз адан жилдинал алай крушриз, стрелкайриз тамашна. И жуьреба-жуьре рангарин шикилрай Абасан къил акъатнач, а|бур адаз са ажайиб аквазвай. ЯтІани къужади ктабдин залан-вилиз килигна вичи вичик мурмурна: — Вижевай ктаб я. Ахпа ам метІел эцигна са-са чар ахъайиз башламишна. Тунлар ве-къи я, чарар бегъемвилелди абурук кикІизвач. Абасани амай-амачир къве сасунин арадила хъиз тІуб мецик къягъна къежи-риз лап муькІуьвилелди са-са чар алчударзава, мукъуфдивди гъар са чина вил экъуьрзава. И кардал лап кІевелай машгъул хъана; ара-бир гъалтар шикилрин кІанерик кхъенвай гафарни кІелзава. Гъавурда гъатзавачтІани, гъар са гаф аста-аота кІелза-ва. «Яраб,— фагъумзава къужади,—ктабда чирна имтигъан вах-кудай вуч аватІа?! Яъ! Бес им икъван кхъинрив ацІанвайди вуча къван, вижеваз залинни ийизва»,— вичи вич инкарни ийизва ада.

Амма «ъужадивай ктабдин гъич са паюнизни килигиз хъа-нач, кул-кусрикай ламрал алаз чамарзавай Севзихан пайда хъа-

на. «Гъачча!»—гъарайзава гадади Къудухаз. Ламрани тади ийизва. «Вичин дирибашвилиз килиг. Бегъем яргъа квайди я. Гъич кІвачер аквазвач»,— тарифзава Абасани вичин ршсІяй гададин.

Абур патав агакъайла, куъзекан ругъгъдин фаракъатвял квахъна, адан пелен юкъ гъасятда агаж хъана, винеллай пІуз винелди хъфена. Сив са жизви ахъайна, Абас са вуч ятІани акурди хъиз, са вуч ятІани рикІел хтайди хъиз алай чкадилаи явашдиз къарагъна. Ахпа, на хиялда, вичин жуърэтдикай ви-ридаз ашкара жез кичІезвай, ада кисна хъиз ламран къаншар-диз оа кам къачуна. «И-ис-с-стт!»— вири къуватдалди Къуду-хан япун кІаник са гъуд кукІурна. Къуъзекан чин акъван чІур хъанай хъи, мичІи цифери къунвай цав адан патав са затІни тушир. Са бубат вили тавни акатайла ам са эйбежер шейиниз элкъвеявай. Амма са гъихътин ятІани къастлувилин гъиссинив анДанвай эйбежер чини ламралай хкадарна эвичІай Севзиха-ваз анжах хъвер гъизвай.

Къудуха гъуд галукъайла къил футкъумарна, ахпа ам агъуз-на чилиз тамашиз, яб юзуриз гъакІ аквазна.

—Алчах затІ! — себ гузва Абаса.— Гила къил куъз куърса?Лам гъакъкъатдани тахсиркар хъиз чилиз тамашиз акъ-вазнава.

—Заз килиг садра! Къил хкаж е-е! — къужадиз акІ тирхъи, Къудухавай вичин вилерин вилик аквазиз жезвач, амчилерай чилиз физва. Патав гвай Севзиханни рикІелай алатнаам гъайвандал къил хкаж лугъуз гъавалат хъанва: къуй Къу-дух зи вилер акуна чилерай чилиз фий. Амма ламра са«Іаникъил хкажзавач. Налугъуди, ам къван я, са яб юзуриз гъачиле къил туна аквазнава. И карди къуъзекан жигерра цІайакъурзава. «Иеси гъич ветІрайни къазвач. Жуван мез галатдал-ди рахух лугъуза»,— фикирнай ада. Ам мадни туьнт хъана.Сас сарал илисна, алгъана хъиз: «И-ис-с-стт!»— сад мад а юзоз-вай япун кІаниз вегъена. Ламра яб тик къуна, ятІани къилхкажнач. Абасан чара акъалтІна, вегъена къве гъиливни Къу-духан кІуф къуна, винелди ялна, футкъумарна:

—Заз тамаш! Зи вилериз килиг! — Къудухан вилера вилтуна, ам вергеди хъиз кудаи къве гафуналди табагъарун къу-жадин къаст тир. Яхун гарданда дамарар руьцер хъиз экъисхъана, гъекъ алахъиз Абаса ламран къил винелди ялзава. Амма лам—лам я, къил виниззавач, акси яз ада ам мадни агъузийиз чалишмишвалзавай.

—Зи вилериз тамаш, алчах! Ваз ван къвезвани?! — къуъзекан нефес нефесдихъ агакъзамач, къур акъатнавай туьтера ванбамиш жезва, адак уьгъу акатна. Къакъалчнавай гъилеранидамарар буш хъана, абур къуватсузвилелди виняйгъуз **куърс** хъанай. Къудухалай хъел вахчуз тахъай ам ахирни гъелек яз фена къванцел ацукъ хъувуна.

—Утанмиш яни?! — къве гъилни метІера акІурна терсви-лелди ламраз килигиз силис тухузва: — Гъи йикъал атанатІааку оадра,— иесидин чиниз килиг хъижезмач. Угъраш! Иблис!— Къудухан еке келледай вилералди тІвек акъудзава Абаса.

Ажугъдив ацІанвай къужадин чиниз Севзиханавай гъич вилни ягъиз жезмачир, адак гъасятда къати хъвер акатзавай. Гъикъван къужадик хъел акатзавайтІа, гъажъван Севзиханазни хъвер артух къвезвай. Абас буба вичикай бейкеф жез кичІела, хъвер сакІани къаз тежезвай гада, къил санихъ элкъуърна пІу-зарар жакъваз амай.

Къудухаз са къайгъуни амач. Адаз вилик квай аскІан ца-дуник кІуф кутуна ам незни кІанзава, нен тийизни, гъакІ пІуз туьцзава. Иеси кисай и береда, гуя фагъум-фикирна адани на-разивал къалурун къетІна: са жуьре «къил къуткъурна кле-виз пурх яна.

Абас кана. Абасай агъ акъатна. Абас дили хъана. Ам тарп-на кІвачел акъалтна:

—Угъраш! Ягъсуз! И къуъзуь заз вуна пурх гузва ман,—ламрал гъужумна.— Вун ять авай шей туш! — са вуч ятІанирикІел акъалтайди хъиз аквазна, ина-ана вил экъуърна. Къу-дух алугардай са затІни патав гакунач, гъиле гъатнач. ГвайКleademim, низ чир хъуй, ламрахъ къакъведайла гъи кІунтІалрикІелай алатна амукънатІа? Ам Абасан хесет я, гъаз экъечІайаса хІвализ гумачиз хъфида. Гъиле затІни гъатначтІани къу-жадивай аквазиз хъанач: «И-ис-с-стт!» — ламран пелен кжъ-вак са гъуд кукІурна. Хъел элякънач, сад мад вегъез гъазуржезва, амма куъзек легъзеда хкажай гъилни цава амаз ламразтамашиз, гъакІ амукъна. Сивни ахъа я, къве сасни аквазва. «Вахтавайди я и лам,— садлагъана къилиз и фикир атанай адан,гъилни агъузна ам къулухъ хъхъана.— Бязибуру, ахпа, бахтавай затІ туш лугъуда. Бес авачирла, ам гатадай затІ вучизжагъанач. Гъиле авай «ІекІецни и береда квахъна. Ламран пелягъайди зун ятІани, гъилиз зи тІар хъана. Ахпа бахт авач.лу-гъуда».— Абас элкъуъриз-элкъуъриз вичин гъилиз тамашна.Гена вили-дДару тир чка аквазвач, эхъ, вили дамарарни фенвай-вал чир хъижезма. Къудуха вичиз ихътин кар къуналди къу-жа гъайифди кана: хвена, чІехи авуна, амма ламраз къе къа-дир чир хъанач. Гила касдиз вич язух къвезвай. Ам къулухъхъхъана.

Абаса Севзихан анжах гила къатІана. Къужадиз utanмиш я, гъикъван лагъайтІани, жегъил алай чкадал ламран къил къуна, икъван къуърувкар акъудуи кутугнавай кар тушир. Аде перт яз хабар къуна.

—Хъуьреза хъи... Севзихана куьтІнач, хъвер чуьнуьхизчал ишмишвалая.

—Хъуьрез аквазмир. Акъаха! А залумдин мал къведалгъала. Къаридиз ам арабадик кутІуна лагъ, жувани куьмвк це.

—Жув акъаха адал, Абас буба,— тавакъу ийизва гадади.

—Жув акъаха адал, Абас буба,— тавакъу ийизва гадади.— Вун галатнава эхир...
Абаса ламраз са вил яна...

—Гъи-гъи-ийъ,— хъуьрена ам, ахпа дерин ухът алахънахъиз алава хъувуна:— Зун гъиниз... хва? Ахътин кІвалахриэвиже къвезмач. Ламра вегьеда зун... Я кас,.. акъаха, акъаха,гъала...

Севзихана Къудухан кІулал хкадарна залпан тІарамарна.Ламра кьил хкажна, еке мярекатдик вилик маршуна физ гъа-зурвал аквазвайда хъиз беден тІарамарна. «Гъа-ачча-а!»—же-гъилдини адан къвалалай гъиле авай залпандин кьил вегьена.Къудух хъурцада гъатна.

«Хъсан хва агакънава Эмирханахъ. Гъуьрмет-хатур кІани гада я»,— фикирнай Абаса Севзиханан гуьгъуьниз килигна. Гила адан рикІ архайин тир, векъиз фейитІа жада, гъилерни да-лудал къулайвилелди эцигна ам вични кІвализ рекъе гъатна.

Абас кІвализ агакъайла, Къудух арабадик кутІуннаваз гъа-ятда авай. Къужади артух яргъалди теvegьна, дергес, дегъре, цІил ва лазим маса шейэр саламатдиз амукъдайвал арабада эцигна, адан хивени куьгъне фуфайка къве къатна хъсандиэ экІяна, вичиз аЧУКъдай динж чка туькІуьрна.

Къудух секин туш. Ада садлагъана кьил акІ цавуз тик хкажна хъи, гъатта куьзеказ араба къакъалдар жез кичІе хъа-най. Ламра, на хиялда, цавариа икрамзава: винеллай пІуз хка-жиз, агъур ийиз сарар къалурзава.

—Низ сарар экъисзава?! — залпан ялна, къуткъурна адазтаре гузва Абаса: —Вири заз акси кІвалахар ийизва вуна!Зи хъиляй ийизва на а!бур! Агъа чІура, садакъа, вуна рекъизхъайитІани кьил хкажнач, гила цаварихъай «и чІугвазва, ца-вариз сарар экъисзава. Гъакъван дирйбащди яни?!

Къудухаз чара хъанач, кьил агъузана, Абасани арабада фу-файкадал вичин чка къуна.

—Я къари! Икъван гагъда вуна вучзава?! Гъизвай затІ ава-тІа гъваша тІун,— ацукъай чкадилай айвандихъ элкъвена гъа-райзава Абаса, гъа са вахтунда ламразни са вил язава,— ихти-барвал алач Къудухал, куьзекка мукъаятвалзава.

—Исятда! Исятда! — сес акъатна винеллай балхундикай,amma Абасаз ван атанач.

— Я РакъитІ Югъ фена гъа-а! Ра-а...

Ламра адав мад гаф акъудиз тунач, араба юзурна кьил тик къуна, хуьрел ван акъалдариз ар чІугваз башламишна, гъаттз къуншидин гъаятда авай кицІ

Шемпешакни къал кутуна, ам-ни элуькъзава. Абасани са тІвал вегьена ламран ар кнсьвалай къатІга... Ингъе ацІай сумка гваз Ракъиятни гъаятдиз эвичІна.

— Вири гъазурнани, затІни рикІелай алатначни? — инжиклу яз хабар къазва Абаса вичин къаридивай.

—Вири...— гъуьлуь шуьтруь-буьтруьярни кваз жузадайдичиз, куьлягъ хъанваз жаваб ганай ада.

— Сергни? — Абаса чина шуьткъверар туна.

— Сергни сумкада ава, вири шейэр гъана ава, къатухни атІни рикІелай ракъурнавач,— михъиз нарази я Ракъият.—

Гаф садра лугъудайди я.

Папа гъуьнтІ ганайтІани къужадин чин ачух тир.

— Хъел вучиз къведа?

— Хъел татана за вучда, инкир-минкир жузадайла.

— Е-е, рахамир ман вун. Суцса зав пише. Жува фена варар ачуха.

Икъван гагъда рикІ незвай наразивал, гила Ракъиятавай винелди акъуд тавуна акъвазиз хъанач. Ръуьлуь яб тагудайди чизвайтІани, къари къал алаз рахана:

—Де лагъ садра, вун гъиниз физва?! Вал чуьлда векъ ядай гъал алани, я къужа. Ви куц вуч я? Ма гила акадарна на къу- рухар. Вири вал вил алаз акъвазнавалдай, яраб Абас мус къведа лугъуз.

—Е-е, артух рахазва вун. Жува фена вар ачуха.

Мад Ракъията рахана вучда къван, сумка Абасав вутана, са кІвач къецІи ийиз, пад гъалчиз-гъалчиз варар ачухиз фена. Эхиримжи вахтара адан къаридин кІвач вижеваз къецІи хъан- вай, метІиз тІарзава лугъуз мукъвал-мукъвал арза ийизвай ада. Икъван гагъда Абаса и кардиз са артух фикир ганачир, жупул я жеди лагъана фикирнай. Къе къаридин юхсул еришри адак бегъем гъалаба кутуна. Варар ачухна, са метІе гъил акІурна, алгъана лулу верч хъиз акъвазна араба гъалун гуьзлемишза-вай къари адаз язух атана. «Больницадиз тухвана кІанда. Чи-никни дакІун квай хъгиндд я»,— ада рацІамарни виниана пеле шуьткъверар туна, вичиз килигзавай Ракъияталай вил аладар-на. Амма са декъикъада рикІик акатай зайифвиллиз къужади гардан кІирнач. «Михъиз куьзуь хъанва зи паб»,— фикирна Къудухак тІвал къана.

— Гъа-ач-ча-а!

Араба гъеле варарай анихъни акъат тавунмаз, Абаса лам акъвазарна.

— Къунши Вагъаб фенайни, къари? — гзаф кьийгъудариилелди, кьил эчІягъиз-эчІягъиз жузуна ада Ракъиятавай.

— Ам вун хъиз, эквни жедалди чІурара ламарин геле гъат-кавани, мегер. Им гъи вахт я? — Абасал нубатдин паркутгъалчнай ада.

— ФенатІа хъсан я,— мад осъужани раханач, лам гъална. Ачухнавай варарин юкъвал аламай Ракъията вилералди гъуъл рекъе хутазва. Арабада юаазвай вили шапка алай къу-^кадин гъуд къван аквазвай къил, рагъул перем алІанвай яхун, акъис хъанвай къуьнерин къилер къатІай къаридин ртсІ лап туршивилив ацІанвай. И береда адаз гъакъван вичин гъуъл усаддиз ақунай.

Ражъиятак къалабулух акатунихъ себебар авачиз тушир: и йикъал атанвай къуьзуь инсан чуълда текдиз гъикІ хъуй? Аватна са кар хъайитІа, къилел са дуьшуьш атайтІа, я туштІа, ■са валан пуна ахвариз фена амукъна мурдарди кІасайтІа, пака жемятдин вилик гъи чин алаз экъечІа. Къужадикай ийизвай ■фикирар гъикъван дерин жезвайтІа, Ракъиятан руьгъни гъакъ-зан ракъизвай. Адаз вичин къужа гъакъкъатдани къакъан къвалан лап къерехдилаь физвайди хъиз тир, са жизви кІвач цІуьтхуьнайтІа, къшшатдин жъисмет жеда — ада къвалан кІан яда. Ахша жаваб ни гурай. «Де садра вун гъиниз физватІа лагъ...»—гуя къужадиз адан ван къвезвай — скъариди гъайиф чДугоаз, адан амалрик инжиклу яз къилни галтадзава, фитедин нипедди дакІунвай вилерин кІанерни миьна. Эхиримжи вах-тара Ракъиятан вилериз са себебни авачиз датІана, гъакІ къу-ру нагъв акъазвай. Вили тавни акатнавай пІузрар сад садал алІана, гъар са декъикада хайи кІваливай къвердавай яргъа ^кезвай Абасаз килигзавай адан вилера, гъа са вахтунда умуд-лувилини цІелхемарни са уьтери кузвай. Налугъуди, и къариди вичин къужа векъиз ваь, фронтдиз рекъе твазвай — анай эл-къвена хтунни-тахтун къисметдин къадар я. Белки Абасаз бах-туни гун.

Абас арабадин хиве вилегъдиз ацукънава. Къудухаз карлвазии, авачизни гъарай гузва, тІвал вегъизва. Гъикъван лагъай-тІани, гила залпандин са къил къузекан гъиле авай. Идалайнигъейри ам хуьруьн юкъвай физва, вири жемятдиз аквазва, къуйгъар сада Абаса лам гикІ гъалзаватІа гъадал гъейранвал аву-рай, къуй садани и къуьзи «къалтахавай» гъич арабадик квайлами и гъал жезмаиди туш талагърай. Ингъе, хуьр къулухъ, яргъа ама. Къужани киснава. ламраз эсиллагъ гъуьнтІ гузмач. Лекъвер-къундар авай рекъе лам къурцада гъатайтІа, Къудухнивай къыз жеда, арабада гъалчиз вахчудай къван, къужадинлекъер сивиз къведачни. ИкІ тирла ламраз себ гана виже къве-дач, адаз Къудухакай вил ква. Ада са шандакъ акъуд тавун патал Абаса мукъаятвалзава. Чуьуддин малди къе пакамахъ ви-чиз къур кар рикІел хтайла, ам миьиз гъамлу жезва. Касдиз акІ тир хъи, вич къвердавай агалхъзавай .къван, и арабадик квай лам мадни гумрагъ жезва. Къужадиз гъич ябни хгун хъийизмач.

Абас лап фикирлу тир. Мад икъван алчак гъайвандикай кІвале хвена вучда? Ам вахтунда чандилай ІалудайтІа хъсан тудгаи? «И ламра эхирни са къиямат зи къилел тагъана тач...»

— хиялнай ада. Ам Къудух квадардай са рекъихъ «Іевелайкъекъвезвай.

ТукІуртІа «садакъадин» якни ише фидайди туш. ГъакІ гака — ламарив ацІанвай и хуьре ам ни къачуда? Гила патал хуьрйя са муьптери акъатайтІа чидач. Имни къиле фидай савда туш, им гъи девир ятІа аку, паталай атана ламран су~ ракъда гъатдай ахмакъ жедали?! Фагъумар Абаса гзаф ийизва. Яраб зи къунши Вагъаба къачудач жал? Адаз, дуьз лагъайтІа, ламни авач,— къужа са декъикада хияллу хъана, ахпа дерин ухът алахъна веревирдер хъувуна: Вагъаба ам теъачудайди яни?! Вагъабаз Къудухан хесетар лап иердиз чида. Мегера адаз •аквазвачни ам кХвализини ерли хквен тийиз, вагыни хъиз чуьллера гъатнавайди. ВакІан малди вичин чІуру къилихар вири хуьруьз раижна, гила ихътин къачагъдин иесивал гъикІ мйидатІа, ая! Ваь, садани къачудайди туш. Я Вагъабаз, жуван къушиидиз ихътин угъраш затІ гун, зи патайни угърашвал я» —и меслятни Абасан ише фенач.

Са шумуд йис идалай вилик Абаса Къудух гъеле шаркІунтІ яз къанни вад манат гана къунши табасаранрин хуьрйя къачу-най. Низ чидай къван адакай ихътин вагъши жедайди. «Гъа-латІ хъана. Гъич кепекдик квачир шаркІунтІ маса гана, тафаса-ранвиди алдатмишна зун», — вичи вичиз гъуьнтІ гуэвай къу-жадивай я вичиз, я табасаранвидиз ихътин кар багъишлами-шиз жезвачир. Гила бес и ламраз вучда, ам чандилай гъикІ алудда? Касдин чара акъалтнава.

«Жанавурри къванни тІуьнайтІа хунІ тир... Гъе-е... — къве сас экъис хъана Абасан,— жанавурривай ам къаз жедайди яни? Валлагъ, Къудуха а вагъшийрин сарар кІурарив кукІварда», — и фикирди гъикІ ятІани къужадик гъевес кутунай. Ада хиял-рикай уях яз, ламран туьмерда авай далудилай, къалчахрилай вил аладарна. Гзаф дирибаш лам я, ада къужани аваз и араба, гъич къурай пеш хъизни тахъана тухузва. Къуьзека дамахъ къачуна. Къудухал гъикІ дамахдач къван, жемятди адаз къа-тир лугъузва, гъакъван ам гужлу ва яргъа квай гъайван я. Ихътин лам хуьре мад садахъни хъайиди туш, я женни ийич.

Амма къужадивай ламрал яргъалди гъейранвал ийиз хъа-начир. Экуьнахъ Къудуха вичиз гайи къван бизарвилер гъеле адан бедендикай хкатнавачир, гила ламраз кар къадай са п жагъун тавуни касдин гуьгъуьлар мадни ханай. Къужадии умуд миьиз атІанай.

Абасан сив къакъунзава, адаз пара сугъул я. Къуьзеказ акІ тир хъи, и гиликъайди къуьзуь къилляй къуй азаб чІугурай ла-гъана, вичин чандал вегъенвай ахмакъ, зурба къуват — бала я. Къисметдикай катиз жедали мегер?! Эхъ, Абас дарихмиш хъан-ва, жуьреба-жуьре

хиялри кьил тIарзава. Амма иояггда Къуду- хан суракъдиз муыштери акъатнайгIа, къужа кхундай. «Буна вуч лугъузва?! Къудух маса гуз жедай гъайван яни? КIвал-югъ гъадан хиве авайди я гъа-а!»—жаваб гудай ада, ламра кье вичиз къур инадар вири рикIелай алатнаваз, гуьгъулар дегиш хъанваз. Амма гьелелиг ламраз муынтари авач, Абаса-ни вич гьихътин, садазни лазим авачир хейратдин иеси ятIа, гъадан дерди чIугваз, чIиш ийиз арабадин хиве гъамлу тир.

Там куьпягъ жезвай гирведеал акъатайла Абасан хиялар чкIана. Инал къекъуьндал экъечIнавай куьгъне инидин вал акурла, са вуч ятIани рикIел хтайди хъиз адак хъвер акатна. Ам сад лагъана гьевесдив ацIана. КIвачел къарагъна, физвай арабадин хиве тик акъвазна, гьевесдив ацIанвай вилер серии тамун къужагда авай гегъенш къурухдила аладарна. Къацу къакъан веки баянар гузва, къуд паталай серии атир къарагъ-зава. А|басалай дерин ухът алахъна. Рехъди рикIиз гайи къван азабар вири квахъна. Ада гила азаддиз нефес къачузвай.

«Човшш!»— араба акъвазарна Абаса пелел гьил эцигна ва къурух|дин вини кьилихъай аквазвай тамун далдадикай хкат-на, лап яргъа пайда хъайи къакъан тепедиз килигзава. Хуь-руьнвийри адаз рагъ чъунуьх жезвай тепе лугъуда, Гъа и те- педин кукIвал рагъ агакъайла кIвализ рекъе гъатда, къетIна къужади, ахпа ламраз гъарайна: «Гъа-аача!».

Гила куьзекказ Къудухакайни гьич кичIезмачир, на хиял- да адаз гила арабадай аватна къейтIани са скъайгъуни амач, залпан къуна, кIвачин кьилел акъвазна ламраз тIвал вегъизва, лам гвалзава. Къудухани тамун къерех тирвал винелди чамар-зава. Къужади эхирни са шумуд верши тар алай чкадал араба акъвазарна. Инал къацу векеьрин гокъва чилияй ргаз-ргав акъатзавай булахдин ци лацу, гъвечIи элкъвей кIалрилай га-да(Р жез агъадалди гьеракатзава. Ада датIана шурушурзава, гуя рекъе авайдаз алгъугъ, зи цин дад аку — кушкучзава. Куьзе-ка вижевай ядни хъвана, чин гьилни чъухвена. Гила кеспидив эгечIна кIанзавай. Арабадай чанта, е<б, дергесни дегъре авудна. Лам арабадикай ахъайдани, ахъайдачни? Абаса фагъум-фикир авуна, эхирни винягуз гьил эляна—|катайтIа адан иесивал ни ийида? Ам ахпа къан гьикI хъийида? Къуй арабадик кумукърай, араба галаз адавай артух яргъаз физ жедач, я шандакъар-! ни акъудиз алакъдач.

Къужади булахдин патав хъиз фуфайка экIяна, адал са кIвачни гадарна хъиз ацукъна, сунт хуьлек кутаз къежириз дер-гесдиз кьилав гуз башламишна. Куьруь тум галай, гъвечIи, вични къур хъиз кьезил дергес Абас хътин агъсакъалар па-гал лап къулай са затI я. Ада дергесдин мурцавай са шумудра сунт гуьцIна. Ваъ, куьзекан гьилерик кье вуч ятIани артух гьал «вач, абуруз юзас кIамач. Абасни са алапат акур хъиз а|буруз килигна, икI жеча эхир. Абасан гьилер икъван буш жен. Ваъ, Абас галатнавач, адаз гишин тир. Экуьнилай фу тIуьнвай-ди туш эхир. «Им гьинвачтIани тамун ва къвалавай физвай булахдин гъунар я. Абуру зи иштагъ ачухарна», — хиялнай куьзекча чуьлда гъатнавай секинвиллиз яIб гуз. И гуьлуьшан кхкъуз къацу таму акъван архайиндиз, акъван сериндиз куш-кушзава хьи, гъатта Абасаз ам вичел фу неъ лугъуз гъавалат хъанвай хъиз тир. Ада туьнтдаказ сергин яна, къатухдихъ галаз тухдалди фу тIуьна, ахпа калада амайдаз яд яна, ам булахдин хула туна,— къуй къана амуькьрай, зегъем хъайила цу-ру некIеди къарихвал гъасятда рекъида.

Руфун къулай хъайила Абас векеь ягъиз къарагъна. Галтад-зава касди дергес. Галтадзава. Ара^бир уфтни алахъиз векеь яза-ва, гвгъенш тсъурухдин а кьилизни са вил язава: «Са геренда за и чка дергесдалди алугарна тада», — къужадик кIвалахдай еке ашкъи ква. Вири къуватар желбна векеь язава, гьекъеда хъанва михъиз, перем далудал алкIанва. Гьелекни я. Галатун чизмач. Амма икъван гагъда гьикъван икI кIвалахин? Са гьве-чIи акъвазна кIанда, нефес акъадарун лазин я эхир. И тегъер векеь ягъайтIа, нисиналди и гегъенш тумала ярх тахъай са квални амуькьдач. Амай югъ Абаса ахпа гьикI акъудрай. Пака-дин ийкъакайни фикирна кIанда эхир.

Эхъ, Абаса ял язава, маргъунин кьиле дергесдин тумни хура акIурна алгъана хъиз акъвазнава, зегъемвилляй сивни ахъайна нефес къачузва. Ам кагъулвилелди вичи векеь ягъай чкадизни элкъвена тамашна. Куьзек вичин вилерихъ агъазвач — яраб им гъа и Абасан кIвалах я жал? Абаса ихътин кар ийич эхир... Абас маргъв гваз фейила, къурухдай пад акъатай хъиз акун лазим я. Амма инал са вад чIибни алача *чэхич*>. Векеь яда лу- гъуз, и чка шейтIан къекъвейла хъиз чакъвар авурди бес вуж я? Къужадиз им еке гуж я — перт яз гьекъ акъатнавай вичин пелевай гьил гуьпIзава. КIвалахиз хейлин вахт алатнаватIани, гилалди икъван чка. «Им векеь ягъун туш, им зиянвал я, хасарат авун я», — нарази яз кьил галтадзава ада. Яраб дергес туькIвейди туштIа?! Ада векеь гзаф къачузвай хътинди я. Къужа элкъуьриз-элжъуьриз дергесдиз тамашна, ахпа адан мурз лишандик кутуна, са вил акъална тумунай агъуз килигна. **Къа**-тIай нукъсан авачтIани, ада са къван жагъурна сахнахар гата-на. Дергесдиз мад са вилихъди килиг хъувуна. Гила сенят гьил-лел туьтсIвейди хътинди я. Маргъунин кьиле акъваз хъувуна, дергесдиз кьилав гана ам векеьк экечIна. Галтадарна Абаса ^ дергес. Галтадарна. Ваъ, кар виликди физвай хътинди туш. 4 Яраб Абасахъ вуч хъанватIа? Абас хиялри тухвана: «Векеь лара къалин я. И къурух ягъиз жедай кас |бажагъат хуьре жагъ-ида». Кьил хкажна цавуз килигна. Атана нисини алуькнава. «Им гьи вахт я, я Абас, — лугъузва къужади вичи вичиз. — Ихътин эе-гъем чIавуз векеьиз экъечIиз дилиди яни? Вирида пакаман чиг аламаз векеь ягъна, гила чпиз цIару серинрик къаткаквайла, югъ нисини жедалди ламран гуьгъуьна акъудна, гила маргъал-дин кьиле акъвазнава. Агъ, Къудух. Гъадан тахсир я», — куьзеккавай ламраз себ

тагана акъвазиз хъанач.

Къужадиз бегъем кагъул тир. Къилелай вили шапка хтлун-на, ада члар фенвай, ракъини ифирнавай вичин куклун чухва-на. «Угъраш лам! Вуна зи кваллахар терсинал эяна къин... Югъ са бубат серии жедалди жуваз са вил ахвар къванни ийин. Ахпа ана са кар акъатда».

Булахдал хъфей Абасавай эклянавай фуфайкадал яргъи хъа-натлани, ксуз алакьначир. Вучиз ятлани, риклик къуру гъала-ба акатнавай. Ам явашдиз къарагъна ва са никай ятлани чуь-нуьх жезвайди хъиз, алгъана, гъилерни далудихъ къуна, къу-рухдин а къилиз тади авуна. Ина, тамун ценерив, чуьхвердин тарарин къве кланч гвазва. Къужа албурун кланик акъвазна. Мул дуьз' жедалди къил хкажна, ахпа элкъвез-элкъвез абуруз килигна. Куклар хана амай и кланчарилай къарагънавай таза хилерикай куьрс хъанвай, гъеле куьлуьзмай чуьхверрин па-тариз яр хъичиз башламишнавай. Абасан чинани акъван рази-вал ава хъи, налугъуди, вичиз акваэвай и емишрикай ахъазвай ъсивиз атирлу миже квалхъзава. И тарар бубайрин зегъметар я, I а чуьхверрихъни гъич са емишдихъни тежер къетлен дад, дагъ-ларин гарарин атир гала. Бубайри кутур емишрин жуьреяр к,хуьре тек^ирдал гьалтзамач. Чебни яргъал мулкара, тамара. ^Акълалтай несил са куьнинни къадир авачирди хъана. Гъинай I,ятлани гъиз, промьипленный суртар лугъудайбур аклуриз, чка-^ин жинсер вири акъудна. Амма и кардикай арадал затI ата-' ,нач, цийи багълар лап фад куьгъне хъана, тарарик азарар акат- Гъикъван лагъайтлани, инихъ тлебиатдин ва гъавадин чка-| къетленвилер ава, цийи суртаривай дурум гуз хъанач, багъ-■||манчи'вал саки амукънач.

Абас дерин хиялрик акатнава, чин цуру яз ада гватнавай ^еришралди камар къачузва. Тарарикай хкечна са шумуд къа-,^цамдин мензилдиз фейила, чарх ягъиз вилик квай векъиз тамашиз башламишна. Кефиярни акъван къунбар хъана хъи, гъатта чиникай мед квалхъзава. Са багъа шей жагъайди хъиз, ам эхирни аста-аста агъуз хъана меаТерал ацуквна.

Абасан вилик, къалин векъе, са ни ятлани хравга эцигнавай гъвечли куткун квай. Къужади адалай, векъерилайни къакъан таза къелемди гадарнавай вергилрилай туьмерзавайда хъиз, векъи гъил аладарна. Ам къелемдал яъакъикъатдани ашукъ я, вири |рикелай фена мукъуфдивди адаз тамашзава. Аку гъикъ-ван члехи ятла. Лап темягъ фидайвал бул гадарнава. За ваз азадвал гуда, за ваз гъа и чуьл вири гуда фикирзавай хъиз, ада чилляй куткун акъудна, къерехдиз гадарна.

Виликрай тамариз, чуьллериз экъечлдайла ата бубайри чан-тада тсуьгъне пек ер, чпин рикI алай емишрин жинсиникай атла-на вергиларни твадай. Рекъе гьалтай члуру ичин, чуьхверрин клапунал къени тлур илигдай. Гъавилляй тамара къени емишрин кланчлар гьалтзава. Жемятдин арада и адет амачиртлани, Абас адаз гъеле вафалу язмай. Фейи йисан гатфарихъ и къурух миьхъиз атайла, адани вичиз пара клани тир вини кланчларин жинсиникай инал гьалтай члуру чуьхверин клапуник тлур ку-тунай. Икъван хъсандиз къачунвай фарах къелемдал ада ве-леддал хъиз шадвалзавай. Абас аквадай гьалда еке багъманчи-ни тир. Сифте ада жибиндай ништлер акъудна. къелемдин пуд вергилдинни куклар атлана, ахпани адан пунал алчуднавай кланвай пекерни алудна.

Абас хияллу хъана — ам са кардин гъвурда гъатзавач — ву-чиз жемятдин арадай хъсан адетар яваш-яваш квахъзава. Ву-чиз инсанар хайи тлебиатдивай къвердавай къакъатзава, адав къадирсузвилелди эгечзава. АкI туширла масабуруни вучиз та-рар кутаваач. Куьзуь хъана, гъатта пабни рагъметдиз фенатла-ии, къунши Вагъабан къилизни ахътин фикир къвеч. Ивидик квачирди къилиз гъинай къведа къван? ИкI тирла дадлу чуьх-верарни амукъзавач, вири, векъерни «ваз къит жезва. Инсанриз -са затли бес жезвач.

Абас къе тежер къадар къайгъудар я, чина авай биришар-ни кваз хиялар къван дерин я, абуруни ифин къачузва. Ала-матдии кар тушни, Абасан рикел алама: жегъил вахтара жемятдин вилик камаллу итимар, агъсакълар жедай. Са кар къи-ле тухудалди жемятди а ксарал меслят Iгъидай. Гила ахътинбур садни амач, клантла югъди кимел ахцукъ, са абурлу ихтилат ийидай инсан гьалтдач. Икъа сада институт куьтягъна лугъуз хмвезва, гъиле газет, ктаб аваз куьчейра къекъведа, тьарда вич арифдар яз гъисабзава. Амма жемятдин кваллах виликди физвач. Яраб дуьнья миьхъиз икI ятла, яраб дуьньядин чарх масанихъ элкъвенватла? Тушиз хъайила, районад совхозарни ава колхозарни, абуруз регъбервал гузвай еке гъакимар коммунистарни. Вири ава, амма абурухъ жемятдин **арада садахъни** гъуьрмет амукъзавач. Майишатарни югъ-къандавай кланел аватзава, хуьрер чклъизва... Абасан фикирар къатI хъаиа. Ам са ни ятлани къвала тлуб эцягъайди хъиз къуткъунна. Революциядилай къулухъ йисара и хуьре Абасани сифте советдин, ахпани колхоздин председа-телвал авурди я эхир. Къужадин рикел а йисар хтанай. И кар-(Ди куьзекъаз гъяз гъаначир, акси яз хата гъиссайди хъиз, ам ;алатна фенвай вичин жегъил йисарикай къерех жезвай. Налу-|гъуди, хайи хуьр, багъри чуьллер къе и къал атуник ада вичин 'тахсир квайди гъиссзавай. Абасан къарай атлана, ам ацукъна-| вай чскадал некелгъан хъиз эчлуьгъ хъана, ада дерид нефес акъадарна. Куьзекъа къатланай эхир, гъакъван йисара советдин, I колхоздин председателвилера кваллахнайтлани, адавай вири и девирда гъич са члуру клапунши са къени тлур къванни, кутаз алакьначир. Яраб икI вучиз тиртла? Абас халкъдин арада еке гъуьрмет авай регъбер тир эхир. Белки жемятдин къиле I акъвазна, абур рекъе тухунин кваллахдин гъилляй касдин ри-| клелай вичин гъилелдини къелемар кутун лазим тирди алатнай-тла. Абасаз и месэлайриз жаваб жагъизвач. Ина са

аламатдин кар ава — кьатІузва ада, амма зигьиндивай аннамишиз жез-вач. Гуя и крарин дувулар са гьина ятІани лап деринра чуй-нуьхнавай.

Къужади пата-кьерехдиз къалабулук кваз вил язава, — белки инра кас-мас ава жеди, Абасаз вичин хиялар чарадаз аш-кара жез кичле тир. Адан рикІи зарафатсуз гьалаба къачунва. Вичикай инжиклу яз ам эхирни кІвачел акьалтна.

Абас тамухьди физва... Тахсир квай тум кьвехе туна, кьил баштанзавай къуьзуь чакьал хьиз, игис хьана физва. Ара-бир къулухьни вил язава. Абас саданни вилик тахсирлу туш, ада вичин хиве авай вири кІвалахар лазим тирвал кьилиз акъуд-най. Эхирни, вичин намусдин вилик къузека вичин руьгь ми-хьи яз гьиссзава. Амма вучиз бес Абас кье икьван кІанел ават-навай, чикІизвай хуьруьн агьали хьанва. И хуьруьхьни са мус ятІани адлу марифат, вичин гьахь-дуван, адалат авайди тир эхир. Мегера Абаса гьам инкьилаб патал, гьам колхозар туь-кІуьрдайла ихьтин нетижаяр патал женг чІугунайни? Ина са аламатдин кар ава. Абасан я вичай, я и дуьньядай кьил акъат-замач. Ада са куьникайни хабар амачиз анжах тамухьди гье-рекатзава, гуя и чалпачух дуьньядай акъечІна, катна тама чуйнуьх жез чалишмишвалзавай.

Ингье къужадин вилик хвал акъатна. Булахдин яд физвай хвал. Абас са гьвечи акъвазна, тамун ценерикайтъуз векьери-ни паркьулри къунвай хвал тирвал тамашна. Къуьзек а патаз элячІиз жедай са гуьтІуь чкадихь кьекъвезва. Виликрай ина хьсан хвал авайди тир, векьеризни яд гудай. А вахтунда са гьил хьиз яд авай и хулалай гьинлай кІантІани кам къачуна элячІга жедай. Инсандин гьиликай хкатнавай и хвал къужа-диз гила чир хьижезмачир, адан кьерехар саки уьлендиз элкь-вегава. Ихьтин чкадила а патаз кам гьикІ къачун?.. Са кьа-дар виняй агъуз феи Абас элкьвена винелди хтун хьувуна. Аквадай гьалда касдиз а патаз экъечІдай чка гьатначир. Ин-гье пила вичин вил хукІур чкадал акъвазна, хулан а патаз та-машна, аялди хьиз гьилер къулухьни виликди галтадиз баш-ламишна. «Гьо-опа!» — лагьана а патаз хкадарна. Алакьнач. Къужадин са кІвач палчухдиз аватна. Себ гана, чІиш алахьиз ада къарадай куьгьне туфли акъуд хьувуна, ам кІвачел алукІ хьувуна рехь давамарна.

Тамук акатайла Абасан еришар кьвердавай йигин жезвай, кьиле гьатай фикирни — «ьери. Налугьуди, къуьзек къайгуйри-кай гьакьикъатдани къакъатнай, тамун серинрик акатайла ада тамавилелди регьятвал гьисснай. Ада хуьруьн уьмуьрдикай веревирдар ийизмачир. Исятда къужадин яшайишни фикирар-ни гележегдихьай къакъатна, вацІ хьиз вич вичиз гьакІ авахь-на физвай. И 'береда адан гьерекатарни дири тир, мука л хьиз алгьанвай ам рекье гьалтзавай куллкуюрайни, тарарин алгьан-вай хилеркайни асантиз хкечІзавай. Тамун серинвал мадни артух хьайила, Абасан къаншарда «какьан пипин тарарин ара-да инсандин буй къван какьанвал авай, вахтуни чІулаварна-вай къван пайда хьана. Ам акунмазни Абаса вичин еришар явашарна, гуя адаз тамун секинвал кІвачерин ванци чІуриз кичле тир, гьакьван астадаказ, мукъаятдаказ гьар оа къадам вегьез Ібашламишна. Са патахьди вижевай алгьанвай и къван-ци, на хиялда къужа вичелди магнитди хьиз чІугвазва, вилер адал алкІанваз Абаса хаталу, тамамарун патал еке викІегьвал кьалурун истемишзавай буйругь къвлиз акъудиз физвайда хьиз, гьар са къадам инанмишвилелди, ва гзаф мукъаятдаказ къачузвай...

И къванци гуя Абас тилисимда тунва — адаз вичикай хабар амач, налугьуди, паквал, ядигарвал гакьунва, къужадин зигьин са гьихьтин ятІани чІехи гьиосинин дегьнеда цранва. Къуьзекан гьекь къуразва, беденди хаф акъуднава, рикІ ре-къизва, гуя вини ккІал квай булахдин къайи яд, исятда адан хурайгъуз авахьна физвай. Амма Абаоан къанажагьдиз икь-ван таьсир ийизвайди паквал гахькьунин чІехи гьиос тушир. Ам къужадин рикІин кІаник датІана квай, муркІадин ккІал хьиз къайи, инсандихь кьиникьни галайди я лагьай са кьуру фикир тир. Ваь, исятда къужади вичин ажалдикай фикир ийиз-вачир. Ам адан руьгьдин екевилелай аслу тушиз, беденда гьа-мишалугь яз, гьа!кІ авайди тир. Гила Абас, рагьул къванциз

мукъва жердавай, ахварикай кватай вагьшиди хьии, иди нІОДМН къуьзуь, къуватсуз беденда фул тунвай, Къужа дуьпийадмкІН бейхабар тир, ам вичин руьгьдин кьениз хьфенвай, адип пи гьин а гьиссшн есирда гьатнавай. Есирда ваь, Абасан мефтІІ> дин гьар са клеткади дуьньядин фанавал аннамишзавай. Гьикьван зегьметар чІугуна, гьикьван азабар эхна, ягьалди яшамаш хьана, кье Абасаз вири уьмуьр акур са ахвар хьиз я. Ам такуна-тадсуна фена, къужадиз ам гила гьич кепекдайни ак-вазвачир. Дуьньядал вири къвез-хьфида, мидаимди анжах са иман я.

Низ чир хуй, гьихьтин зурба пайгьамбарар и дуьньядал атанатІа, дуьньядила фенатІа. Абурукай гьар сада гьич та-хьайтІа, дуьньядал са иман туна, са къалабулук гьана. Низ чир хуй, чилел гьикьван девеяр хьанатІа, миллетрин чилериз, асультурайриз кІур ганатІа, халкьар телефонатІа! Вич и Иман гьикьван зурбади, михьиди, аллагьдила атанвайди ятІани, я туштІа вичин ерида инсанлересвилин фикир аваз хьакайтІани, амма ада зиян гайиди сифтени-сифте агьваллувилин, дулана-жагьдин шартІэд>ин, затІарин дуьньядиз я. Къудратлу Ксеркса вичин девирда, Афины шегьер барбатІна, Акрополь руьхь-ведин кІунтІариз элкьуьрна. Македонскийди къажаррин кьа-дим Персеполю къачуна, итимар ана вири тергна, вичин гьилел-ди искусстводин зурба имаратрикай сад тир, Ксерксан имарат-диа цІай яна, инсаниятдин руьгьдин эменни тергна. Белки Алек-сандраз Ахменидрин къудратлувиликай, зурбавиликай ша-гьидвалзавай «лишанар» терг авунин, иранлуяр ал чах авунин, абурук зегьле фидайвал кьурху кутунин къаст авай жеди.

Гъар гьикI ятIани, инсанрин зигъин къазанмишнавай агал-къунрихъ галаз, чпин тарихдихъ, агъваллу, затIарин дуьнь-ядихъ галаз кIевелай алакълу я. Пайгъамбаринни есирда гъатнавайбурун рикIелай чпин тарихдикай, абурун руьгъдиз къуват гузвай, чеб дуьньядал халкъ тирдакай, инсанвилли ери-яр кутазвай чебни вири инсанар хътин|бур тирди лагъай камал-лу фикир рикIел хкизвай вири шейэр тергз<авай. ЛукIвал зигъин чукурунилай, терг авунилай башламиш жезва.

Абасани женгер чугурди я. Щийи дин патал гъазаватдиз физвай Мегъамед пайгъамбардин яракълу аскер хъиз, адани гапур гъилеваз цIийи Имандиз къуллугънай. Гъич са шейиниз-ни инсафнач, куьгънеди дибдай чукуруна, халкъаривай, инсан-ривай вири менфятрилай гъил къачун, руьгъдин эменияр, эхир-ки, жува жув инкар авун истемишной. И инсафсуз женгора Абасан гъилелайни тIимил инсанриз задан «къисмет хъаначир. А вахтар гъахътинбур тир. Белки а Имандихъ крар вири п.а-хъардай адалат авай жеди. Щийи Иманди, цIийи инсанди дIийи жемятни арадиз гъун лазим я. Иман пак я. Иман Аллагъ я. Ада инсаниятдик гъерекат кутазва, жуьгънеди чукурун кс-темишзава. ИкI хъайила, Иманни, Абасни гъахъ тир жеда, Гъар са имандихъ вичин адалатни ава. Адан мидаимвал, регъ-беррин къудратлувал гъа идакай ибарат ятIа? Регъберди щIийи Иман, илим арадиз гъана. Вичин нубатда, Иманди ам мадни лигимарна, женгериз гъазурна, ирид лагъай цавариз акъудна. Ада инсанрин зигъинрал агъавална. Ада вичин лукIраз элкъ-венвай регъбердиз халкъарив икрам ийиз туна. Гъар са Иман вичин властдалди гужлу я. Власть къачуналди ада дуьнья гъи-ле къазва: писвални хъсанвал, гъахъвални гъахъсузвал, уьмуьр-ни ажал. Ам аллагъдиз элкъвезва. Низ чир хъуй аллагъдин лу-кIари айбур низ ва гьикI пайдагIа.

Вичин уьмуьрда Абасни Иман гъаз къекъвена. Писвиллини хъсанвилли вичин Имандин терефдилай килигна. Адан сергъят-рилай элячIна дуьньядикай артух фикирнач. Ам Абасан бур-жи туш. Ада анжах вичиз гайи буйругъар гъахъвилелди къи-лиз акъудиз чалишмишвална. А Имандиз вафалу яз Абас куьзуьни хъана, ингъе и чуьлдизни атанва, гила къванцин па-таври физва, Амма ксаятда, дуьньядин вири кIвалахрикай, зид-вилерикай яргъа хъанвай, вичин руьгъдин къениз хъфенвай къужадин бейни саки ичIи тир. И легъеда къузекан рикIик анжах инсанвилли тIебии ва къариба гъиссерин гъалаб кутун-вай. Тама, къаншарда пайда хъанвай и къакъан къванни, къа-дим заманайрин Египетдин ибидатханайра, имаратра, аллагъ-риз твшпигъ яз туькIурнавай фиргъаванрин стагуяр хъиз, гуя чилел уьмуьр са затIни туш — гъакъикъатдикай къакъатнаваз, сугъул яз акъазнава. Акунрай гъич са куьнални къурху кутаз-вачтIани чпин руьгъдай хъфена сует хъанвай и статуяйри хъиз и къванцини уьмуьр инкар ийизвай зурба къуватдалди — са гъихътин ятIани, къайи секинвилелди вичин къудратлу виликай лугъузва. На хиялда, гъар садаз муьтIуьгъ хъуниз, вичиз икрам авуниз эвер гузва. Идалайни гъейри адахъ вичихъ хае тир къетIенвал ава: ам ичIи я — адал уьмуьрдин жигъетдай шагъидвалзавай са гелни алач. Ам тарарин арада ялгуьз я. Налугъуди, ада пайгъам!барарни, аокерарни — вири дуьньяди-лай ветIер хъиз чилик руг хъана фидайди, гъар са затIунихъ вичин эвел хъиз, эхирни авайди лишанламишзава. Абасни дуь-ньядал къведра яшамниш жедач, ам жергедин чилэгъли я. Къе-нин йикъан |бизарвилерни рикIелай алатна, амни вичин уьмуьр куьтягъ жезвай чка лишанламишнавай ишарадал хъиз, и. къванцин патав къвезва. Белки ажални пак затI я жеди.

Ваъ, Абас иниз ажалдин вилик гардан кIир ийиз къвезвай-ди тушир. Ламра инжиклу авуквай, ввкъни ягъиз те'жезмай, сурун патал алай иниз 'булах хъиз ргазвай михъи хиялди, лап яргъара, девиррин деринра ивидиз мукъва, са гъихътин ятIани затIарихъ къекъвезвай фикирди гъанай. Аквадай гъалда «гii-лея виридалайни зигъин гужлу я. Анжах са адахъ ирс яз aft* на, лап къадим шейэр акъалтзавай несилрив агакъардай къу-ват ава. Гъатта вахтуналди кваз гъалибвал къазанмишдай, уьмуьр патал яшайиш кIанардай такъат ава. Куьзекан зи-гъиндини мидаимвал гъиссзавай, адани Абас къванциз мукъва ийизвай. Ам къванлин вилик акъвазна. Къужа чир техжедай-вал дегшп хъанвай. Гила адан къарйба суфатди ам акур касдиз бажагъат хъвер гъидай. Са шумуд декъикъа идалай вилик хъиз, къужадин суьретда, зегъемвили, бизарвили бушарнавай чими биришар амачир, Абасан чин гъа и къван хъиз рагъулни, су-гъулни тир, гуя адан суй уьмуьрди гъамишалугъ яз гадарна-вай. Адан зигъинда алатна фенвай девиррин вахтарал, гъуьлуьн вили ятарал муркIадин къаяб хъиз, иса гъихътин ятIани рикIел хкун галтад жезвай. Абасавай мад кIвачел акъвазиз жезмачир, ам къванцихъ агалтна цуквал ацукъна. Абасан фикирар яр-гъариз фенвай, ам гъамлу тир.

Хуьрелай зуьрнейрин сес алахъзава... Мехъерни вини магъ-леда къиле физва, Велимета лагъайтIа, агъа магъледа, *чпша* кIвалерин къавал гъурра гузва, катра хъиз чарх ягъиз, атана лап чIередал хкадарзава, къуьлзава. Капунал илигнава, сес хкажна манияр язава. Свае гъаз хкъвезвай чамаррин тIфенг-рин ванерни, хуьруьн куьчейрай чамарар чукурзавай атлуярни, а!буруз тамашзавай жемятни адаз са куьнайни туш. Велимета текдиз дем къурмишзава, межлис мадни гурлу жезвай вини магъледихъ элкъвез ара-ара «Заз овас гъизва!» — гъарайзава. И рагъ алай юкъуз куьгъне кIурт алай жегъилди, хъицикъдин еке бармакни чимна хъиз япара туна, гъекъничкаф жедалдн къуьлзава.

Сусани фадлай вичин тахт къунва. Чамарарни чкIанва. Амма Велимет сакIани секин жеэвач. Ам шад-куррам я. Залан хъархъилаг кIватIи-кIватIна чIередал гъана, адал ацукъна. Гила касди бармакни гъекъ алахъзавай пеляй акъудна, чулав, бурма меясериз гар гуз, и нянин береда хуьрелай ван фидайвал, ашкъидикай, дуьньядин дердерикай манияр лугъузва. АкI лу-гъузва хъи, вилералди, рацIамралди ишараяр ийизва. гуя яр патав и хъархъилагдал

ацукънава, гададизни адаз "рикI ачух-дай мумкинвал хъанва, ярни, ашкъидин цIа кармаш хъанвай и бахтикъарадин гила гъавурда ажъазва. Велимета кайи-кайи сесер язава.

Хуьре хъайи гъар са межлис гъа икI гесейд авун Велиметаз чIуриз тежедай адет я. Къуй а межлис вичиз нин варцел кIан-датIани кыле фирай, Велиметаз са гафар я. Мехъер гъаданди я. Гъайи свасни чарадан къапудик хтъфиникайни гададиз са къайгъуни туш: им жемятдин гъалатI я. Макъамар дзавай усIларар рекъелай алатна. гъаIкI, масадан гъяатдал хъфеета. Гъанал межлис кутуна, аниз жемят кIватIзава. Гъар вуч ятIани, гъанвай свае Велиметанди я, ам адан патав пакамахъ фида» Иналди жегъилди вичин нубатдин мехъер куьтягъда.

И сефердани усIларрин рехъ алатна. СакIани Велиметан бахтуни цуьк акъудзавач, усIларри, вучиз ятIани, варлу Жа-малдинан къапудал далдамдални зуьрнейрал илигна, анал меяслис къурмишзава. Велимета гила вучрай къван, адаз амуьк-завайди пака акуьнахъ фена, суса гъанвай савкватар вахчун я.

Жегъилди вичин дем рагъдаIндин вахт алуькыйла куьтягъна. Мад инал акъвазун вижесуз я, банДини къачуна никIиз тади авун чарасуз я. Хуьруьхъай яргъа, Рагъ чуьнуьхъ жедай тепе-дин IкIане, тамун сенерив адаз ник ава. Къе ада а ник тамал аманатна, кас свае къаршиламишиз, къавун чIередал къуьлер ийиз хуьруьз хтанай. Рагъ тепедихъ аватайла, Рагъ тшедихъ чуьнуьхъ хъайила, алуькызавай йиф никIе къаршиламишун лазим я, тахъайтIа, ам жегъилдикай бейкеф жеда, гъич са гъед-ни экъечIдач. Гадани банДи галачиз, тамузни, йифезни и ник хуьз пара четин акъвазда, абуруз сугъул жеда, абур яваш-яваш сует жеда. Велимет бацIдини гваз, ранг къачузвай тсью-луь кыле-кылди ян гузвай гегъенш никIиз агакыйла, гъакъи-къатдани адан йиф алуькыйла.

Велиметаз тамун кукIушар, атирлу шагъвар хуш я. Ада ца-ва къвердавай артух жезвай гъетерал гъейранвалзава. Абурни вири Велиметаз килигзава. Яраб икI вучиз ятIа? Жегъилди» акI тир хъи, и йиф гъатнавай вили цав, гъетер гъамиша вичел вил алаз акъвазнава.

Килиг жуваз кIани къван цавуз, кушкушрихъ яб акал. «Гъо-о-гъ гъо-о-гъоо!» — гъарайзава ада аранбир. Жегъилдиз вичин сесиникайни гъяз къвезва: адан ван гъич са куьникни хIкун тавуна, тамун кукIушрилай цIуьтхуьна, къезил шагъвар-хъиз, цавун тагъдиз, гъетералди физва, адай бушлухар ацIуз-■ва. Цавун кIаникайни оа ни ятIани гададиз тади гъалда жаваб гузва. Ам Велиметан Варз я, аде «Къвезва!» — лугъузва. Же-гъилди мад гъарайзава, бацIидизни яваш-яваш къиб акатза-вай цавун кIан къалурзава. Анайни Велиметаз «Къве-е-за-ва-а!» — жаваб гузва, налутъуди, гуьруьшдиз атун патал вар-либас алуькIна, къил-кIвач туькIуьриз гуьзгуьдин вилик акъвазна-вай бике я: гуьруьшдиз геж жезвайла ада алай чкадилай къа-рай атIанваз вич гуьзлемишзавай, вичинни вил алай жегъилдиз-тади кваз хабар гузва: «Къве-за-ва-аа!» Велимета адак мадни гъерекат кутазава.

Ингъе тамун кукIушрикай цурун квар хъиз яру варз хъсат-на. Са акъван вахт жедач ам михъиз лайда жеда. Им Велимет ашукъ жедай легъзе я. Туракъ варз и Iбереда тежер къадар гуьзел я эхир. Велимета адаз ширин хъвер багъишна. ЯрпI им |К* па кааш-яваш вучиз хъипи жезватIа! Варз магътн хъиз михъи я, •экуь я. Адан назик нураи гададин ркIл мелсгамди хъиз саки-нарзава, ам мергъяматлувилив ацIурзава. Жегъилдиз варз гъаф истеклу я. Гадади адаз вичиз лап юргъун жедалди гъа инал ацукъна, хъвер !багъишда, ахпа бапIдини вахчуна чардахдик хкаж жеда, ксуда.

Иифекай югъ чара жезвай и береда бацIиди я|б жакъуникди Велимет ахварай аватна. Аквадай гъалда гъайвандиз гишин тир, чIаIах |бармакдикай хкатнавай адан яб агалтна фитъга-зава. Велиметаз им кIани кIвалах я, чими нефес галукъиз япун кIаник хъитхъитI акаатайла ам хъуьрена чIагидай. Гилани ам чина хъвер аваз ахварай аватна. Амма и сеферда жегъилди ба-цIидин тавазвилерикай лезет хIкудначир, гада са вуч ятIани ри-кIел акъалтайди хъиз кIвачел акъалтна, бацIини вахчуна чар-дахдикай эвичIна. Мад кавдиз къацу векъиз кIуфзавай башIши .ахкун хъувунач, ада хуьруьхъди гъерекатна. Шуртунин патар-ни галтад жез саки зверзава. Хуьруьн агъа къилихъ ракъинин яру чин пайда жедайла, Велимет Жамалдинан кIвализ агакъун ярасуз я. Сегъер къарагъзавай и гуьзел береда вичин цIийи свае такуна гъи жегъилдин рикIиз къарай къведа! Велимета-вайни и кар эхиз жедач, адани накъ жемятди алдатмиш хъана Жамалдинан кIвализ тухвай вичин свае акун патал тади ийиз-ва. Жемятдини, кувкIвена кузвай лампа хътинди я лугъуз, Сел-аминазан тежер къадар тарифарзава. Эхирки-эхир адан гъи-ляй вичиз гъайи савкватар къабулна Велимета вичин мехъер куьтягъун лазим я. И везифа къилиз акъудиз тахъайтIа, и дуь-ньядал Велимета яшамаш хъхъана вучда къван. Мехъер куьтягъиз фиэвай гада, бацIи башIи я, ада вичиз кIамай къван гъарагърай, гъич са инсандивайни къуна акъвазриз жедачир. Велимет Жамалдинан кIвалерив вахтунда агакъна. Яру хъенчI хътин рапI, анжах пайда жез башламишнавай. Гадади шаддиз варар гатана.

— Я Пче-е-ба-ах! Пче-ба-ах!

Са акъван вахт алатнач, ракIарай ахвар бегъем тахъанвай дишегъли, чинилай гъил алтадиз экъечIна. Бизар хъанвай яш-лу и дишегълиди, гада акунмазни хъверна:

— Велимет, вун яни? Ша-ша, — теклифна ада, гуьрметдал-|ди. Велимет са яд кас хъиз туш, ам къунши хуьрерани машгъур(я. Адан аламатрин мехъеррикай вири эллериз хабар я. Беси ПчеЧбахди, адаз тавур гуьрмет низ авурай.

— Сусан патав атанани? Мехъерар куьтягъиз, савкватарвах!чуз мехъер куьтягъиз атанани? Илифа, илифа.

Рак ахъа хъанмазни, басрухна аниз гвахъзавай бацIи къу-лухъна, гадади гъяат'диз кам

къачуна. И легъзеда Велиметав гъилер куърс хъана, ам къилни агъузна чилиз тамашиз гъаят-дин юкъвал акъвазна. Регъуь я гададиз,— вилер чуьнуьхзава, <Ба уьтери хъверзава. Шузарар са жуьре патяхъна хъиз ада явашдиз мурмурна:

—Э-эхъ... заз сусаз килигиз кIанзава-е...

—Са гъвечи гуьзлемиша. Са бубат гагъ мадни ачух хъу-рай. Ахпа фена жуваз кIамай къван адаз тамаш,— Пче-бахдизВелиметан амалрикай еке хуш къвезва, ада ахварин дакIун ку-май вилерни акъална, къацу ранг янавай са кака жегъилдизгана. Велимета кака мукъаятдаказ гъута къуна, гуя ам параназик са шей я, са живзи тупIар кIевиз акъалайла, ам ханаруг'руг жеда. Жегъилди къил хкажзава, виликдай хъиз ми-лиз хъуьреза, чиник яр акатзава. Регъуь тахъана касди вуч-рай, эгер цийи сусан патав атанваз хъайила.

Пче-бах са декъикъадилаь (гъаятда авай къурук хъфена. Мад инал акъвазна вучда къван, Велиметаз вичин кIвалах тийижиз туш хъи, фена жуван къайгъутр, къакъажунар авургIа хъсан я. Гъаят ичIи хъана, анжах къурукай Пче-бахди чил шткиз-вай, кIвалайни ахварикай кватзавайбурун ванер къвезва. КIва-оони акъатна. Велиметаз и таниш тушир гъаятда текдиз аму-лерихъ галай бахчадин са къилий Жамалдинан уьгъуь язавай къиз кIан тушир. Гъикъван лагъайтIани. чам тушни?! Амма ина, масанра хъиз, атана гъил къуна адаз овас мубаракзавай, хъверзавай ксар мад авач. Жегъилдик гъалаба акатзава. Ин-гъе ви свае лугъуз кIантIа тIу)б тик къуна садани къалурзавач. Велимета цавуз са вил яна, рагъни хейлин виниз хкаж хъанва, амма гъеле свае акунвач. Ада накъ къавун чIередал ацукъна манияр гъавая янайни къван. ИкI виже къведач, энгел жез-ва...

ОКегъил гурарай винелди къвед лагъай мертебадиз хкаж жез башламишна. Гурарин юкъваз агакъайла, ам вичин къаншар-диз къвезвай, дамах-чахмахнавай гада акуна акъваз хъана. Жамалдинан хва, халис чам, Къилич сусан кIвалай хъфизва. Къармукъ бармак са патаз чIугуна, къелечI, лацу чухвадин це-нер галгадриз, рIекIврекIв гузвай хрумрив жикърикърин ванер ийиз тазвай ам атана Велиметаз мукъва жезва. Адан къаш-къаматда вич дуьньядал итим яз атунин гъакъикъатдал, адан асул манадал кIевелай рази тирвили нур къугъвазва. Ара-ара галачир уьгъуь ягъиз, хкатIнавай спелривайни уьзуьагъви-ледди тIуб гуьцIуьз, такабурлудажаз камар къачуза. Сусан патавай хкзе^ай адаз рехъ гуз, Велимет гурарин кIарце са къерех хъана, бейниванди хъиз къил куърсна, хъуьрез акъваз-нава. Амма вучиз ятIани, Велиметан регъуьвилин хъверди нур къугъвазвай Къиличан чин атIугъарнай. Ада къве тунIалди гададин чIар фенвай хев къуна, ам къеч хъиз эчIягъна.

—Инай квахъ садра!

Велиметаз адан зур гузвай ван къвезвач, ам регъуьвиляй ■чилерай-чилизи физва, гъикъван лагъайтIани ам сусан патав физвайди я, рикIни, беденни кваз миъиз хъуьтуьларзавай хуш гъамлувилив, хушбахтлу хиялрив ацIанва. И легъзеда адан чин яр чкIана кузвай. Амма и Къилича гъил къуна адаз свае мубаракзавач, гъакIни перт тир жегъил мадни серсер ийиз кIевиз гъарайзава:

—Инай квахъ!

Велиметан чинал ифин ала, адалай яр алатнайтIа белки касдиз вичиз къурху гузвайдан ван къведай жеди. Амма ада гададин чиниз къвердавай артух цIай акъудзава. Велиметаз зегъем хъанва, адаз гила гъекъ акъатзава. На хиялда, кас азар-лу я, ада са-са хунI кузвай чай хъвазва, бедендилаь тIуьруь-къуьм гъекъ алахъзава. Гъа са вахтунда чанди регъятвални гисезава.

«Вичин чинин кIевивал аку. Къван хъана а гурарин кIар-цIик кIанва» — фикирзава Къилича. Адак мадни хъел акат-зава.

—Инай квахъ! — кIевиз рум гана. Велиметан къил са куь-найни акъатзамач, ам акваз-акваз татаб жезва, гурарайгъузавудзава. Ваъ, Къилич гадади мукъуфдивди къачузвай кама-рал рази туш, ада мадни кIевиз Велиметан далуда гъуд эцягъ-зава. Гададивай вич хуьз хъанач, ам гурарин кIаниз аватна, ярх хъана. Пче^бахди гайи какани гъутай акъатна кIватIи-кIватI жез-жез гъаятдин юкъваз фена, хана. Къалмакъалдал-дин ванерал инсанар атана.

—Зи хва, чи межлис шелдиз элкъуьрмир! Адак кямир! —гъарайзава Къиличаз вири рикIелай алатна, зверна гураринкIаниз атай Пче-бахди, къве гъилни цавуз хкажзава.— Михъикас, пак руьгъ кесибдин, къекъверагдин, бахтсуз бендедин къа-матда аваз къведа, кхъенва ктабра. Экуьнин купIунилай же-мят элячIзавай и береда вуна а бахтсуздаз гъуьрмет ая, адаккямир! Аллагъди чаз бала гуда!

—Ихътин вахтунда кIвале кимвди пайда хъун чIуру ли-шан я, диде! Ада чаз бедбахтвал гъида. Ам фадамаз инай ква-дарун лазим я.— Къилич мад Велиметал элкъвена.

—Вун заз Мурсал хан яни, сусар ахтармишзавай? Гила кIа-майди : имида зи папал къил чIугун тир.

Велимет жаллатIдин вилик квай есир хъиз, варарихъди физва. Яраб икI вучиз хъанатIа? Ам къурхулувиле батмиш хъан-вай вил., рай гъарай-эвердал атанвайбуруз килигзава. Амма садани к>ьтIни ийизвач. Легъзеда гадади иви къвезвай гъил къатIа/-'>. Акзадай гъалда алукъайла са кве ятIани акъуна. Велиметаз икиван гагъда вичин иви акурди тушир. Гила ада атIанвай чкада тIални гиссзава. Садлагъана жегъилдин чандиз къайи гъекъ чкIана, чиник рангадин гъал кумукънач. Ам бир-дан мац хъиз агаж хъана, лацар акъалтнавай вилерай элкъве-на Къиличаз килигна, сараривди вагълшди хъиз векъи жакъ-ракъарна, ахла муькуь гъилелди эцяна иви къвезвай чка къу-на, кIевиз чуькъвена. Патав гвайбурун чанди цак акъуддайвал векъи ванщелди гъарайна: «Чан фе-ен-а!»—варарай къеп.елди акъатна,

щ, лугъ алахъиз баџини рикелай алатна чпин квализ чамарна. Иви квахъзавай гъилни цава къуна катзава.

Квалени ада яргалди ара-ара «Чан фена! Чан куътягъ!»— лугъуз гъарайзавай. Эслихан бадеди гада къаткурни авуна, зур- зазвай Велиметакай кичӀ хкудиз, дубаяр келели, хейлин вах- тунда адан чиниз уф ганай. Рагъдан алукуьайла Эслихан баде- ди вичин хтуддик пис са руьгъни тунач. Велимет кӀвачел акьалдарна. Я экуьнахъ вичин кьилел атай бедбахтвиликай адан фикирдани амачир. Гила жегъилди квалеле акъвазна вуч-да къван. Атана никӀиз фидай вахтни алукуьнава. ТахъайтӀа, йиф ни къаршилампда.

И ник сифтедай тамун юкъва авай са гъвечӀи тумал тир. Велиметан чӀехи буба Чамбула и чӀурухъан вичин хзанни галаз гъиле къуна, ам арадал гъун патал тӀимил гъекъер авадарнач. Тумал кул-кусрикай михъна, гъар йисуз там атӀуз адан сер-гъятар гегеншарна. Ана бустан-бахча кутуна, къуьл цана. Вичин бубадин кар Велиметан дахдини давамарна, хъсан бегъер гудай еке ник арадиз атана. Адан хзанни яваш-яваш кесиб-виляй экъечӀиз башламишна. Белки Велимета чпин тухумди анал гъикъван зегъметар чӀугунатӀа аннамишзавай жеде. Я туш-тӀа, бязӀибуру хъиз, адани чпин никӀел дамахзавай жеде. Гъар гъикӀ ятӀани гададин къисмет гъа и чуьлдихъ галаз кӀевелай авсият хъана, никӀиз татана касдиз къарай къведачир. Велимет адан эвез тежедай, гъамишалугъ къаравул я.

Пуд юкъуз жегъил хуьруьз хтанач. Къуд лагъай йикъан Шянрихъ, гатун цициз мурк хъиз, гададин рикӀел алатай мехъер акьалтна. А вахтунда вичиз къур инад гъич фикирдани ама-чиртӀани, Велиметак къалабулух кутадай кар авай. Секин яз гъикӀ акъвазин къван: касдиз гилани вичин свае акунвач, сав-къатар вахчунва. Им мехъер куътягъиз алакьнач лагъай чӀал я. Ихътин кӀвалах адавай вичиз багъишламишиз жедач. Вирида сусан тарифарзава, адаз вил ягъ тавуртӀа Велиметаз рагъ алай югъ чӀулав жеда. Кефияр цуру яз ам хуьруьз ре-къе гъатна.

Куьчейрай юргъун хъанвай суьруьяр физва. Чпин кӀелер акунихъ тамарзлу тир хпериз кӀвалериз агакъдалди къарай къвезвач, магълейрал бӀяйрин сесер акьалдарзава. Нехирбанри, чубанри алатна масанрихъ физвай гъайванриз себ гузвай ван къвезва. Велимета хъсан кӀвалахна: баџи чпип цегъо-

рихъ ахъайна. Къуй къе йифни бейкеф тахъурай, Велим ста хъ деичин дерди ава, амни варзни гъавурда акъун лазим я. Ам Жа-]малдинан варарал гъавая атанвачирди абурузни аквада. Ваъ, <|Велимета исятда, йифен гуьруьшдиз финикай, Вацраз эверуни-5|кай фюшрзавачир. Къе адаз Селминаз акуназ кӀан я. Гадади РКамалдинан варар гатазвач, касдихъ гъятдиз фидай жуьрэт Цавач. Жегъилди аннамишзава: и карди баркалла гъидач, Къи->firpi туьш хъайитӀа, ам гапур гъаз галтугда. Парудихъ агат рсъана ада Селминаз гуьзлемишзава.

Къуд пад къвердавай секиц жезва. КицӀер элуькъзамач-Байиррай хтанвай гъайванрин ванерни къери я. Хурушум алукуьнава... Рушар, сусар булахрал фидай вахт я. МичӀи кӀа-ра абурун гъараза жегъилар акъваздай бере я. Чарадан ви-лиз таквадайвал кӀани рушар ашкъидин къева гаф лугъун гъар садан мурад я.

Велиметахъ ахътин къаст авач. Ам вучиз чуьнуьх жеда къван. Гададиз кӀанзавайди вичин сусаз — Селминазаз са вил ягъна, савкъатар вахце лугъун тушни. ГъакӀ хъайила, Жамал-динан варарин патав, парудин кӀане акъвазунилай мад къулай чка авач.

Ван са гъинай ятӀани акъатзава. Велимет хъуткъунзава» Жегъилдиз акӀ тир хъи, варар ачухна Селминаз къвезва. Адан чиниз гъасятда регъуьвилини яр чикӀизва. Ингъе, эхирни Жамалдинан варарикай квар къуьне авай са руш хкечӀна. Адан мичӀи-вили булушкади шагъвар галукъай къавардин тазуни хъиз, асайишдиз вишришна... ПуькӀуь юкъва гимишдин кама-ридин къашари рекӀврекӀвна. ХцӀу, зиринг руш дагъдин атир галай шагъвар хъиз Велиметан патавай алатна фена. Жегъил сив ахъа яз амукъна. Рушан асантдиз ягъвазвай кжъвал, жей-ранди хъиз гумрагъдиз къугъвазвай Ибедендал вилер алкӀана амукъна. Велиметаз ам гъакъикъатдани нянин вили гар хъиз хъанай. Ам акъван зирингдиз патавай алатна фенай хъи, гада-дивай гъич чинизни килигиз алакьначир, гъатта Велиметаз а гарувай жагъайди, мелгъям хътин атирлу, ширин са хунӀ гъа-ва тир.

«Гар!»—вичизни хабар авачиз мецӀай акъатай и гафуни жегъилдиз лап эсернай. Адавай нянин вили Гарал эвленмиш жез гъикӀ алакьна. Велиметавай яшица хъайи кар туш. Белки исятда Жамалдинан варарикай хкатайди жемьтди тарифза-вай гъа Селминаз ятӀа. Белки ам гъакъикъатдани гар я жеде. Жегъилдиз адан чин акунач эхир. Гада Селминазан чиниз ди-къетдивди тамашдай къастунив анДана. Амма кӀвачер вучӀиз ятӀани тежер къадар залан я, метӀерикни зурзун акатнава, кам-камунихъ къвезвач. Велимет икӀ вучиз хъанатӀа. Касдин кьил

вичӀай акъатзавач. Виликди гъикъван гъерекатиз чалишмиш жезватӀани, гада рушав агакъзавач. Амма гуьгъуьна аваз оа вуж ятӀани къвезвайди гъиссай Гар вич акъвазна. Велимет ре-къин юкъвал къах хъана амукъна. Ваъ, элкъвена адаз тамаш-завайди са цӀувад-цӀуругуд йисан яшда авай руш тир. Яр-ни-лаз къекъифнавай адан чинал милли хъвер алкӀанва.

Велиметан куьруькрикай вири дуьньядиз хабар я. Гъич садани адакай писдиз фикирзавач. Инсанрин фикирра гъатна-вай адан къаматди зарафатди хъиз абурук хъвер кутазавай. Эхъ, хуьрера — тӀвар-ван авай и кас акурла, гъелбетда, Селми-назак хъвер акатнай. Велиметан ажайиб гъисс, челек-фелек-вал ден-беден квахъна. Рушан хъвер къугъвазвай, назик, чи-ми пӀузарар акурла адан ртӀеле чимивал гъатна, ам байгъуш хъиз

ивидик какахъна бедендиз чкџана, гуя Селминаза вичин пџузаррин ифин, нефесдин хъуџуџлвал адаз багъишна. Велимет хуш юргъунвили къунва, ам и декъикъада хушбахтлу я. Гада регъуџвиле цџрана куџтягъ жезва. Сусахъай вилер чуџ-нуџхиз чилиз, адан мясериз тамашзава.

Аллагъди Велиметаџ къаш-къамат гудайла мискъивалнач. Адаз шумал буй, мягъкем беден, абурлу акунар багъишна. Эгер сефигъвал квачиртџа, Велиметакаџ хуџре сад лагъай же-гъил жедай. Селминаза мегърибанвилелди адан чина вил экъуџр-зава, налугъуди, рушаз гададин рикџиз чими акунар гъамиша-лугъ яз рикџел хуџз кџанзава. Амма адан пџузаррал алкџанвай хъверда, гададал гъейран хъунин миџи гъевес авай, адан се-фигъвилел са жуџре къарувалзавайвилини гъисс авай. Мехъер-рин экъуџнахъ гъуџлуџ ам кџвалџй чукураџди хъсан чизвайтџа-ни, Селминаза вичиз гъяз гъизвай и гуџруџшдикаџ кџил къа-кџуднач. Адазни Велиметан фикиррикаџ хабар тир, рушаз вич и гададин «свае» тирди, далдамчийри алдатмиш хъана Къили-чаз тухвайди чизвай. Велиметан хътин мехъерар мад дуџнья-дал садахъни же дач. Эхирни Селминаза бу л ушка дин гъяркъуџ хилиџ акџудна, шуџкџуџ тупџарин кџвенкџверивди кџуна же-гъилдал ич яргъи авуна... Регъуџ я Велиметаџ. Кџил хкажза-вач, раџамрикаџ ичин яру патуниз вил язава. Къачу лу-гъуџз, руша гададин вилик ич авай гъил явашдиз ягъурзава. Велимета са бубат кџил хкажна. Селминазахъ хътин иервал гъич Ваџрахъни жедач. Жегъилдивай рушан чиниз тухдалди килигизни алакънач, кџил вич вичелай мад куџрс хъхъана. Яраб Велиметан вилик акъвазнавайди инсан я жал?! Ангъе Селминазан гъил. Шуџкџуџ шемер хътин тупџар ичинин яруни хъипи къваларал акъван хуџтуџлдиз, успагъивилелди алкџанва хъи, налугъуди, Селминаза вичин гъиле авай а багъа затџунал хел-къаџи жез кичџезва, гъакъван ам мукъаятдаказ кџунва. Рушан тупџарин таза, жегъре кџвенкџвер анжах ич кџуниз ярашугъ тир. Ихътин тупџарилаџ ич къабул тавуна нивай акъва-зиз жеда. Велиметани савкъват тапрапна вахчуна, ахпа хата авур аял хъиз зарбдиз катиз башламишна. Селминаз адан гуџ-гъуџниз тамашиз аламат яз хуџуренаџ.

Швализ хъфейла Велимета савкъват чџукариз пайна, «им кvez зи сусан патай» — лугъуџз хзанда авай гъар са касдив са чџук вугудай. Имни Велиметаџ чџуриџ тежедай къанун я. Икџи ада вичиз Селминаз гъаџи нубатдин мехъерни куџтягъна. Ам архайин яз хъфена вичин кџилдин кџвале аџукъна. Куџтягъай мехъеррин гъисаб кџун чарасуз я. Велиметан утагъдин са цџан еке пад куџрсарнавай жибиндин яйлухрив аџанва. Абур вуч-тинбур ятџа анжах са Велиметаџ вичиз чџида. Гъар са яйлухди адан рикџел зуџрнейрин ван хкизва. Адаз абурай алдатмиш хъаџи усџларар себе>б яз вичиз гъизвай шумуд свае чарадан кџвализ тухванатџа гъам аквазва. Устџаррин ахмакъвал гъикъ-ван эхин?! Ихътин декъикъайра гададиз далдамчийрикаџ гзаф хъел къведай. Ада пџузарар са жуџре жакъваз цџакаџ куџрс-навай яйлухриз тамашиз себ гудай, «гъуџ-уџ-уџля-я-ягъа-аррр!»

Эхъ, и яйлухар алдатмиш хъана чарабурун кџвалериз хъфей сусари Велиметаџ гайибур тир. ЗКурџеба-жуџре рангарин, не-хишар алай яйлухар гъим гъи суса гайиди ятџа гададиз хъеан-диз чизвай. Ихътин асайиш вахтара Велимет тупџаралди гъи-сабнар иџиз, веревирдар иџиз, вич вичик рахаз акваздач. Вичин сусариз кџвалахар, къайгъуџр пайзава ада. Сада фу чрада, масада гамар храда, бязибуру малар аџада... Кџвалахдик ква-чир свае Велимета тазвач. Бес Селминаз куџн пешедин иеси хуџрай... «Яд гъи-и...» Велимет мез галкџана, гафунин къатџи туџкъуџн хъана амукъна. Куџрснавай яйлухрик Селминазан савкъват квач. Селминаза яйлух ганачир, гайиди ич тир, ри-кџел хтана касдин. Хъсан кар хъанач. Айиб я. Жегъилди паш-мандиз кџил галтадна, мехъер куџтягъиз алакънач. Велимет патал им еке къалабулух кутадаџ кџвалах тир.

Атана зулун мишекъат џикъарни алукъна, Цџални чарабурун кџвалериз тухвай сусари багъишай яйлухар мадни артух хъана. Амма абурун къжва са буш чка ама. Велиметан рикџе-лай вичиз Селминаза савкъват тагаџди сакџани алатзавач. Ам ада Селминаза багъишдай яйлух патал тунвай чка я. Ам вах-чун патал жегъил Жамалдинан варарал физва. Селминаз гуџз-лемишзава. И, няни алукъзавай |береда гада гзаф игътиятлу я, Къиличахъай кичџе я адаз. Гъинаџ ва мус Велимет акуртџани, Къилича адаз гъарагъар гуда, гапур къакъарай акџудна кал-тугдаџ амалар иџида. Велиметаџ лагъайтџа лап аял чџавалаџ къеџџил гапурдихъай, ажалдихъай хъиз кичџе тир. «Гџа-апу-урр ва-аџ! Гџа-апу-урр, ва-аџ!» суза алахъиз, къве гъилини кџил жъуна, ада кџвализ чамардай. Къилича лагъайтџа: «Гъенгъе-ея!», — къив гуџз, гъа алай чкадал акъвазна кџвачер чилел гъалчиз! калтугзавай амалар иџидаџ. Икџи хъайила, мукъаятвал хуџн, |жегъилди фикирдай акџудзавачир.

Руша и касди вичин рекъер икъван вилиз вучиз хуџзвайди ятџа, аникаџ гъич хиялни иџизвачир. Селминаза адаз гъар гуџ-руџшдиз гуџзвайди са ич я. Ич кџунвай тупџарин жегъри, назик кџвенкџвер акурла, Велиметан рикџелай вири алатзавай. Адан тупџарин рикџериз тамашдай къван, гададин чџулав вилер цџа-ру жезва. Гъар сеферда кџвализ гъакъикъи савкъватар тџалабиз тахъана ам яйлух гвачиз хъфизва. Эхирки-эхир Селминазан тупџарин таза, иер рикџери гада ахътин чкадал гъана хъи, гъа-тта адаз абур ахварайџи акваз башламишна. Абур гила касдин рикџе акъатзавай, абур акунихъ вил жезвай. Селминазан ту-пџар Велимет патал, на хиялда акакъ тийидаџ мурад я, пай тежербур, я — сакџани гададиваџ абур къадаџ жуџрџт иџиз жез-вач. Велиметакаџ Межнум хъанва, ам Жамалдинан къапудал «вез-хъфизва. Селминаза лагъайтџа, адаз гуџзвайди анжах ич я. Велиметаџ аквазвайди адан шуџкџуџ шемер хътин тупџар я. Им эхиз тежер азаб тушни? Вилиз акваз гъилиз текъвез, гъикъван эхраџ. Селминазан чими, жегъре кџвенкџвер алай тупџар гададиз гъиле къаз кџан я. Жегъилдивай вичин рикџе гъатнавай къастариз таб гуџ жезмач, Са сеферда

ада вичин мурад къилиз акъудна, Селминазан тупларилай кичлез-кичлез гъил аладарнай. Чарадан суса сефигъдан натай ихътин кар гуъзле-мишнавачир, ам «хуннай, ада гъасятда гъил къулухънай. Ах~ па ам мягтел яз жегъилдиз килигнай. Жегъил вичи еке къе-(гъалвал къалурай, вичин амалрикай хуш атай хъиз, чин ца-вузна лезетдивди хъуьрезвай. Селминаз аламат я: яраб гададиз икъван гъяз теуькый атанатла? Ада гила амалдарвилелди Велиметан вилик ич авай гъил къунва. Гадади сифте темягъ фенваз рушан тулларилай вил аладарна, ахпани ифенвай вичин яцлу гъил абуралай аста-аста виняйгуъз члугунай. Селминазаа са жуьре хъана, адан рикли гъалаба къачунваз фад-фад кIва-лахна, чиник са бубат яр акатна. Амма руша вичик къалабу-лух кутур гъиссер винелди акъуднач, гуя и. декъикъада ада ам дарихламиш хъаивай, дерин нефес акъадарна, перишан хъверна ва жегъил язух атайда хъиз гъамлуз кушкунна:

— Сефи-игъ-гъ... — цавуз тамашиз юрфарни кваз къуткъури* хъуьрезвай Велиметан кIуртунин жибинда ялна ич туна, Селминаза вичин рехъ давамарна. Низ чидай Велиметак икъван аламатар квайди, гъич садани адан амалар кваз къаэвайди туша эхир.

Къуьдни гъа икI акъатна. Гатфарни алуькна. Велимет ак-ваз-акваз дегиш хъана. Селминазан туплариз тамашиз тек-бирдала физмач. Ада вичин кIвалин къава авай тIекIвендай

вили цавуз килигиз йикъар къаткана акъудзава. Куьчеда авай-ди са къиямат я: рагъ фена чандай хъуьтIуь гайи азабар акъатнавай нуькIери сархуш ванер акъудзава, чуьллерилай, бугъ алахъзава, тарарал тIурар хъиткъинзава. Амма Велиме-тан рикIе зулун, чIимел югъ хътин, мишекъат гъамлувал гъат-нава. Ам ракъинин нурурив ацIанвай цавуз килигуниюай тух жезвач. Налугъуди, кас бирдан гъакимдиз элкъвена, ада дуь-ньядикай веревирдарзава. Велиметаз акI я хъи, гатфарик, йикъар азгар и береда, къецел, чуьллера къиле физвай вири гъерекатар, вичин рикIени тикрар хъижезва. Эхъ, живер цIра-най, каф алай хулер Велиметан рикIяй гъузни авахънай, хуь-руьн нуькIерин сархуш ванерай адан рикI ацIанва. Велимета-^урун гъаятда авай хатрут гара пешер ахъайзава, Велиметан рикIикни са гъихътин ятIани квал ква, яраб адани тIур ахъай-заватIа. Белки векъ экъечIиз башламишнавай и чил хъиз, ра-къини Велиметан рикIни вичи вичин къизгъин нурурив ифир-заватIа. Яраб и вили цав, и гегъенш чуьллер и жегъилдин ри-кIик таза пешинин ширин вишрин хътин назик квал акатун патал яратмишнавайди ятIа. Велиметан къил са куьнайни акъатзамач, гъикъван фикирар авуртIани, адаз са жавабни жа-гъизмач. Амма и квал адаз азгар вахтунда дагъдин хъуьтуьл шавгъар хъиз, азиз я. Адаз акI тир хъи, гуя и квалди касдиз чуьллериз эверзава. Гада перишан я, адаз куьчейриз экъечIиз, инсанрихъ галаз рахаз кIамач. Жегъилдиз текдиз кIвале къат-киз, я туштIа бацIини къачуна никIиз физ хуш тир. Къуй йиф алуькрай, къуй варз экъечIрай. Велимет абурухъ галаз гахада, чан-рикI ийида. «Гъикана, дуст Велимет, вун кимерал хъжезвач хъи, вуна хуьруьнвийрикай хъелнаваз тахъуй гъа!» — хабар къа-дай ам акурла къуни^къуншийри. Жегъил гъамлу тирла хуь-рени зарафат хуьруьн тIимил жезвай.

— Эаз рикI амач, — хурал кап эцигна, перишандиз жавабгуд ай ада.

— Амачиз ам гъиниз фена къван? Гадади тIуб туькIуьрна цав къалурдай:

— Виниз фена... гъаниз катна.

% — Ам жедай кар туш. Фикир мийир, ам чкадал аламайди я, — жегъилдин сефилвал, адак квай гъалаба къатIана, ам се-кинриз алахъдай къуни-къуншийр. Амма Велиметаз абур-кай хъел къведай.

— За квез цавуз катна лагъанани... цавуз катна ман! — абур инанмишарун патал кIевиз гъарайдай гадади, гъутувнихур гатадай. — Туширла, зи хура вучиз къати гар къеъъезва. Ваь, ржкI цавуз катнава!

Иифера чуьлдани гада варзни гъетер къаршиламишайдалай къулухъ, дерин хиялриз фена, яргъалди ксудачир. Касдиз акI тир хъи, вичин рикIин и гегъенш, и къил, а къил авачир буш-лухра гъетерин арада, иеси авачиз сиягъ хъанва. Ам адахъ цава-лай вил алуд тийиз къеъъез жемай. Гъед цIуьтхуьрла, гададик гъар сеферда еке къалабулух акатдай. Гъед хъиз цIуьтхуьна, рикIни цавай Жамалдинан гъаятдиз аватайтIа Велимета вуч-рай. Ам Къиличаз жагъана хъуй, гъасятда ада гапурдалди куьлуь-куьлуь ийида. И фикирди Велиметан бедендиз цак акъудзавай. Дуьнья дарискъал хъана, жегъил чардахдик кжаж жемай, бацIини гъаз кавалдик экечIна ксудай. Низ чир хъурай* касдин рикI гъикI лагъана цавуз фенатIа? Гила ам жегъилдиз жагъизмач. Яраб ам чуьнуьхай угъри вуж ятIа? Жегъил гъам-лу яз ахвариз фидай. Гъамлу тахъана вучрай къван, Велиме. тахъ амайди пичIи хъанвай са хур я.

Югъ рагъдан жезва. Къуд пата лал къенва. Няни шагъ-варди тамук милли сесер кутунва. Абурай къвердавай дуьнья ацIузва. Гъи патаз кIандатIани яб це, анай къезил гар алахъ-завай тамун кушкуншар къведа. Абуру япар денгзава, атана Велиметан ичIи хъанвай хура гъатна, ам къене патай чухваз-ва. Къил гъизвай къуьлуьн ник гъикI рахазватIа аку. Налугъуди, ам чIалал атанва, ян гуз чиг ригийрив, яргъи, шуькIуь пешерив акъваз тийиз ванзава.

Рагъ тепедихъ аватна. Хурушум алуькнамазни, гъатай се-ринвили, къацу тамук, чуьллерик, и шавгъар алай никIик ми-чIи-вили тав кутуна. Ангъе-ангъе гар катзава. Экв кужум-завай назназияр алай дишегълидин булушкадин ценерикай хъиз вили тав кIвахъиз, никIив баянар гуз таз катзава. Ахпа никIел алай вили лепе садлагъана акI акъваз хъанай хъи, гъа-тта чардахдин кIаник ацуькна тIебиатдал гъеиранвалзаваи Ве-лимет

къудгъунна кІвачел акъалтна. Акур аламат туш: гар булушкадин цен хъиз са тегъер алчуд хъана къуъл къугъурна, тарпна акъвазна, цавуз хкаж хъана масанюсъди фена. «Дагъ-дин, нянин вили Гар» — и фикирди гададин мефтІ кърсурна. Эхъ, нянин вили Гар. Ам вичин булушкадин фирягъ ценерив къуъл алгъуриз, адав леле гуз таз никІе къекъвезва. НикІелай сес алахъзава. Къуълун къилери милаймдиз сес чужІурзава: «Ввишшш! Ввишшш!» Серии тамун кушкучши, никІин сеси-ни, дагъдин нянин и Гару Велиметан рикІел Селминаз хканай. Адан вилерикай Селминаз карагнай, вични гъа сифте сеферда акур тегъерда Вили ипек-харайрин юкъва авай Селминаз шагъ-вар хъиз зирингдиз патавай алатна фена...» Гар! Дагъдин нянин вили Гар!» гъа вахтунда хъиз гилани мефтІедиз сер яна-ваз гъарай акъатнай Велиметай. И никІелай къарагъзавай сесер, тамун кунмсуш Селминазан булушкадин ценерин вищри-шар я. Велиметаз гъакІ я. «Нянин вили Гар! — Велимет ягъай-ди хъиз хъуткъуна, адак къала)булук акатна. Яраб адан рикІ чуюнуьхайди, цаварал гваз фейиди гъам ятІа. Гъам я! Гъам я «дан хуруда къизмишвилелди къекъвезвайдини гваз фейиди гъам ятІа. Гъам я! Гъам я адан хуру къизмишвилелди къекъвезвайди! Велиметавай мад акъвазиз хъанач. Ада хуьруьз чамарна. И кардихъ Селминазан майилвал авачиз туш. Вучиз Велиметан рикІ чуюнуьхна, ам цаваралди акъудна. Селминаз акуна кІан я. Къуй ада и суалриз жаваб гурай. Велиметав рикІ вахкурай.

Жегъил Жамалдинан кІвалерин вилик акъатайла нянин геж вахт тир. Ам къапу вилив хуьз акъвазнач. Им Селминаз буладал фидай вахт туш эхир. Амма руш гъикІ хъайитІани акун чарасуз я. Мад гада рикІ цавараллаз гъикъван гагъда яшамиш жеда, адакай Селминазавай хабар къванни къуна кІанда, ахпани гилалди давам жезмай мехъерни куютъгъин па-тал, савкъватни вахчуна ам кІвале цлакай куьрсарна кІан я эхир.

Велимета Жамалдинан кІвалерал чарх яна. Селминаз тек-даказ гъалтдай са чка жагъурун чарасуз я. Амма гададиз ак-вазвайди Жамалдинан кІвалерал элкъуьрнавай къакъан, ра-гъул пару я. Чара хъанач, жегъилди парудилай хкадарна абу-рун бахчадиз гъахъна. Ина кІвалерин къилихъ, къуран патав векъерин къве кІунтІ ава. И къурук Селминаз са вуч ятІани ге-рек яз гъикІ хъайитІани акъатда. Гадади юкІвар-чилер яна ва чІехи хътин кІунтІунал акъахна. «Къиличаз такурай. Гапур акъуд-да», — фикирнай Велимета ва ам векъерик чуюнуьх хъа-на.

Им гатун кІвалахрин къизгъин вахт я. Вири жемят чуюлле-ра, никІера ава. Гзафбуру гъафтейралди кІвалериз хквенни тийиз чпин мулкара зегъмет чІугвазва. Бязибур йифен кжъва-риз хквезва. Жамалдинан кІвалени къуьзуь къаридилайни неречГ къве аялдилай гъейри, мад касни авачир.

Эхъ, Велимет никни са гъина ятІани, тамун юкъва, къара-вул авачиз ама. Гила, Жамалдинан бахчадиз гъахъна, векъин кІунтІал къатканвайла, рикІ фелекзавай дерин хияларни къе-ри я. Ам паталди акъван мегърибан легъзе алукънава хъи, хуш хиялри тухванвай адаз вичин сивера фири никІедин дад амай хъиз я, гъатта адан вилерикайни Селминазан назик, шуькуь тупІарин жегъре кІвенкІвер карагъзава. Чпелни пад яру ич ала. Акъван иер акъазва хъи... Селминаз хътин рушаз маса тупІар хъунни герек туш. Тарарин серии кушкучшрив ацДанвай, чиг емишрин атир алахъзавай, гъич цавай физвай ветІни гакъур тийиз хуьзвай бахчада, векъин кІунтІунал къаткана Велимета лезет хкудзава. Уьмуьрда ихътин хушбахтлу декъикъаяр тек-бир жеда. Жегъилни абурун таъсирдик кваз ширин ахвариз физва...

Ииф юкварилай алатайла, Велимет ягъайди хъиз ахварай аватна. Сифте адавай вич гъина аватІани аннамишиз хъанач, инихъ-анихъ теилигиз амукъна. Яраб югъ ятІа? Икъван экуь вучиз я къвети Велимета цавуз вил яна. Цавун аршдай шпир>-лаван варз адаз тамашзава. Вацра, гъанери вич гъиниз ва вучиз атанатІа гададин рикІел хкана. Ада хурудал гъил эцигна. амма ана гъеле Гар къекъвезмай. Касди дериндай нефес акъа-дарна.

Бирдан Велиметан япарихъ са гъинай ятІани, лап патавай инсан гвай хътин ван галукъна. Ам мукъаят хъана ва дикъет-далди къур галайнихъ килигна. Аник дестегдикай куьрснавай нафтІадин фонарди экв гузва. Гада гила хаталувал гъиссай къуьр хъиз, вкъерик мадни агаж хъана. Яраб вуж ятІа?

Велиметан къаншарда авай муькуь кІунтІунихъ са нин ятІа-ни хел юзазва. Гададин нефес къурана... Селминаз... Жегъил-дик са жуьредин гъиссер акатна, ам хуьрезва, мад са гъерекат-ни адавай хъижезвач. Гила Велимета вучрай?!

Селминаз архайин тир. Руша цуквал ацукъна шаладикай еб хкудзава, аквадай гъалда ам векъер гваз чуюлдай анжах хтанвайди тир. Фанардин, вацран зайиф экв гъатнавай адан чин тараринни «ІунтІунин хъенрикай халис вацраз ухшар ак-вазва. Инжиклувал акъатна асайшвал гъиссзавай, амма юр-гъунвилини ифин гъеле аламай адан суйдай, гъатта назик ту-п!уз къурай векъин къал акъахна хъайи тІарвални, йифен и бе-реда тІебиатда жезвай гъавадин са бубат дегишвални, и багъ-дин атирлувални кваз чир жезвай. Гагъ адан рацДамар чуба-рукдин лувар хъиз хъуткъунзава, хуьтуьл пелен кжъ агаж жезва, гагъни пІузаррик ял акатзава, ахпани суьретда йифен секинвал гъатзава.

Велиметан серсервал алатна. Гила ада къулайвилелди скъат-кана, дишегълидал гуьзчивалзава. Селминаза заз хъверзава. Гъич вичин чуюнуьхнавай рикІикай, вахчун лазим тир савкъ-ват — яйлухдикай фикирни хъиизмач.

Селминазаз вичиз милаим хъвер багъишзавай гададикай хабар туш. Ам кІевелай вичин кеспидал машгъул я. Декъикъа-да Селминазан кІвалахзавай гъилер акъваз хъана. Ада яваш-диз хурал кап эцигна, ахпа агъурдиз къарагъна. КІвачин къи-лел акъвазнавай

дишегълидиз килигзавай Велиметан вилер экъис хъана. Шузаррал хъвер аламукънач. Вацран ишигъ алахъзавай Селминазал вилер алкъанвай гада мяггел я, налу-гъуди, са алапат аквазва. Селминаз Велиметаз чидайвал ама-чир. Рушал еке руфун алай, ам къвачинкъилел акъвазнавай-ла, гадади и кар хъсандиз къатлана. Касдин мегърибан лвъгзе къатл хъана, адан рикли са гъихътин ятлани азаб гъиссзавай. Ваъ, Селминаз вили Гар тушир.

Дишегълиди «ам къачуна, ам Велиметан терефдихъди къвез-ва. Яраб адаз жегъил акунатла? Гада вич вичивай квахъна. Патав атайла рушаз вуч жава!б гун? Вини ,къунтлунал ажал аланя хабар къуртла вучда. Велиметавай гъеле са фикирни ийиз тахванмаз, Селминаз са шумуд къадам къачуна акъвазна. Гъил хкажна вилитс пайда хъайи таран хел къуна ва адалай са шумуд хват атлана. Велиметан рикелай къван алатна, ада регъятдиз нефес акъадарна. Ваъ, Селминазаз ам акунвач. Руш элжъвена вичи къвалахзавай чкадал хъфена, сивиз дигмиш та-хъанвай са хватни вегъена кеслидал машгъул хъхъана. Аква-дай гъалда хват цуруди тир. Селминаза чин члуруза, ятлани ада хват иштагъдалди жакъвазва. Ара-ара сивиз са-са хват ве-гъиз дишегълиди елбни къватлна куътягъна.

Иифен секинвал члуур хъана. Куъчедай арабадин чбигъригъ-рин ванер акъатна. Инсанар рахазва... Галатнавай (балкъанди къезилвал гъисснаваз пурх яна. Ингъе Жамалдинан къвалерин варарни са ни ятлани ачухзава.

Яраб Къилич хтанатла?! Велиметаз |бирдан къунтлунилай хкадарна, атайвал катиз къан хъана. Къиличаз чир хъайитла гапур... Амма алакънач. Бахчадин гъвечги риклини чбигъригъна, аниз са вуж ятлани къвезва. Еб къватлна куътягъай Селминаз-ни къурук хъфизва, Велиметавай адалай вилер алудиз жезвач. Руша къвачин тупларал хкаж хъана къурун дестегдикай епи-нин кенеф куърсзава, гъа са вахтунда ам къвачерин ванер къвезвай патахъди — мичи гъаятдиз килигзава.

Къилич... Эхъ, фанардин экуъник, къурун къиле гъам пайда хъана. Ада Селминазан терефдихъ гъерекатзава, Яраб?.. Велиметан руыгъ дабандиз аватна. Къиличан чин члуру я... Адак хъел ква. Велиметан сурлупл къурана.

—Вун гъи жегъенемдиз катна хтанвайди я?! — рахаз-рахазвичин папаз мукъва жезва, себ гузва. Къиличан гафари, нахиялда, Селминазан гардан гапурди хъиз атлана, къил хурузаватна.

—Зун дидеди хъвач лагъана рекъе турди я. Заз къвалахиз четинзавалда... — дишегълидин зурзун квай сес акъатна. Ха-галувал гъисснавай Селминазак къалабулук квай. Вичин къи-лел къведай къисмет ада гуъзлемишзавай.

Къиличаз папан кичевал акунач, диплъгълидин хъуькъ-вехъ сад акл гелягъна хъи, гъатта векъин къунтлунал къаткан-вай Велимет къуткъуннай. На хиялда лаплаш адан суфатдихъ галукънай, касдин чиниз цай чкъана.

—Зун тек туна... Рекъе фургъундин къвал хана, векъерчкъана. Эвер! Эвер! Хараплада гъай лугъудай кас авач. Зунчандивай-амандивай хъана,— рахаз-рахаз гъил кутуна Къили-ча Селминазан кифер къуна, гъа са вахтунда муькуь гъилел-

ди дестегдихъай цилинин кенеф галудна. КичИвилиай Селми-назан рангадин гьал кумачир чина пис тларвал гьисс авунин азаб гьатнавай. Дишегьлидин къуьнер хьуткьуниз башламиш-на. Велимета ам ван акъуд тийиз шезвай хьиз тир. Ятлани Къилича ам рум гуз экуьникай далдадик — бажчадиз тухузва.

— Варз яна! — Велимета клунтунилай хкадарна. Май адазвичи вучзаватлани къатлуз амукьнач. Низ чир хьуй Велиметазикъван пехъи къуват гьинай атанатла. Ада Селминаз гатазвай Жамалдинан хва са. декъикъада ял тур цел хьиз цавуз акъуднава ам бахчадиз гадарна. Велимета затлани аннамишзавач, аданбейни вичиз акур Варз хьиз чулав тир.

— Варз къена! — басрухна къурук атана. Ажугъламиш хъан-вай сев хьиз аник къеокъвезва, гадади вичин вилик, гъилик ака-тай затлар къаз ахъайзава, гьалчиз чилел руг-ругзава. Велиметдили хъанва. Къурун дестег ялна хкудна, ам эцягъиз къур чу-кIурзава. Тахрахъ-пахърахъринни Жамалдинан къурукайхкатзавай биши руквадив магъле ацIурзава. Амма Велимет се-кин жезвач: Варз ягъай жалатI гьинватла?

Низ чиди Къилич гьинай ва гьикI чгган гьаятдиз пайда хъанатла. Гададиз ам акунач. Ийир-тийир квахъна, са куьнайни къил акъат тийиз Къилич гурарай винелди айвандик катна. — Тфенг! Тфенг гьинва? — Къиличавай санал акъвазиз хъжезма-чир. Ада айвандикай мад гьаятдиз звер хъува. Ам ана къа-ратлу хьиз къеокъвезва.

— За и ламран руш, цурай акъудна итимрин жергедиз гъа-на. Кач, лагъайтла, дилидахъ галаз векъин клунтларихъ физва! Тфенг!

Мичи гьаятдай каш ягъиз элукъзавай кицДин зунжурдин зивривдин ван акъатна. Декъикъани алатнач ахъагъай тарта къуран и къиле пайда хъана. Ам Велиметал физва. Вичел те-пилмиш жезвай, ажугъламиш хъанвай кицI акур, гадади къуь-нелай дестек гадарна ва къве гьилни гамишдин крчар хьиз къу-на, адани тартадал гъужумна. Ваъ, Велиметахъ кичевал авач, тапацар хкажнавай сев хьиз кинДел физва. Бирдан япарихъ галукъай дшпегълидин къастунив ацIанвай кIеви гъарайди гада къарсурна. «Велимет!» — а ван мад сеферда тикрар хъхъа-на. Жегъил ден-беден къах хъана амукъна, адавай мад вилик-ди са камни къачуз алакьнач. Адан икъван гагда биши тир япариз ван хтана. «Тарта, квахъ! Квахъ, тарта!» алава хъийиз-ва а сесини. Велиметан беденда легъзеда са гьихътин ятлани зайифвал гьатна □ адан гьилер агъуз аватна. Гадаи вичин ^сапа вилс к дишег ^сидин ифенвай нефее ва вучтин ятлани гъайван-дин сес гьиосзава... Адаз вичин Варз акхунвай... Варз ш&хъза-вай...

Иикъар къвез, варцарни алатна. Хуьруьн кланикай, оа къа-дар яргъай авахъзавай вацIун тIула циф къаткидай вахтарни алукъна. ВацIун ван гурлудаказ чуьллериз чикIизмач, налугъуди, ам гила чинебадаказ физвай, гъакъван адан ятар къери хъанвай. Амма циф къвердавай къалин жезва, чиле тIиш туна лкъеокъвезвай чакъал хьиз, къускъун экъисна хуьрел элкъвезва, тамухъди гьерекатда. Ахпа са акъван вахт алатдач, къуд пата мичи жеда, цифни, руфун тух тир, пIузарриз мез гузвай чулав кац хьиз, кефи тахт яз яргалди къаткида. Сует жеда, Куьлуь, къайи марф къваз башламишда.

Велиметаз ихътин гъава пара бегенмиш я. Мишекъат циф, куьлуь марф адаз диегмиш хъанвай емишрин атир, миже хьиз тир. Ада ламу гъава шириндиз фитIиндай, ара-ара вичин къе-женвай хъуькъверилай гъил аладардай. Гададиз акI тир хъи, и мижеди вичин хъуькъвер ичин патар хьиз яру ийизва. Ве-лимет гъевеслу яз къеокъведай. Шуфалай бугъ алахъиз, ам крчарни экъечIна качIкачI хъанвай бацIини гуьгъуьна аваз,, къужгъур гъаз сама къеокъведай. Таракай тарак физ чуьхверар, ичер IкIватIдай. Пара ислягъ гъайван я и бацДи. Чилел алай чуьхвердихъай ни чуьгъазва, адаз мез гузва. Велимета емшп вахчуна къужгъурдиз вегъезва. БанДи Iламаз хъанваз Велиметаз килигзава, — нез тунач. Яраб иесидин рикелалай къужгъур мус алатдатла?!

Гададихъ никIин юкъвай хьиз са жуьредин ванер галукъна. Ина гъеле хутахиз тахъана цуьлерин клунтлар ама, малар атан-ваз хъайитла, зиян жеда. Велимета къил хкажна къуд патаз дикъетдивди яб гана. Ванер тапанбур тушир. Са акъван яргъай тушиз малари пурх язава. Велимета къужгъур тарак туна ва сесер къвезвайнихъди гьерекатна. Къве яцра чуьф чуьгъаз клун-тIахъ агалтна цуьлер незва. Яраб, фикирзава Велимета, и гъай-ванриз чакай вуч хъел аватла? ТIуьнни авурла, крчар кекагъна чуькIурни ийизва. Физвай рекъе вил хкIур лашни чилелай вахчуна, ада яцар гъализ башламишна:

— И-ишш-шшш! И-ишш-шшш! Им берекат я эхир! Куьнезегъер тIуьрай.

Яцар надинжбур тир. Абуруз Велиметаз гьич ябни гуз клан-завач. Сад садалай алатиз абур цуьлерин харадал элкъвезва. Жегъилдини бушвалзавач, ада яцар лашунин хура тунва, абур хуьр галайнихъди гьалзава. Шандаскъар акъудзавай яцарин гуьгъуьна гьатнавай Велиметаз вичин вилик Къилич гьинай акъатнатлани акунач. Эхъ, къуд пад кевирнавай мичи цифеди адан вилик гуьгдаллай, къуьне тфенг авай Къилич чиликай хкатайди хьиз акъвазнава.

— Яда-а! Велимет! Вуна абур гьиниз гьалзава? — хъел кваахабар къазва ада.

Велимет гъуьрмет клани кас я, хъайи къалмакъалар гьич рикелни аламукъдач, гъвечIбедахъни халу лугъуз рахада.

— Бахйир, Къилич халу, — тIуб туькIурна хуьр галай падкъалурзава. — А-агъа-а«из. Тахсарайри, чи цуьлер чуьнуьхиз, незва, Ингъе, гъа икI, харада ирчар акIуриз чуьнуьхзава, — Велимета вичин туплар къилел крчар хьиз къуна, яцари цуьлер гьикI чуькIурзаватла къалурзава, ахпа алава хъийизва:

— Ваз хъуй абур, Къилич халу, гвах. Иеси авайбур туш ияцар...

Къиличан чин чуру я, низ чир хъуй адан рикIе вуч къас-тар аватла. Велиметан

гафарикай адаз кIусни гъяз къвезвач.

— Ваз садра къванни, сада къванни и яцариз лаш вегъезакурди яни? — зарафатсуз хабар къазва Къилича. Велиметазкилигзавай ам са гъихътин ятIани гъиссини къвердавай дарих-мишзавай. — Сефигъаз килиг, закай ягъанатарзава. Зун Къиличя, алчах! — къенерар ялна, ада балкIан Велиметалди гьална. Вилерни экъисна гуьг гададалди къвезва. Гъужумзавайди хъизкъвезва. Къулу-къулухъди жезвай жегъилдиз пураара ацукъна-вай Къиличан гъил гапурдал гъикI фенатIа акуна. Адан виле-риз къакъарай акъатзавай гапурдин хци мурцари рекIврекIвна.

— Ваъ! — гъарай акъатна жегъилдай. — Ваъ! Гапур ва-аъ! — Велимет къулухъди катзава, амма балкIан геляй экъечIзавач.

Къиличан пIузарар са патахъди цIудгана. Ам къатIуз те-жедай са» гъихътин ятIани сирлувилелди, хъайивилелди хъуь-резва. Яраб адан ният вуч ятIа? Пата къерехризни вил язава. Ахпа ам кIул экъисна, къве гъиливни къил къуна чамарзавай Ёелиметазни килигзава. Белки зарафатрай гададиз кичIерар гуз яваш-яваш гапур акъудзавайди ятIа?

— Гапур ва-а-аъ, — суза чIугваз минетзава жегъилди. Мвачихъ цагъам галкIана ам татаб хъана алукуна. Гада

чиле гъуьлягъ хъиз къуьругъна, садлагъана къарагъна. Къил къуна катзава. Касдиз и гегъенш чуьл дар я, нерай бутъ ала-хъиз гелеваз къвезвай балкIандикай мичIи цифедив ацIанвай и никIяй гъинихъ чамарин, гъинихъ чуьнуьх жен. Чамарзавай-дан виликни къванерин дагъ хъиз, цуьлерин хара пайда хъана. Нефес дар тир ада вири къуватдалди зверна ва вири къуват-далди вич цуьлерин харада эцягъна. Тишелей бугъ алахъзавай гуьгни лап дабанрив агакънава, жегъилдиз акI тир хъи адан бугъади вич бамишзава. Велимета чабалмишзава, къве гъилив-ни чабалмишзава, ялиз-ялиз вич вичин къил цуьлерин харадиз сукъзава, налугъуди, касдиз къифрез элкъвена, адан нжъваз гъа-хъиз кIан тир. На хиялда ажалди жегъилди туьтуьнин хат къунва.

Къилича Велиметан зурзазвай кIулал явашдиз гапур кIвен-кIвехъди эцигна. Адан чиниз къиб чкIанва. Ам къалабулукъ акатай чинерукъ хъиз инихъ-анихъ къил элкъуьриз килигзава. Гъич вад камунин мензилда авай кас аквадай тегъер туш. Къуд лад гъа мичIи циф я. Эхирни Къилич гададин къеженвай кIур-тунин рагъул далудиз тамашна. Ада дерин нефес къачуна, къве вили акъална, ахпа са уьтери зурзазвай гъилелди къастлу гъе-рекатна. Гапур гададин юрфариз сукъ хъана.

Велиметай хци цIугъ акъатна. Зулун чуьллера лал къена. Налугъуди, вахт гъамишалугъ яз сует хъанва, са гъерекатни амач. Анжах къеж фтIинзавай чили са жуьре сеезава. Гъа икI зул башламиш хъанай... Ахпа инал къван акIурнай. Мад Аба-саз вичин ата бубайрикай тир Велиметакай затIни чизмачир. Велимета чан гайи чкадал акIурнавай и къванци девиррал гъалиб жез инал къиле фей къияматдикай инсанриз къени суьчъ-бетзава. Гъар гъикI ятIани, абур рекъе физвайдан къариба као дин вилик бейхабардиз, эвер гунин ишараяр хъиз пайда жезва. Гуя, эмирзава: «Акъваза, инсан! Дуьньяда Писвални Хъсан-вал, Гъахъвални Гъахъсузвал, Адалатни Адалатсузвал авайди рикIел хуьх. ЧIуру фикир, чIуру ният аваз и чилел кIвач вегъемир! Ина ваз садани инсафдач. Регъимлу хъухъ! Гъарайдиз гъай лагъ! Дерди авайдаз дава ая! Хийирлу сефер хъуй инсан!»

Низ чир хъуй, Лезгистанда ихътин къванер гъикъван ава-тIа. Тарихдин метлеб авайбур, я туштIа, Велимета хъиз чан гайи чкадал хкаж хъанвайбур. Къуй абур акур гъар садаз чир хъурай: инал зулумдин къаст къиле тухвана. Къуй гъар сада къанлудиз, чIуру ният авайдаз няне гурай. Писвал нянеламиш-рай. Адалат рикIелей ракъур тавурай. Ам рикIелей гъар са касди къванциз икрамрай, къейдални рагъмет гъана вичин хийирлу рехъ давамаррай. Ихътин къванер акъвазнамай къван гагъда жемьти инсафсуздан суд-дуван ийида, асиррилай асир-ралди адаз тфу гуда. Им чи халкъдин къанун я. Им чи халкъ-дин Иман я. Ам эбеди я.

Абаса къайивал гъиссна. Къуьзекан йеденди цакъ акъудна-вай. Ам явашдиз къарагъна ва са тупIалди къван гатаз, адаз элкъвез-элкъвез тамашна. «Эхъ, са патахъди алгъанва, са ма-жалдив атана ам дуьзар хъууна кIанда. ТахъайтIа къван ми-хъиз ярх жеда. Эхъ, эхъ...» — вичи вичик фикирзава. Са жиз-ви кисна, ахпа ада никIиз хъфиз гъерекатна.

Абасан шуькIуь ченедик зурзун акатнава. Перишанвал гъатнавай чинал куьренвай вилери рекIврекIвзава. Адан ри-кIе Къиличан инсафсузвили тIал тунвай, амма зигъиндал, налугъуди, вичин ата бубайрикай тир Велиметакай авур фикир-рин экуьвал амай. Им паквал, мидаимвал я. Абуру Абасан гъи-ссер какадарнава. Ам гъамлу яз никIиз хъфизва.

1988-йис.

КЪУЪД (Повесть)	61
ГЫКАЯЯР	
Патахъ	98
Гуьзгуй v.....	115
Къизилдин заклал	122
Жуванди	130
Вацран ягъун (Къве этюд)	149
Абас.....	155

Магомед Ведих Магомед Вурдиханович Ведихов

ЗИМА

На лезгинском языке

Редактор А. Кардашов Художник И. Гаджиева Художеств, редактор М. Левченко Технич.
редактор В. Гаджиева Корректор К. Бабаев

ИБ 2933

Сдано в набор 06. 06. 94. Подписано в печать 18. 08.94. Формат 60x84**Виe**. Бумага
офсетная № 1. Гарнитур» Школьная. Печать высокая. Уся. печ. л. 11,16. Уч.-изд. л. 12,5.
Тираж 500. Заказ 68. Цена договорная.

Дагестанское книжное издательство
Министерства информации и печати Республики Дагестан 367025, Махачкала, ул.
Пушкина, 6.

Типография им. С. М. Кирова,
Министерства информации и печати Республики Дагестан 367025, Махачкала, ул.
Маркова, 51.